

Baština Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

Godišnjak 14: Centar za balkanološka ispitivanja

Benac, Alojz

1975

Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

<https://bastina.anubih.ba/items/41863c6e-8d6a-4d19-a5bb-6560d864feb7>

Preuzeto s Baštine Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

<https://bastina.anubih.ba/>

AKADEMIJA NAUKA I UMJETNOSTI BOSNE I HERCEGOVINE

GODIŠNJAK

KNJIGA XIV

CENTAR ZA BALKANOLOŠKA ISPITIVANJA

KNJIGA 12.

Redakcioni odbor:
ALOJZ BENAC, BORIVOJ ČOVIĆ,
RADOSLAV KATIČIĆ i FANULA PAPAZOGLU

Urednik
ALOJZ BENAC,
redovni član Akademije nauka i umjetnosti
Bosne i Hercegovine

SARAJEVO

1975.

ACADEMIE DES SCIENCES ET DES ARTS DE BOSNIE-HERZEGOVINE

ANNUAIRE

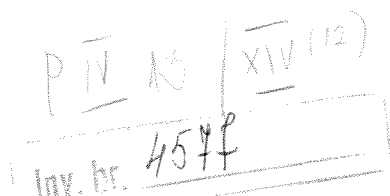
TOME XIV

CENTRE D'ETUDES BALKANIQUES

LIVRE 12.

Comité de Rédaction:
ALOJZ BENAC, BORIVOJ ČOVIĆ,
RADOSLAV KATČIĆ et FANOULA PAPAZOĞLOU

Rédacteur en chef
ALOJZ BENAC,
membre de l'Académie des sciences et des arts
de Bosnie-Herzégovine

SARAJEVO
1975.

SADRŽAJ

	Strana
1. <i>Borislav Jovanović:</i> The Origin of the Early Neolithic in Djerdap — Poreklo starijeg neolita u Đerdapu — — — — —	5
2. <i>Draga Garašanin:</i> Les grands complexes néolithiques anciens dans le Sud-Est euro- péen — Veliki kompleksi najstarijeg neolita na jugoistoku Evrope	19
3. <i>Bogdan Brukner:</i> Balkankomponenten im Neolithikum des jugoslawischen Donau- gebiets — Balkanske komponente u neolitu jugoslovenskog Podu- navlja — — — — —	25
4. <i>Alojz Benac:</i> La Méditerranée et les Balkans du nord-ouest à l'époque préhi- storique (énéolithique et l'âge du bronze) — Mediteran i sjevero- zapadni Balkan u praistorijsko doba (eneolit i bronzano doba)	37
5. <i>Nikola Tasić:</i> Der Einbruch des Salcuta-Bubanj-Krivodol-Komplexes auf den Balkan — Prodor Bubanj-Salcuta-Krivodol kulture na Balkan —	51
6. <i>Branko Gavela:</i> Rois et états celtiques dans les Balkans (Essai critique sur l'hi- storographie antique et moderne se rapportant aux Celtes bal- kaniques) — — — — —	61
7. <i>Zef Mirdita:</i> Probleme der Urbanisation Dardaniens zur Römerzeit — Problem urbanizacije Dardanije u rimsko doba — — — — —	69
8. <i>Rastko Vasić:</i> Donja Dolina i Makedonija — Donja Dolina and Macedonia — —	81
9. <i>Miroslava Mirković:</i> Iz istorije Polimlja u rimsko doba — Zur Geschichte des Limtales in römischer Zeit — — — — —	95
10. <i>Włodzimierz Pajkowski:</i> Die Ardäer — ihre Wohnsitze und ihre historische Rolle — —	109
11. <i>Živko Mikić:</i> Lateralna osteomorfološka rekonstrukcija praistorijskih lobanja sa nalazišta Lepenski Vir — Lateral-osteomorphologische Rekonstruk- tion der prähistorischen Schädel an der Funde aus Lepenski Vir —	123
12. <i>Hronika — Chronique — — — — —</i>	145

BORISLAV JOVANOVIĆ

THE ORIGIN OF THE EARLY NEOLITHIC IN DJERDAP

The to up date discussions about the Early Prehistoric period in the Djerdap (Iron Gates) Gorge concerned mainly the problem of origin and development of the Mesolithic (Epipaleolithic) culture in this geographical separated and secluded area, because of its specific natural character.

The Early Neolithic culture of the Djerdap (Starčevo-Criș type) confronted with the new types of the material culture of the Mesolithic period, was frequently judged only by using the well known typological categories, like the pottery, the decorations or the polished stone tools.

The main difficulty in establishing the relative chronological system of the Mesolithic and the Early Neolithic periods of the Djerdap proved to be the difficulty in understanding the nature of their interrelationship. This question was also very important for the chronology of these two subsequent periods whose close interrelationship is quite understandable and could be expected. It was frequently stressed that the intensive development of the Mesolithic culture in the Djerdap supported this view, leaving open the possibility that the final stage of this period was marked by the systematic exploitation of the wild corn (cereals) or some animal species. The final stage of the Djerdap Mesolithic culture was designated because of all these into the Proto-neolithic or Preneolithic phase or into the phase which came just before the Early Neolithic period which was characterised by the primary agriculture¹.

The conclusions of this kind are based on the analyses of the quarcite tools and arms industry, silexes, deer horns and animal bones found at a number of Mesolithic settlements along the left and the right banks of the Gorge, whose stratigraphic position is well establish-

¹ V. Boroneanț, (1973), 170; D. Srejskić (1973), 253.

ed (Icoana Ogradena, Schela Cladovei, Vlasac)². A special attention in this matter must be devoted to the appearance of large tools made of deer horns, in different shapes, which witness the early stage of their utilisation even before their special types have been developed. These bone tools can not be taken or understood as the early agricultural tools, because of that, and they may be considered only as the means for the limited function of grooving the surface of the soil in looking for the roots and potato-type plants serving as food.³

But the results of similar analyses can be taken also as a proof that the Mesolithic settlements in their final stage remain limited to the consumption of locally available sorts of wild cereals, and the only domesticated animal was the dog. That means more specialization of the hunting then the beginning of the domestication of animals⁴. It is well known that the main aim of domestication was to eliminate the hunting as the only way of obtaining the food and raw materials, which could be obtained from certain sorts of animals.

The Early Neolithic culture of the Djerdap of the Starčevo — Criș type could be found along the whole of the Djerdap Gorge in its classical form, which is so well known in the Danubian region of Balkan, but which, at the same time, possess some clear local characteristics. So, for the explanation of the origin of the Early Neolithic culture of the Gorge it is necessary to find the relationship between this very specific, autonomous Mesolithic culture in this isolated area and the established manifestations of the Early Neolithic culture of Balkan, like for instance the production of pottery or the organised building of the settlements.

It has already been attempted to bridge over this difficulty by separating the local variety of the Early Neolithic culture of Balkan, which developed by adapting the Mesolithic traditions and transforming them within the limits of the already established material culture of the Early Neolithic period of the Danubian and South Balkan area. The stratigraphic basis for such a solution of the problem may be found in the union of the local architecture (the semi-subterranean houses with a trapezoid basis), the unique stone sculptures which reflect the domestic dishing and hunting culture and the pottery production and the industry of the polished stone tools⁵. Such a union has been established in the settlements along the Upper Gorge, for instance at Padina and probably at Stubica⁶, and the appearance of the Early Neolithic culture at Lepenski Vir, according to this theory, includes the opinion that there is a stratigraphic unity between the architecture of the I and II phase and the pottery at horizon III a—b, which has been otherwise dated in a different way⁷.

² V. Boroneanț (1970), 12; Z. Letica (1969), 7; (1973), 192.

³ V. Dumitrescu (1971), 94; V. Boroneanț (1973), 169; D. Srejić (1972), 37; A. Păunescu (1970), Fig. 8—9.

⁴ S. Bökönyi (1969), 224.

⁵ B. Jovanović (1969), 33; Idem (1971), 10; M. Garašanin (1973), 556.

⁶ B. Jovanović (1971), 3; Idem (1969), 35.

⁷ D. Srejić (1972), 26; Idem (1973), 256; (1969), 161; (1969-a), 15.

Generally speaking the key solution of the relative chronological relationship between the Mesolithic and the Early Neolithic phases of the Djerdap region is in the correct stratigraphic interpretation of the dwelling horizons with trapezoid semi-subterranean houses at the settlements in the Upper Gorge, at Lepenski Vir, the central character of which were undoubtful, and at Padina, where also the objects of the same type have been found.

Taking into account the stratigraphic facts established at Padina, that the semi-subterranean dwellings with trapezoid bases were dug by the population to whom the Early Neolithic pottery horizon belongs⁸, (and because of that, their categorisation does not depend of the layer in which they were dug into, but it depends of the population which dug them into) and so it is possible to find the satisfactory explanation for the relative chronological scale of these settlements.

Briefly expressed, such a view includes the opinion that the local architectural forms, with all their own characteristics (the types of fireplaces, building of sacrificial places) belong to the Early Neolithic period of the Djerdap, which is a separately formed variety of the complex Starčevo-Criș culture. Briefly stated, this variety developed from the combined populational and cultural union during the final stage of the Mesolithic and the beginning of the Early Neolithic stage, which are limited within the narrow area in the Gorge.

The proofs which support this opinion are, at least partly, expressed at another place, and there is a large probability that the final conclusion will be given in future⁹. Here, we must take into account another kind of date, which has not been used in a large degree, so far. These are the results of the anthropological investigations. Among such date are the later results of the study of skeletons from Padina site in the Upper Gorge of Djerdap, which have been excavated from the graves discovered in the Mesolithic and the Early Neolithic settlements¹⁰.

Before giving a brief account of these results we have to state that Padina settlements consist of some, more or less, deep semibays along Gospodjin Vir, filled with erosive material washed down the steep alls of the Gorge. High waters of the Danube damaged, very heavily, the cultural layers in these bays, and their chronological scale is not limited to the Mesolithic and Early Neolithic periods only, but includes also the later prehistoric periods. Despite the fact that the settlement has not been fully and systematically examined, the area which has been studied is quite sufficient for establishing the clear stratigraphic scale of the Late Mesolithic and the Early Neolithic cultures of the Gorge¹¹.

So the graves which belong mainly to the Early Neolithic and also to the Mesolithic culture were found in all the three sectors (or in the three separated bays) at Padina, and they are represented by the following categories¹²:

⁸ B. Jovanović (1969), 27; (1973), 291.

⁹ B. Jovanović (1972), 57; M. Garašanin (1971), 14.

¹⁰ S. Živanović (1974) (in print).

¹¹ B. Jovanović (1969), 31, Pl. XIII, 1, 3; Idem (1971), 4, Fig. 2—3.

¹² B. Jovanović (1972), 52; (1969), 31.

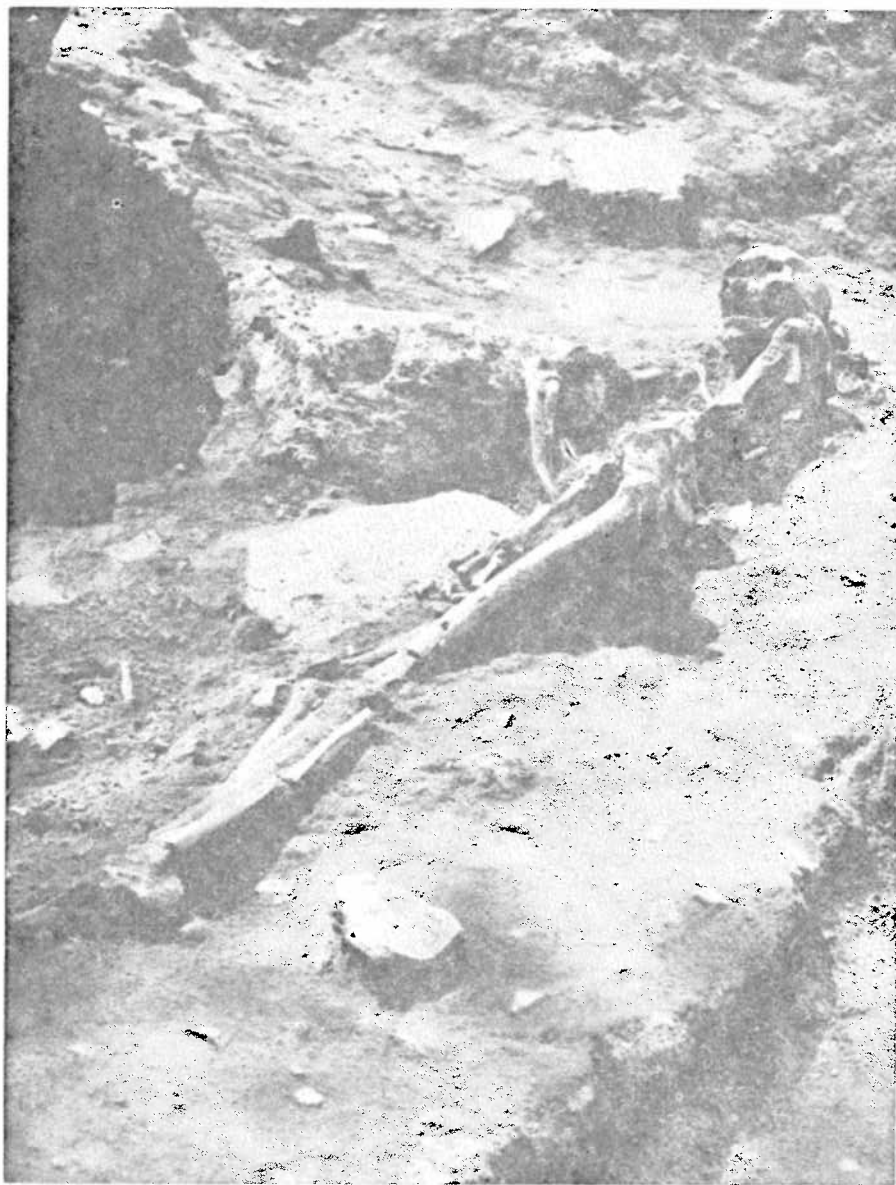

Fig. 1. — Padina, Early Neolithic. An individual grave (Sektor III, I₂).

I. Individual graves (Fig. 1.)

I₁ — Skeletons found in an extended posture laying with crossed or extended arms.

I₂ — Skeletons laying on a side stretched or semistretched.

I₃ — Skeletons placed in a sitting or half-sitting position.

Fig. 2. — Padina. Early Neolithic. A group grave (Sektor I, II₁).

II. Group Graves (Fig. 2)

- II₁ — Skeletons laying on the back or placed in a contracted position.
- II₂ — Skeletons placed in a sitting position within a conic stone construction.

III. Graves around or within a grave construction made of rows of small stones.

Skeletons laying mainly in a stretched position.

The anthropological analyses of this complex and various burial customs within a relatively small settlement indicates without any doubt the existence of a transitional phase, or in the other words it indicates the survival of the older Mesolithic rite which is here confronted with the newer types of belief brought by the Early Neolithic culture, which it excepts. The results of the anthropological investigation do not oppose such a conclusion and can be quoted here in a shortened form¹³:

— The Mesolithic and Early Neolithic population at Padina belongs to the same anthropological racial type, which can be described as an Europoid, with some Cro-Magnonoid characters, Protodinaric type, which can be seen in the other Mesolithic settlements in Europe.

— The Padina population in this period belongs to an autochthonous group of people with very close interrelationship, comprised of a very small number of individuals, may be only one or two families.

— The local population of Padina did not have any contact with the individuals of any other racial group, and their anthropological characteristics are uniform. The Mesolithic layer at the site is very shallow and so it is extremely difficult to separate it from the Early Neolithic layer because the skeletal material is practically the same.

— The Padina skeletons from this two periods have some other characteristics which indicate the process of gratialisation of their robust features, so that one can see the gradual transformation of a rough Mesolithic population into a typical, more gracile, Neolithic type.

— Such duality of anthropological characteristics in the autochthonous population at Padina indicates the process of transformation in which the characteristics of the old Europoid racial type gradually disappear, and they are replaced by the new forms of a more developed Neolithic type, and such a transformation developed because of adaptation to the new conditions of life, which changed at that time.

— The dental analyses of the teeth and masticatory apparatus of the Padina population from the Mesolithic and Early Neolithic periods indicates that they used to eat the grains and fish, either dried or raw together with the bones. Besides that, they used to eat the different kinds of nuts which can be found in a large amount even now in the natural environment of the Gorge.

As we already stressed, the most important fact derived from the anthropological investigation is the same racial type of the both Mesolithic and Early Neolithic population of Padina. In sectors I and II the remains from both periods were found in the close vertical stratigraphic relationship, and so are the accompanying remains of dwellings, but the Mesolithic layer was relatively poorer and lasted a

¹³ S. Živanović (1974) (in print).

shorter period of time. Besides that, judging by the numerous massive tools made of deer horns, as well as the flints and remains of buildings, the Mesolithic period at Padina can be considered as the final phasis of this period¹⁴.

The more complete picture can be seen after the study of the Early Neolithic period. The semi-subterranean dwellings with trapezoid basis were built in rows at two sectors of the Padina site, and at the sides of these objects, or below their floors, or between them, or at completely isolated places, but always within the settlement, the individual and group graves were discovered. Some of them were heavily damaged by the erosion or the pressure of layers of falling stones some of which were very large. Talking about the material found at the Early Neolithic settlement one must point out the Starčevo-Criș pottery, the polished stone tools and arms industry, but the tools made of bones and hard stone flints in many ways belong to the previous Mesolithic period¹⁵.

The conclusion is quite clear: during the both periods there was an autochthonous population of the same anthropological type which lived at Padina and passed during that time through its own evolutive transformation. The development of economy and new industries influenced the adaptation of the human body and the robust morphological forms of the Cro-Magnonoid type were gradually replaced by more gracile forms.

There is an evidence of the continuous evolution of the material culture from the beginning of Mesolithic to the Early Neolithic period in the Djerdap Gorge in an entire unity, and so it is quite normal to expect that the same population was the owner of this culture in its evolution.

The previous anthropological analyses are either briefly stated, or do not include the whole material from the site, but still support the stated opinion. On the most important settlement from the Early Neolithic period in the Upper Gorge at Lepenski Vir, according to the published analyses there were two anthropological types: one robust, Europoid, designated as the Oberkassel variety of the Cro-Magnonoid type, and the other gracile of the Mediterranean origin. Here also, like at Padina, the signs of gratalisation were observed in the robust skeletons from the Mesolithic period and such a transformation has been explained in two ways. According to the first opinion the gratalisation is the result of a long microevolution; the other opinion is that it is the result of a mixture with another, different racial type¹⁶. According to these analyses, and comparing it with the situation at Padina, the both explanations are possible at Lepenski Vir. Even more, because the number of gracile Mediterranean population is much larger at Lepenski Vir than the robust, Mesolithic type¹⁷.

¹⁴ B. Jovanović (1971), 2, Fig. 5.

¹⁵ *Ibid.*, 8, Pl. VI; *Idem* (1969), Pl. XVIII, 4—10.

¹⁶ J. Nemeskéri (1969), 251.

¹⁷ *Ibid.*, 245.

There is an important fact that the skulls from two graves dated as Lepenski Vir III a—1 phasis (or the pottery layer of this settlement), belong to the old Cro-Magnonoid type, and not to the gracile, Mediterranean one¹⁸. This fact, besides the others, confirms that there was a close contact between the local Cro-Magnonoid variety in Djerdap and the Early Neolithic population of the Mediterranean origin.

The close contacts or the integration of populations belonging to the two mentioned racial types during the final period of the Mesolithic phase in Djerdap and the Early Neolithic phase could be supposed before, just by following the specific development of the material culture. The present as well as the future anthropological analyses will explain this process much better.

The existence of the autochthonous population (the Oberkassel variety of the Cro-Magnonoid type) has been proved at Vlasac, the settlement near Lepenski Vir, whose stratigraphic study quite clearly explain the evolution of the Mesolithic culture in the Upper Gorge¹⁹.

Graves from the Mesolithic or the Epipaleolithic period were found at settlements in the Lower Gorge (Icoana Ogradena and Schela Cladovei)²⁰. Analyses of the skeletal material in the Late Mesolithic settlement at Schela Cladovei have shown that this population belongs to the Oriental group of the Cro-Magnonoid type²¹.

Even if the present anthropological analyses differ in defining the specific varieties of the Mesolithic population of the Djerdap Gorge, they all agree that this population is a local, autochthonous type of the Cro-Magnonoid race. This at the same time enables us to connect the Mesolithic populations with the Late Paleolithic predecessors in the Gorge. Such a long development, in the anthropological terms, suddenly stopped during the Early Neolithic period in the Djerdap, because the new Mediterranean population appeared, but their presence was not the same in all the settlements from the Early Neolithic period in the Djerdap. The example is Padina, where the Mediterranean racial type has not been seen at all, and it supports this view.

Similar processes are the real basis on which the Early Neolithic culture of Balkan and Karpat Basin developed and the example is the settlement at Gura Baciului (Transilvania). There were found graves at the oldest level (I), which, according to the preliminary rapport, belong to a local type, or more correctly to an Alpine variety with Cro-Magnonoid elements. At the same time the important fact is that the archeological material from the same layer included very fine, monochrome, painted pottery²².

¹⁸ D. Srejović (1973), 26.

¹⁹ Idem (1969), 17; Z. Letica (1973), 193.

²⁰ V. Boroneanț (1973), 169.

²¹ Idem (1970), 24.

²² N. Vlassa (1972); For example, the mesolithic skeletons from Franchthi cave (South Greece) are similar to the Late Palaeolithic anthropological type in Europe, D. Theocharis (1973), 24.

According to the stated results of the anthropological studies especially those from the Mesolithic and Early Neolithic necropolises in the Djerdap, the process of formation of the oldest farmer and agricultural settlements was actively carried by the local domestic Mesolithic population. If the such or similar mechanism of development of the Early Neolithic culture in South — East Europe is more or less known in its basic elements, than the process of development in the isolated environment of the Djerdap can give some more interesting points.

It is quite clear that the autochthonous population, during its long development from the Late Paleolithic till the final stage of Mesolithic times has not reached a higher degree of industry than that limited to hunting and fishing, and systematic gathering of the plant food, but there was a high degree of specialisation in that. One may suppose that some cereals and some young animals were used, probably the same animals that were hunted, and all that was done because of the influences of the neighbouring areas where the first agricultural and cattle breeding societies already existed. So there is a reason why the most important information about the final specialisation of the Mesolithic economy one can get from Schela Cladovei²³, which is situated in fact, outside the Gorge, on the border of a rich agricultural country of Oltenia and Ključ.

The arrival of the oldest agricultural and cattle breeding tribes which belong to Starčevo-Criș group in the Djerdap, whose settlements within the Gorge are very numerous and usually at the same place as the Mesolithic ones²⁴, caused the development of the mixed type of economy in which the traditional hunting and fishing were still very important. Otherwise, it would be very difficult to understand such an over population within the Gorge of the oldest agricultural and cattle breeding people, because they always used to settle along the wide plain fertile land.

But, at the same time, the anthropological analyses of the skeletons from the Mesolithic and the Early Neolithic necropolis at Padina indicate another, quite new, possibility for the solution of problems involving the development of the Early Neolithic culture in the Djerdap. The fact is that here the material culture of the Starčevo-Criș type, which is quite well represented with its dwelling layers, pottery and typical arms and tools does not need to be related to the gracile, Mediterranean population like the only owner of this culture. In the other words, the complex process of integration and adaptation of these two populations, the autochthonous and the migrational does not mean that the old population was completely assimilated, but quite the opposite, the old population completely adopted the new industry. It is not

²³ V. Boroneanț (1973), 171; M. Cărciumăru (1973), 172.

²⁴ B. Jovanović, (1969), 9.

necessary to stress that the main reason for the adaptation of this new industry was the better and more effective production.

The traditions of the old population, on the other hand, adapted through the long process of the specialisation to the highest degree of efficiency, within the natural environment of the Djerdap were included into the newly formed Early Neolithic economy so much as they could contribute the new industry. Finally, the hunting and the fishing have never stopped to be the very important occupation during the prehistoric time, and so it is quite understandable, why they remained during the Early Neolithic period within the unique natural environment there.

From this point of view, the Early Neolithic culture of Djerdap represented in its special form only in the Upper Gorge (the systematically built settlements at Lepenski Vir and at Padina) is the result not only of the integration and adaptation, but also of the development of a new, mixed, hunting-cattle breeding and agricultural economy.

The natural outcome of this conclusion would be the possible revision of the typological classification of the material culture that belongs to this separate group of the Early Neolithic population. The general typological picture of the pottery and all the other analyses from Padina depend on the population at the site itself, because this population created them. Because of that, the more simple, rough and poorer pottery from Padina may be understood as a product of the local population, which adopted the new industry, but was not skilled enough in comparison with the population at Lepenski Vir where there was a large number of the Mediterranean type of people²⁵. So the simpler types of pottery of the Starčevo—Criş variety from Padina, and the lack of the stone sculptures do not indicate the chronological difference, but they represent the outcome of the two different populational groups from these two settlements.

Even more, the principle of explanation based on the populational component as the main basis for the development of the Early Neolithic culture in South-Eastern Europe can help us in clearing some chronological uncertainties. If for instance the skeletal material from an Early Neolithic settlement belongs to the two different anthropological types, like in Djerdap, than it is quite clear that one must find the different types of material remains. Further on, if such a difference is not supported by the vertical stratigraphy, that it does not represent the proof of an older and a younger phase, and that is extremely important for the comparison of different populations involved.

Such an explanation of the origin of the Early Neolithic culture in Djerdap and its development is given here as a possibility, which is based on the anthropological analyses. But if it is true that the material culture depends on the type of population in the Early Neolithic settlements in the Balkan-Danubian region, that it will be much easier to solve the complex relative-chronological problems, like for instance the development of different groups and varieties in this period.

²⁵ J. Nemeskéri (1969), 245.

POREKLO STARIJEG NEOLITA U ĐERDAPU

KRATAK SADRŽAJ

Dosadašnje diskusije posvećene ranoj praistoriji Đerdapske klisure bavile su se prvenstveno pitanjem postanka i razvoja mezolita (epi-paleolita), ovog, prema svojim prirodnim uslovima, izdvojenog geografskog područja. Suočen sa novim oblicima materijalne kulture mezolitskog perioda Klisure, stariji neolit Đerdapa (tipa Starčevo — Criş) često je prosuđivan samo sa stanovišta već dobro poznatih tipoloških kategorija, kao što su keramika, sistemi dekorisanja ili oruđa od glačanog kamena.

Pri tome se pokazalo da osnovna teškoća u uspostavljanju relativno hronološkog sistema mezolita i starijeg neolita na području Đerdapa leži u određivanju prirode njihovog međusobnog kontakta. To je pitanje bilo značajno i iz hronoloških razloga, jer se radi o dva sukcesivna perioda, tako da je njihov dodir razumljiv i očekivan.

Uopšte uzevši, ključno rešenje relativnog hronološkog odnosa između mezolita i starijeg neolita na području Đerdapa leži u tačnom stratigrafskom opredeljenju stambenih horizonata sa trapezoidnim poluzemunicama na naseljima Gornje Klisure, Lepenskom Viru, čiji je centralni karakter nesumljiv, i Padini, koja takođe sadrži objekte ovog tipa. Prihvatajući stratigrafsku činjenicu ustanovljenu na Padini: da su poluzemunice sa trapezoidnom osnovnom ukopavane iz keramičkog horizonta starijeg neolita, moguće je iznaći zadovoljavajuće odgovore za relativnu hronološku skalu ovih naselja.

Ukratko rečeno, takvo gledište podrazumeva da lokalni arhitektonski oblici, sa svim svojim osobenim detaljima (konstrukcije ognjišta, ugrađivanje žrtvenika), pripadaju starijem neolitu Đerdapa, kao posebno formiranoj varijanti kompleksa Starčevo — Criş. Ta varijanta je nastala, ukratko formulisano, na osnovi populacionih i kulturnih sažimanja tokom finalne etape mezolita i početka starijeg neolita, ograničenih na uski prostor Klisure.

Ovom prilikom treba takođe uzeti u obzir još jednu vrstu podataka, do sada upotrebljivanih u manjoj meri, — to su oni koji su dobijeni antropološkim analizama. Među poslednje takve rezultate dolaze ispitivanja skeletnog materijala sa lokaliteta Padina u Gornjem Đerdapu, koji potiče iz grobova otkrivenih u mezolitskom i starijem neolitskom naselju.

Najvažnija činjenica dobijena ovim ispitivanjem jeste ista rasna pripadnost nosilaca mezolita i starijeg neolita Padine. Pri tome treba naglasiti da se ostaci oba perioda na pojedinim sektorima lokaliteta nalaze u neposrednoj vertikalnoj stratigrafiji, što su potvrdili i odgovarajući stambeni objekti. Pokazalo se takođe da je sloj mezolitskog perioda srazmerno siromašniji i verovatno kratkotrajniji.

Sudeći prema rezultatima navedenih antropoloških analiza pored onih dobijenih sa mezolitskih i starijih neolitskih nekropola u Đerdapu, proces obrazovanja najstarijih stočarskih i zemljoradničkih naselja tekao je uz aktivno učešće domorodačkog mezolitskog supstrata. Ali, ako je sličan mehanizam nastajanja starijeg neolita jugoistočne Evrope već u osnovnim crtama poznat, tada odgovarajući proces koji se odvijao u zatvorenoj sredini Đerdapa pruža i druge zanimljive zaključke.

Tako, npr. očividno je da autohtona populacija tokom svog dugotrajnog razvitka od mlađeg paleolita do finalnog mezolita nije dostigla viši proizvodni stupanj od onog ograničenog na lov i ribolov, uz sistematsko prikupljanje biljne hrane, iako je tu postignut visok stepen specijalizacije. Može se čak pretpostaviti da izvesni počeci upotrebe cerealijske, kao i moguće usmereno iskorišćavanje mladih životinja, onih istih vrsta koje su i lovljene, predstavljaju rezultate uticaja iz susednih oblasti gde prve zemljoradničko-stočarske zajednice već postoje. Nije stoga slučajno da najvažnije podatke za završnu specijalizaciju mezolitske ekonomike pruža upravo naselje Schela Cladovei, situirano, tačnije rečeno, izvan Klisure, zapravo na samoj ivici plodnih ravnica Oltenije i Ključa.

Dolazak i trajan boravak populacija najstarijih zemljoradnika i stočara grupe Starčevo—Criș u Đerdap, čija su naselja unutar Klisure isto tako brojna i poklapaju se, po pravilu, sa prethodnim, mezolitskim, prouzrokovali su stoga stvaranje ekonomike mešovitog tipa, u kojoj tradicionalni lov i ribolov igraju i dalje značajnu ulogu.

Antropološke analize skeleta sa mezolitske i starije neolitske nekropole na Padini ukazuju, međutim, na novu mogućnost u rešavanju postanka starijeg neolita u Đerdapu. Tu zapravo dolazi u obzir činjenica da materijalna kultura tipa Starčevo—Criș, veoma jasno zastupljena na Padini sa stambenim horizontima, keramikom i tipičnim oruđem i oružjem, ne mora da bude povezana sa gracilnom, mediteranskom populacijom, kao njenim isključivim nosiocem. Drugim rečima, složeni proces sažimanja i adaptacije ove dve populacije, autohtone i migracione, nije se sastojao samo u tome da starosedeooci budu u potpunosti asimilirani, već obrnuto, da se oni u celosti adaptiraju novom načinu privređivanja. Nije ni potrebno naglašavati da je osnovni razlog za prihvatanje te nove ekonomike ležao u produktivnijem i efikasnijem privređivanju.

Domorodačke tradicije, s druge strane, prilagođene u toku duge specijalizacije posebnoj prirodnoj sredini Đerdapa, unete su takođe u tek obrazovanu stariju neolitsku ekonomiku u onom obimu koliko su koristile novom načinu proizvodnje. Najzad, lov i ribolov nikada i nisu prestali da budu značajne privredne grane tokom praistorije, pa je razumljivo da su to ostale u Đerdapu i tokom starijeg neolita, saglasno jedinstvenim prirodnim uslovima koji su tu postojali.

Posmatran sa takvog stanovišta, stariji neolit u Đerdapu, ispoljen u svojoj posebnoj formi jedino u Gornjoj Klisuri (sistematski izgrađena naselja Lepenski Vir i Padina), rezultat je ne samo populacionog sažimanja ili asimilacije, već isto tako i stvaranja nove, mešovite lovačko-stočarske i agrikulturne ekonomike.

Primenjen u širim okvirima, princip populacionog sastava kao osnovnog nosioca tipološkog razvoja materijalne kulture u starijem neolitu jugoistočne Evrope pomogao bi u otklanjanju pojedinih hronoloških dilema. Ukoliko, na primer, skeletni materijal iz nekog starijeg neolitskog naselja potvrđuje prisustvo dva posebna antropološka tipa, slično situaciji u Đerdapu, tada je vrlo verovatno da može doći i do tipološke razlike odgovarajućih nalaza. I dalje, ako taj različiti tipološki stepen nije dokazan vertikalnom stratigrafijom, tada on nije oznaka starije i mlađe faze — što naročito važi za poređenje različitih lokaliteta — već je neposredna posledica nejednakog populacionog sastava.

Takvo izvođenje porekla starijeg neolita u Đerdapu i objašnjenje načina njegovog obrazovanja postavljeni su ovde kao mogućnosti, ali i kao mogućnosti zasnovane na dosadašnjim antropološkim analizama. Ukoliko se tačnost zaključka o zavisnosti materijalne kulture od populacionog sastava u starijem neolitu balkansko-podunavske oblasti bude potvrdila, tada će biti u znatnoj meri olakšano i rešavanje ostalih složenih relativnih hronoloških pitanja, kao što je postanak posebnih grupa ili varijanata ovog perioda.

LITERATURE

- Bökönyi, S. (1969): *Kičmenjaci* (prethodni izveštaj), Lepenski Vir, Beograd, 1969.
- Boroneanț, V. (1970): *La période épipaléolithique sur la rive roumaine des Portes de Fer du Danube*, Praehist. Zeit., 45, 1970.
- Boroneanț, V. (1973): *Aperçu de la culture épipaléolithique Schéla Cládovei*, Actes du VIIIe Congr. UISPP, II, Beograd, 1973.
- Cărciumăru, M. (1973): *Compte rendu de l'analyse polyniques des coprolithes d'Icoana-Portes de Fer*, Actes du VIIIe Congr. UISPP, II, Beograd, 1973.
- Dumitrescu, V. (1971): *Le début du Néolithique au nord du Danube en Roumanie*, Actes du VIIIe Congr. UISPP, I, Beograd, 1971.
- Garašanin, M. (1973): *Praistorija na tlu SR Srbije, I, II*, Beograd, 1973.
- Garašanin, M. (1971): *Praistorijska umetnost u Jugoslaviji*, Umjetnost na tlu Jugoslavije od praistorije do danas, Beograd—Sarajevo, 1971.
- Jovanović, B. (1971): *Praistorija Gornjeg Đerdapa* (La préhistoire du Đerdap Supérieur), Starinar XXII, 1971.
- Jovanović, B. (1969): *Chronological Frames of the Iron Gates Group of the Early Neolithic Period*, Arch. Jugosl. X, 1969.
- Jovanović, B. (1972): *The autochthonous and the migrational Components of the Early Neolithic in the Iron Gates*, Balcanica III, 1972.
- Jovanović, B. (1973): *The Early Neolithic Architecture of Djerdap (Iron Gates) Gorge*, Actes du VIIIe Congr. UISPP, II, Beograd, 1973.
- Letica, Z. (1969): *Vlacas-nouvel habitat de la culture de Lepenski Vir à Đerdap*, Arch. Jugosl. X, 1969.
- Letica, Z. (1973): *Vlasac-habitat épipaléolithique dans la région des Portes de Fer*, Actes du VIIIe Congr. UISPP, II, Beograd, 1973.
- Nemeskéri, J. (1969): *Populacija Lepenskog Vira*, Lepenski Vir, Beograd, 1969.
- Păunescu, A. (1970): *Epipaléoliticul de la Cuina Turcului-Dubova*, St. și cer. de Ist. Veche, 21/1, 1970.

- Srejović, D. (1969): *Lepenski Vir*, Beograd, 1969.
- Srejović (1969-a): *The Roots of the Lepenski Vir Culture*, Arch. Jugosl. X, 1969.
- Srejović, (1972): *Kulturen des frühen Postglazials im Südlichen Donauraum*, Balcanica III, 1972.
- Srejović, D. (1973): *Die Anfänge des Neolithikums im Bereich des mittleren Donauraumes*, Actes du VIIIe Congr. UISPP, II, Beograd, 1973.
- Theocharis, D. (1973): *The neolithic Civilisation. A Brief Survey*, Neolithic Greece, Athens, 1973.
- Vlassa, N. (1972): *Eine frühneolithische Kultur mit bemalter Keramik der Vor-Starcevo-Körös-Zeit in Cluj-Gura Baciului*, Siebenbürgen, Praehist. Zeit., 47/2, 1972.
- Živanović, S. (1973): *Prvo saopštenje o rezultatima antropološkog proučavanja skeletnih ostataka sa Padine u Đerdapu*, Starinar XXIV—XXV, 1973—74 (u štampi)., Preliminary results of anthropological investigation of skeletal remains of Padina (Iron Gates), Starinar XXIV—XXV, 1973—74 (in print).

DRAGA GARAŠANIN

LES GRANDS COMPLEXES NEOLITHIQUES ANCIENS DANS LE SUD—EST EUROPEEN

(Problèmes de chronologie et de genèse)

Malgré de nombreuses études et recherches, le néolithique le plus ancien du Sud-Est européen est resté jusqu'à nos jours l'époque des hypothèses différentes et des points de vue contraires et nouveaux. Tandis, que, pour les époques plus récentes, il est possible dès à présent d'accéder à des interprétations historiques plus ou moins concordantes, outre les études des relations sociales et économiques, et même d'envisager, en partie du moins, les problèmes linguistiques¹, le néolithique ancien nous prépare aujourd'hui encore nombre de surprises, telle la détermination de la période du néolithique acéramique, et nous met en présence de nombreux problèmes encore irrésolus, tels ceux des débuts de l'agriculture primitive et de l'élevage. Avant de passer à un aperçu plus précis du néolithique ancien du Sud-Est européen et de son caractère, qu'il nous soit permis de préciser d'avance certains points particulièrement importants.

S'il existait réellement dans ces régions et plus au Nord en Europe des céréales autochtones et des formes sauvages d'animaux plus tard domestiqués, cela changerait en grande partie les points de vue plus ou moins admis sur l'origine en Asie Antérieure de ces nouvelles formes d'économie². Des preuves indéniables n'ont toutefois pas été apportées jusqu'ici. Le caractère de la céramique la plus ancienne du Sud-Est européen semble au contraire ne pas appuyer la thèse autochtoniste.

¹ Cf. notamment les résultats du colloque sur l'Ethnogénèse des peuples balkaniques, tenu à Plovdiv en 1969: *Studia balcanica* V, Sofia 1971.

² Cf. V. Milošević, *Actes du VIIIème Congrès des sciences préhistoriques et protohistoriques*, II, 1972, 243 et suiv.

Les découvertes mésolithiques et celles d'une période néolithique ancienne et précéramique dans le Sud-Est européen, représentent des apports de haute importance à l'étude des civilisations les plus anciennes de ces régions³. Certains problèmes n'en restent pas moins irrésolus: c'est ainsi qu'il est pour le moins étonnant qu'une civilisation déjà si évoluée que celle de Lepenski Vir, n'a laissé aucune trace de produits céramiques ni même de vases en autres matières⁴. Il est difficile d'admettre que les maîtres de la plastique de Lepenski Vir ou du décor sur os de Vlasac n'aient pas été en état de fournir d'autres preuves pratiques d'une évolution sociale et économique supérieure menant vers les étapes néolithiques proprement dites.

Il semble qu'en partie du moins le manque d'une documentation complète des fouilles et recherches entreprises soit une des entraves à l'étude plus complexe de nombre de problèmes dont nous venons de poser que quelques-uns.

Revenons en, toutefois au néolithique céramique ancien, soit à l'époque des débuts de l'agriculture primitive et de l'élevage. Comme on le sait, c'est-là également l'époque des débuts de l'art de la poterie, celle de l'apparition de la pierre polie toujours accompagnée de la technique de la taille, enfin aussi une période où la pêche et la chasse maintiennent encore une grande importance dans la vie de l'homme primitif. Notons enfin la transition à un mode de vie plus sédentaire.

Les traits dont il vient d'être question sont communs à toutes les civilisations du néolithique ancien telles notamment Starčevo, Körös, Criș ou encore les civilisations de Proto- et de Presesklo en Thessalie⁵. Ces civilisations se distinguent toutefois entre elles par leurs traits caractéristiques, se répartissant également sur des zones géographiques différentes. Les différences en question dépendent en partie des bases sur lesquels se formèrent les civilisations néolithiques de certaines régions, et d'autres part des influences venues du dehors, et qui, elles, sont en fonction de la répartition géographique et des possibilités de contacts plus ou moins étroits entre différentes régions.

C'est ainsi que, dans la céramique, nous nous trouvons en présence de la grande zone à céramique grossière englobant avant tout les régions carpatho-danubiennes et de la Pannonie⁶. Cette région est caractérisée tout d'abord par les possibilités de communication offertes par la vallée du Danube. Les régions vallonnées et celles de plaines, limitées par les Alpes transylvaines et les Carpathes, étaient propices à l'économie agricole primitive. Les voies fluviales ouvraient d'autre part des possibilités de communication et d'échange.

Une autre région importante, ouvrant des possibilités de formation d'un grand complexe de civilisation, est celle de la Macédoine et de la Thrace, rattachées à l'intérieur des terres par les vallées des grands

³ D. Srejšović, *Balkanica III*, 1972, 11 et suiv., Z. Letica, *Actes du VIIIeme Congrès* II, 192 et suiv. (Vlasac).

⁴ Srejšović, *Lepenski Vir*, 1969 (Édition en langue Serbe)

⁵ Cf. l'aperçu de synthèse de M. Garašanin, *Actes du VIIIeme Congrès I*, Beograd 1971, 73 et suiv. (avec bibliographie).

⁶ I. Kutzian, *Körös Culture*, 1947; D. Aranđelović-Garašanin, *Starčevačka kultura* 1954. Cf. aussi le rapport de M. Garašanin à ce Congrès.

fleuves (Vardar, Struma, Marica), mais ouvertes également vers la Méditerranée orientale, l'Egée et l'Asie Antérieure.

Enfin, une zone à part est représentée par les régions montagneuses de l'Ouest de la Péninsule balkanique, et plus particulièrement la Bosnie, rattachée d'une part à la région danubienne et centrale, et de l'autre à la zone adriatique avec sa civilisation néolithique bien différenciée⁷.

Nous nous trouvons donc en présence d'un vaste territoire, offrant, dès le néolithique ancien, des possibilités de contacts mutuels et étroits, de même que de rapports avec l'ensemble de la Méditerranée, le Proche-Orient et le Sud-Ouest de l'Union soviétique actuelle⁸. Ce territoire comprend en fait trois zones géographiques auxquelles se rattachent également les grands complexes de civilisation. Il s'agit des zones suivantes:

la zone carpatho-danubienne et pannonienne gravitant en partie vers les régions pontiques;

celle de l'Ouest de la Péninsule, rattachée à l'Adriatique et dans un sens plus large à la Méditerranée;

celle balkanique centrale et orientale, avec en premier lieu la Macédoine et la Thrace, rattachée à l'Egée et au Proche-Orient.

La céramique grossière dont il vient d'être question se retrouve dans les trois zones et les complexes correspondants. Elle est toutefois loin d'une uniformité complète dans son ensemble, et dénote au contraire des différences sensibles de région à région. Cette céramique apparaît donc sous forme de variantes différentes. Mentionnons notamment le fait que la céramique décorée par impressions digitales et surtout à l'aide de coquillages (Céramique cardiale), se rattache avant tout à la zone méditerranéenne, soit au complexe dit circumméditerranéen⁹. Par contre la poterie ornée à la barbotine, soit à décor grossier en relief ou à barbotine proprement dite, est plus typique de la zone carpatho-danubienne et de Pannonie et devrait donc se rattacher selon toute vraisemblance à un autre grand complexe, qu'il serait justifié de désigner d'après la zone en question. Il est bien entendu impossible de considérer isolément les deux espèces de céramique grossière. L'existence de contacts dus peut-être à une origine commune ne saurait être mise en doute¹⁰.

Dans la zone de Macédoine et de Thrace et dans les régions immédiatement voisines, un autre complexe de civilisation, celui à céramique monochrome et peinte, fait son apparition au cours du néolithique ancien. Une phase ancienne représentée par les découvertes d'Anzabegovo-Vršnik I se rattache étroitement au néolithique ancien de la Thessalie (Protosesklo) qui, cependant, paraît appartenir à une an-

⁷ A. Benac, 42 *Bericht der Römisch-germanischen Kommission*, 1961, 1 et suiv.; *Obre I*, Glasnik Zemaljskog muzeja XXVII—XXVIII, 1973.

⁸ Pour ces derniers éléments v. notamment V. N. Danilenko, *Neolit Ukraini*, 1969.

⁹ Cf M. Garašanin, ouvr. cité, 73 et suiv.; P. Bosch Gimpera, *Acta Musei Nationalis Pragae*, XX, 1966, 71 et suiv.

¹⁰ M. Garašanin, ouvr. cité.

tiquité encore plus reculée¹¹. Le manque ou la rareté de céramique grossière dans ces groupes auxquels se rattache également Karanovo I en Thrace, fait penser à une origine de ce complexe dans le Proche-orient ou en Anatolie. Ce n'est qu'aux phases plus récentes (Vršnik II—IV) et avec une céramique peinte évoluée que la céramique grossière devient plus commune. En Thessalie par contre le groupe de Protosesklo, a été remplacé par celui à céramique grossière et cardiale de Presesklo¹². Une évolution intérieure basée sur les observations stratigraphiques a pu être constatée à Anzabegovo et à Vršnik. La céramique à décor en relief est typique dès les débuts, vers la fin de l'évolution (Vršnik IV), la barbotine organisée, bien que connue encore aux étapes précédentes, est devenue particulièrement commune¹³. Les éléments constatés en Macédoine, semblent donc démontrer l'existence de contacts avec le complexe pannonien ou carpatho-danubien à céramique grossière, les observations de Thessalie se trouve plutôt en rapport avec la zone circumméditerranéenne. Une origine semblable doit être admise également pour la céramique grossière d'Obre I en Bosnie, rattachée à la céramique impresso de l'Adriatique et de la Péninsule appennine (Molfetta, Matera, Stentinello)¹⁴. La céramique peinte de ce site, rattachée à celle de Starčevo, prouve toutefois l'existence de contacts étroit avec le Nord.

Un élément particulièrement important du complexe à céramique monochrome et peinte, que l'on pourrait désigner du nom de balkano-anatolien du néolithique ancien¹⁵, est représenté par la céramique à décor peint en blanc sur fond clair. La base de l'ornementation est fournie ici par le triangle, l'ornementation atteint parfois à des formes fantaisistes d'ornements floraux, comme dans le cas d'Anzabegovo¹⁶. Le décor en blanc est représenté bien que très rarement parmi les matériaux de Biserna Obala près de Subotica. D'autre part le décor peint en blanc et souvent à ornements de petits cercles, que nous retrouvons notamment en Transilvanie, pourrait se rattacher à une évolution différente de celle de la Thessalie et de la Macédoine^{16a}. C'est également à cette autre variante ou complexe que l'on devrait attribuer la céramique à ornements linéaires peints en blanc dans le groupe de Starčevo et appartenant à l'étape Starčevo II¹⁷. Nous nous trouvons ici en présence d'une évolution bien déterminée de la céramique peinte avec, aussi, des ornements peints en sombre sur fond clair, des ornements en forme de triangles hâchurés, de réseaux, de lignes parallèles

¹¹ Ibid.; M. Garašanin et collaboratures, *Les civilisations préhistoriques de la Macédoine*, 1971, 13 et suiv.; 25 et suiv.; Catal. No. 1 et suiv.

¹² Pour Vršnik: M. Garašanin-D. Garašanin, *Zbornik na štipskiot Narodnen muzej II*, 1960—1961, 5 et suiv.; pour la Thessalie: V. Milojević-H. Milojević, v. Zumbusch, Otsaki Magula, 1971, 45 et suiv.; 123 et suiv.

¹³ M. Garašanin-D. Garašanin, ouvr. cité

¹⁴ Benac, *Obre I*, 49 et suiv.; 62 et suiv.

¹⁵ Cf. la rapport de M. Garašanin à ce Congrès.

¹⁶ Civilisations préhistoriques de la Macédoine, Catal. No. 4, 6.

^{16a} Gura Baciului: *N. Vlassa*, Acta Musei Napocensis IX, 1972, 7 et suiv. (avec illustrations). Cf. pour l'ensemble des sites et le problème: Srejović, *Actes du VIIIe Congrès II*, 257 et suiv.

¹⁷ Arandjelović-Garašanin, ouvr. cité.

verrciales et parfois doubles. Au cours des deux dernières campagnes de fouilles à Starčevo¹⁸, on a découvert également des fragments de vases grossiers, avec des traces de lignes et de taches exécutés à l'aide d'une couleur. Quivqu'il en soit la céramique peinte de Roumanie (Criș et plus particulièrement Petrești), nous semble appartenir à une époque suivant les débuts de la céramique peinte dans les régions balkaniques¹⁹. Ceci semble confirmer l'origine balkanique et en dernier lieu anatolienne des céramiques peintes. Il est digne d'attention que dans le Proche-Orient certaines espèces de céramique peinte apparaissent dans des couches différentes, à l'encontre des synchronismes que nous retrouvons dans le groupe de Starčevo²⁰. Les voies d'influences ou de migration du Sud-Est semblent donc avoir été différentes, de sorte que les éléments étrangers atteignirent les régions du Sud-Est européen, en partie du moins, sous forme d'une contamination d'éléments à l'origine différente, comme dans le cas de Starčevo II. Une situation analogue peut être observée dans la plaine de Sofia, dont la céramique peinte (Kremikovci), se rattache à celle de Starčevo et doit donc être distinguée du groupe de Karanovo I, plus étroitement lié à la céramique à décor blanc du complexe balkano-antolien proprement dit²¹.

Les matériaux dont il vient d'être question, démontrent l'appartenance de différents groupes de civilisation du néolithique ancien à plusieurs complexes différents, bien que des rapports et des relations étroites entre différents groupes et complexes synchrones ne peuvent être mis en doute. Par contre, les différences, bien qu'existantes sont de loin moins saisissables dans d'autres manifestations des civilisations néolithiques, telle l'économie ou l'habitat. Nos observations ne peuvent toutefois être considérées qu'à titre d'exemple. Nous ne prétendons pas aller plus dans les détails dans le cadre de cette brève contribution.

Il nous semble être hors de doute que chacun des complexes mentionnés, possède ses traits spécifiques plus ou moins bien saisissables, avant tout dans la cadre de la céramique. Il existe une tendance à observer la zone carpatho-danubienne et pannonienne, comme celle d'une contamination d'éléments différents et qui de se fait n'aurait pas eu son individualité. Nous croyons toutefois qu'elle représente en fait un centre à part, caractérisé à l'origine par sa céramique grossière clairement différente de celle du complexe circumméditerranéen, et plus tard par sa céramique peinte très spécifique (Starčevo et groupes apparentés), basée certes sur des impulsions venues du Sud-Est, mais empreintant des formes et des traits régionaux bien définissables. Les recherches nouvelles confirment cette hypothèse, tout en mettant mieux en relief les zones de contamination entre les grands complexes régionaux (notamment Obre en Bosnie), à l'encontre de celles iiii, selon nous, représentent les noyaux d'origines de différents grands complexes dont nous avons tenter de préciser la répartition et les rapports.

¹⁸ Fouilles yougoslavo-américaines sous la direction de R. Ehrich et de l'auteur de ces lignes.

¹⁹ E. Zaharia, *Dacia*, N. S. VI, 1962, et suiv.; cf. M. Garašanin, *Praistorija na tlu S.R. Srbije* (La préhistoire sur le territoire de la république socialiste de Serbie), 1973, 48 et suiv.; 597 et suiv.

²⁰ Aranđelović-Garašanin, ouvr. cité, 103 et suiv.

²¹ M. Garašanin, ouvr. cité, 46 et suiv.; 597.

VELIKI KOMPLEKSI NAJSTARIJEG NEOLITA NA JUGOISTOKU EVROPE

(Problemi hronologije i geneze)

KRATAK SADRŽAJ

U radu se ističe niz novih problema koji se pojavljuju u oblasti ispitivanja najstarijeg neolita, uprkos faktu da se za ovu epohu tretiraju već i lingvistička pitanja. Tako se govori o pitanju pojave kultivisanih žitarica i divljih, docnije domesticiranih životinja, što predstavlja jedno od bitnih pitanja koja bi trebalo solidno i argumentovano izneti, jer je veliki značaj i razlika u tome da li su takve forme ekonomskog stepena postignute na našem tlu, a nisu, kao što se to dosada smatralo, došle iz Prednje Azije (1—3). Postojanje, na primer, jedne umetnosti na tako visokom stepenu razvoja kao što je to slučaj sa kamenom plastikom Lepenskog Vira, teže je očekivati u jednom društvenom uređenju niskog stepena razvoja.

Dalje, analizirajući elemente bitne za karakterisanje najstarijeg neolita, bazirajući se uglavnom na izrađevinama od keramike, grube, sa elementima za njeno ukrašavanje i oruđa kojima se ono vršilo, monohromne, bojene, baveći se problemima rasprostranjenosti, importa, paralelišući pojave u pojedinim oblastima, dolazi se do zaključka da se u ovome periodu mora računati sa tri velika kompleksa, i to:

— karpatsko-podunavski i panonski kompleks ili zona, koja delom gravitira prema pontskim oblastima;

— zapadnobalkanska zona, koja se vezuje za jadransku oblast i u širem smislu za Mediteran, i

— centralno istočnobalkanska sa Makedonijom i Trakijom na prvom mestu, koja se vezuje za egejsko područje i Bliski istok.

Diskutujući o svim elementima koji bi išli u prilog ovakvoj podeli i uz navođenje njihovih bitnih karakteristika (4—21), u radu se autor naročito zalaže za davanje većeg značaja i kreativne uloge karpatsko-podunavskoj i panonskoj zoni, koja je do sada smatrana samo oblašću kontaminiranja raznih elemenata. Ona ima ulogu centra okarakterisanog grubom keramikom koja se jasno izdvaja od iste vrste mediteranske provenijencije, zatim specifičnom keramikom bojenom tipa Starčevo i srodnih grupa, ističući u isto vreme postojanje impulsa koji su dolazili sa jugoistoka, ali uz prihvatanje oblika i drugih vrlo određenih karakteristika ove oblasti.

Novija istraživanja potvrđuju predloženu podelu, izdvajajući jasno prelazne oblasti u kojima se uticaji ukrštaju od glavnih koje su predstavljale jezgro nastanka tih uticaja.

BOGDAN BRUKNER

BALKANKOMPONENTEN IM NEOLITHIKUM DES JUGOSLAWISCHEN DONAUGEBIETS

ABKÜRZUNGENVERZEICHNIS

AAASH	Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapest
ADJ	Arheološko Društvo Jugoslavije, Beograd
AE	Archeologiai Értesítő, Budapest
BRGK	Bericht der Römisch-Germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts, Frankfurt a.M.

Die in den letzten fünfundzwanzig Jahren durchgeführten Forschungen waren bei der Bestimmung gemeinsamer und besonderer Merkmale im Neolithikum der Balkanhalbinsel und der Pannonischen Ebene entscheidend¹.

Das jugoslawische Donaugebiet umfasst die nördlichen Teile des Zentralbalkans, diesen von Mittelgebirg, bewaldeten, von fruchtbaren Tälern (dem Moravagebiet) und Flachland (Mačva und Semberija) durchzogenen Raum und den Südrand der Pannonischen Niederung. Diese Region verbindet und trennt zugleich die Donau mit ihren Nebenflüssen Save, Theiss, Morava und anderen kleineren Zuflüssen.

Das jugoslawische Donaugebiet ist gleichzeitig ein Teil innerhalb der geographischen Grenzen des Balkans mit Mitteleuropa — des Bereichs, wo die kulturellen, protoethnischen, ethnischen und sozial-öko-

¹ M. Garašanin, *Praistorija Srbije*, Beograd 1973, 17—157; A. Benac, *Studien zur Stein- und Kupferzeit in Nordwestlichen Balkan*, 42 BRGK, 1961, passim; B. Brukner, N. Tasić, B. Jovanović, *Praistorija Vojvodine*, Novi Sad 1974, 29—112; N. Kalicz, *Clay Gods*, Budapest 1970, passim; D. Berciu, *Contribuții la problemele neoliticului în România în lumina noilor cercetări*, București 1961, passim.

nomischen Verflechtungen der balkanischen und pannonischen schöpferischen Kraft in der Vorgeschichte verfolgt werden können.

Um zu Beginn kategorisch jegliches Missverständnis zu vermeiden: das jugoslawische Donaugebiet ist nur einer in der Reihenfolge von bedeutenden Punkten, die den Balkan mit anderen Teilen des europäischen Kontinents an einer 2000 Kilometer langen Grenze von der Donaumündung am Schwarzen Meer bis zu den Quellen der Save in den Julischen Alpen verbindet.

Die balkanische Komponente im Neolithikum des jugoslawischen Donauraums wurde aus dem Wunsch hervorgehoben oder in den Vordergrund gerückt, um in diesem Falle die Rolle des Balkans im Rahmen des für den Verfasser annehmbaren Termins »Anatolisch-balkanischer Komplex des Früh- und Spätneolithikums« zu unterstreichen². Häufig wird bei der Suche nach der genetischen Herkunft des Alt- und Jungneolithikums von Migrationen oder autochthonistischen Gesichtspunkten ausgegangen. Die Hervorhebung des kleinasiatischen Raums um jeden Preis und die Vernachlässigung des bodenständigen Substrats wäre genauso ein Extrem, wie die ausschliessliche Betonung der Prädominanz der Altsiedler und die Verwerfung jeglich möglichen Einflusses aus dem Osten des Mittelmeergebiets. Den richtigen Lösungen stehen jene Auslegungen am nächsten, die mit der ständigen Anwesenheit beider Faktoren, jedoch unter veränderlichen, von geschichtlichen Entwicklungsbedingungen einzelner Territorien auf dem Balkan und in der Donauebene abhängigen Machtschwankungen rechnen.

Indem der Autor in vorliegender Arbeit den anatolischen Einfluss vernachlässigt, schliesst er ihn nicht aus. Seine Absicht ist, jene Elemente auszusondern, die das Ergebnis eines differenzierten autochthonen Inhalts sind, ohne Rücksicht darauf, ob sie von primärer oder sekundärer Bedeutung für die Genesis des Neolithikums im jugoslawischen Donaugebiet sind.

Sehr aufschlussreich sind die Ergebnisse der typologischen Skelettanalysen und die Feststellung der Bestattungsweise in den Mikrogemeinschaften in der Gegend des Eisernen Tors. Es zeigte sich, dass die schmalen und dicht nebeneinander liegenden Engtäler entlang des linken und rechten Donauufers im Engpass des Eisernen Tors unter dicken Erd- und Steinaufschüttungen von den umliegenden Bergen unter sich Reste eines der seltenen Belege von der allmählichen Neolithisierung epipaläolithischer- mesolithischer Wohnstellen bergen. Hier handelt es sich um eine Entdeckung — in kulturellem und geschichtlichem Sinne — eines sehr seltenen und bedeutenden Phänomens der Lebenskontinuität, das einmalig auf dem Balkan zu verzeichnen ist.

Die typologischen Analysen der paläolithischen, mesolithischen und neolithischen Skelette aus Griechenland, Jugoslawien und Bulgarien

² Über den balkanisch-anatolischen Komplex des Jungneolithikums (M. Garašanin, *Neolithikum und Bronzezeit in Serbien und Mazedonien*, BRGK 39, 1958, 25, Anm. 130) und seiner Genese (B. Jovanović, *Istorijat keramičke industrije u neolitu i ranom eneolitu centralnog Balkana*, Neolit centralnog Balkana, Beograd 1968, 132—139).

unterstützen es, die Bedeutung der autochthonen anthropologischen Gattungen in der Aussonderung und Formierung der balkanischen — in unserem Falle der regionalen, donauländischen — kulturellen Merkmale festzustellen³. Damit ist ein neuer Beitrag für das Studium der Ethnogenese der balkanischen vorgeschichtlichen Kulturgruppen gegeben.

Wahrscheinlich ist es noch zu verfrüht, endgültige Schlussfolgerungen über die Bedeutung der balkanischen Paläoanthropen in der Ethnogenese der neolithischen Ursiedler zu erbringen, um so mehr, als nur einige sicher determinierte Fundorte (Krapina — Jugoslawien und Petrova — Griechenland) festgestellt sind⁴. Schwierigkeiten sind mehr als Folge eines relativ wenig erforschten Paläolithikums anzusehen, als in der Tatsache zu suchen, dass die Balkanhalbinsel in der Altsteinzeit nicht besiedelt war.

Der erste Beitrag in der Aussonderung der balkanischen Komponente bei der Bildung des Neolithikums im jugoslawischen Donaugebiet könnten die in Griechenland und am Eisernen Tor gefundenen mesolithisch-frühneolithischen Skelette sein.

Während Angel zufolge die Funde aus der Höhle Frankithi Eigenschaften der »Basic white type« (Coon — protoeuropäischer Typus) aufweisen, deren Beginn an den Küsten Anatoliens und in Palästina zu suchen sind, schlägt Boev aufgrund der Funde aus Nordbulgarien einen balkanischen Ursprung vor⁵. Beweisführend ist die Schlussfolgerung Boevs, dass der »Basic white type« (Coon und Angel) oder ihre beiden Formen — der ältere mediterrane Typus und der grimaloide Typus nach Charles — ihren Ursprung nicht im Gebiet des Mittelmeers haben, was dem zitierten bulgarischen Autor zufolge sehr frühe Verbindungen des Balkans mit Anatolien nicht ausschliesst⁶.

Die verallgemeinerten Schlussfolgerungen Nemeskérís über die anthropologischen Charakteristiken der Individuen aus der Gruppe A, die den Horizonten Lepenski Vir I und II angehören, weisen darauf hin, dass hier der *Homo sapiens fossilis* der Oberkasseler Variante, der sich aus dem Cromagnon-Typus entwickelt hat, in Frage steht⁷. Die Grazilisierung an einer Spezies wurde alternativ gedeutet — durch eine selbständige Entwicklung oder aufgrund vom Zufluss neuer Gruppen mit Merkmalen der protomediterranen Variante⁸. Im Kontext der Schlussfolgerungen Boevs könnten die Fundstücke aus Lepenski Vir I und II jenen Siedlern angehören, die bedingt als autochthon zu betrachten sind. Zivanović weist auf homogene, robuste, sogenannte protodinarische Typen von der Fundstätte Padina am rechten Donauufer im Eisernen Tor hin. Hier wäre die Anmerkung des Verfassers zu

³ P. Boev, *Die Rassentypen der Balkanhalbinsel und der Ostägaischen Inselwelt und deren Bedeutung für die Herkunft ihrer Bevölkerung*, Sofia 1972, 5—269.

⁴ *Ibid.*, 8—29, Abb. 1.

⁵ *Ibid.*, 72, 91.

⁶ *Ibid.*, 91—92.

⁷ Nemeskéri bei (D. Srejović, *Lepenski Vir*, Gustav Lübke Verlag 1973), 256—266.

⁸ *Ibid.*, 266.

unterstreichen, dass es sich da um Spezies handelt, die sich vom Mesolithikum bis zur Formierung der Starčevo-Siedlungen wesentlich nicht geändert haben⁹.

Als Beitrag bei der Hervorhebung der Balkankomponente im Neolithikum des jugoslawischen Donaugebiets können nochmals Angaben P. Boevs angeführt werden. Ohne Rücksicht darauf, dass sich die Schlussfolgerungen des Autors auf gegenwärtig noch seltene, oft kulturbestimmend ungenügend herausdifferenziert anthropologische Funde stützen, bleibt die Tatsache, dass sich Umriss des bodenständigen Volkssubstrats abzeichnen. Obwohl für die Skelette aus Vinča nicht mit Sicherheit feststellbar ist, ob sie aus dem Früh- oder Spätneolithikum herühren, ist die Bemerkung von Bedeutung, dass sie vor allem der mittelmeerländischen Rasse angehören, trotzdem auch Cromagnon-Typen vertreten sind.¹⁰ In Bulgarien ergaben sich auch interessante Angaben. In Karanovo I wurden Reste eines Skeletts mit ausgeprägter Grazilisierung, beziehungsweise mit mediterrane Rassenmerkmale freigelegt¹¹. In Schichten von Jassa Tepe und Kasilak, die Zeitabschnitte vom älteren bis ans Ende des Spätneolithikums (Karanovo I — III) umfassen, wurden Skelette mit mediterranen, beziehungsweise mit protomediterranen Merkmalen ausgegraben¹². Bedeutend ist die Schlussfolgerung des angeführten Verfassers über die Bewohnerstruktur der äneolithischen Siedlung in Russe (Karanovo V). Boev verweist auf die Erscheinung von protomediterranen, mediterranen, nordischen, alpenländischen und dinaroiden oder dinaro-mediterranen Typen. Schliesslich sollen nochmals die annehmbaren Vorschläge des Autors angeführt werden, dass der Balkan auch eines der Gebiete war, wo sich die mittelmeerländische Rasse entwickeln konnte, so wie auch dass in diesem Raum eine ständige Bevölkerungszirkulation fühlbar war. Letztere führte zur beschleunigten Mischung der Rassen und Formierung sehr früher Misch oder Übergangsgruppen mit rassischen Merkmalen, die auch heute noch anwesend sind¹³.

Die für das Studium der Anwesenheit des vorneolithischen Substrats in der Formierung der frühen bodenbearbeitenden Gemeinschaften im jugoslawischen Donaugebiet wichtigen anthropologischen Komponenten verlieren ihre primäre Bedeutung in der folgenden archäologischen Epoche. Die Liste der Angaben wird länger und zum Ausdruck kommen neue Beispiele paläobalkanischer Einflüsse im Neolithikum des jugoslawischen Donaulands.

⁹ S. Živanović, *Prvo saopštenje o rezultatima antropoloških proučavanja skeletnih ostataka sa Padine u Đerdapu*, *Starinar* n.s. XXIV—XXV — 1974, u štampi.

¹⁰ P. Boev, op. cit., 68—69.

¹¹ Ibid., 45—46.

¹² Ibid., 47—48.

¹³ Ibid., 92—96.

Die Keramik ist ein aussergewöhnlich empfindlicher Zeiger von Änderungen in der Lebensweise und in den Gewohnheiten der Landbesteller des Frühneolithikums. Stilistische, typologische und chronologische Analysen erlauben es, jene Elemente von den Restlichen der Ursiedler auszusondern, die als Einfluss des Kleinasiatischen Bereiches anzusehen sind. Bei der Verfolgung des Mechanismus in der Entstehung und Ausbreitung des Frühneolithikums auf dem Balkan zeigt es sich, dass die Tonbrandtechnik und der Ornamentdekor Teil eines allmählichen und vielseitigen Prozesses bei der Übernahme von Neuerungen aus dem ostmittelmeerländischen Raum sind¹⁴. Die angeführten Faktoren waren am Anfang des Herstellungsprozesses der Tonware entscheidend. Daher ist es kein Zufall, wenn die keramischen Formen von frühneolithischen Fundstellen aus der Formierungsphase in ihrer Form und in der Art des Dekors übereinstimmende oder nahe Verbindungen mit den Protosklo-Schichten in Griechenland aufwiesen. Wenn auch die

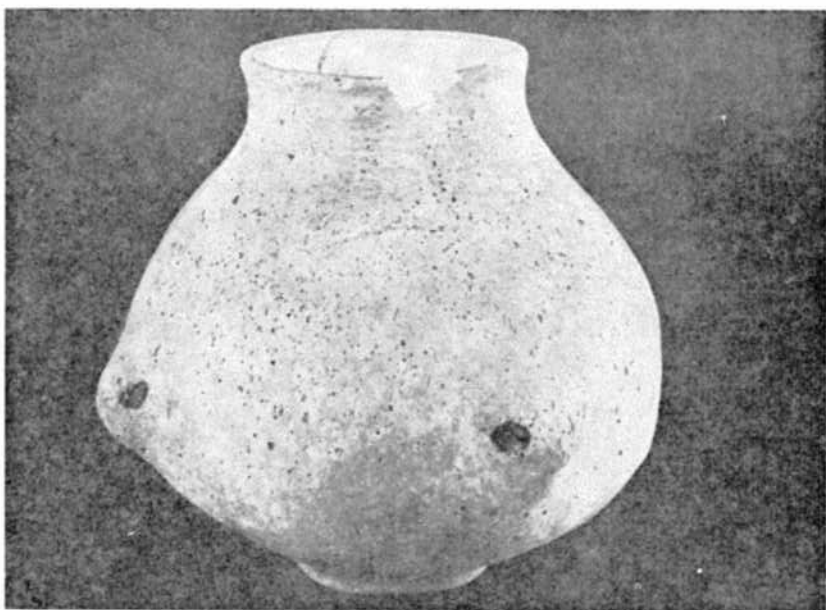

Abb. 3. — Monochrones Gefäß, Srbobran-«Turija», Starčevo-Gruppe.

frühkeramischen Formen und Verzierungsweise auf dem Balkan relativ noch immer ungenügend bekannt sind, wurde festgestellt, dass die kennzeichnenden sphärischen geschlossenen Formen und die Technik der monochromen Bemalung zwei wesentliche Voraussetzungen für den Einfluss aus dem Osten des Mittelmeergebiets darstellen (Abb. 3; T. 1. I—III; T. 2. I; T. 3. I—VI).

¹⁴ H. T. Waterbolk, *Food Production in Prehistoric Europe*, Science, Vol. 162, 1968 (Sonderdruck).

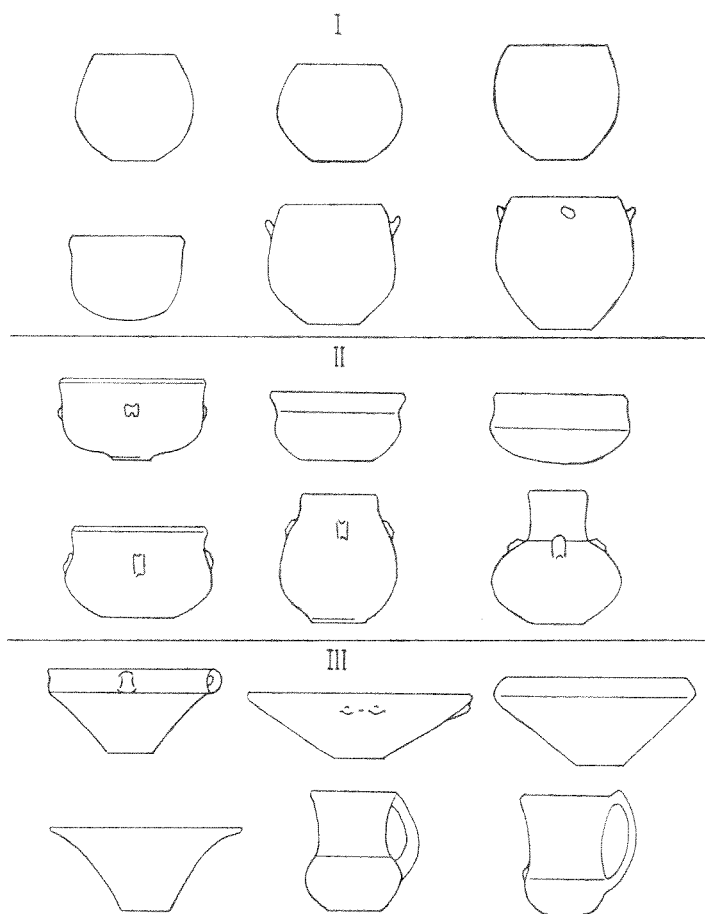
Figure 1 displays 24 line drawings of archaeological vessels, organized into three columns labeled I, II, and III, and four rows. The vessels are depicted in profile, showing their shapes and some decorative features.

- Column I:** Contains 8 vessels. The top two rows show simple bowls. The third row shows a bowl with a small handle. The fourth row shows a bowl with a small handle and a small circular mark. The bottom two rows show jars with various decorative patterns, including horizontal lines and small circles.
- Column II:** Contains 8 vessels. The top two rows show simple bowls. The third row shows a bowl with a small handle. The fourth row shows a bowl with a small handle and a small circular mark. The bottom two rows show jars with various decorative patterns, including horizontal lines and small circles.
- Column III:** Contains 8 vessels. The top two rows show simple bowls. The third row shows a bowl with a small handle. The fourth row shows a bowl with a small handle and a small circular mark. The bottom two rows show jars with various decorative patterns, including horizontal lines and small circles.

Der Einfluss des Balkanbereichs auf das Zwischenstromland der Donau und Save kann aufgrund von Analysen keramischer Formen und Verzierungsarten auch im Jungneolithikum verfolgt werden. Während der Gebrauch der schwarzen Glättung »black topped ware« als das Ergebnis neuer technologischer Lösungen aus frühchalkolithischen Zentren der anatolischen Hochebene aufzufassen ist, der von den spätneolithischen Kulturen des Balkans aufgegriffen worden war, sind bei der Bildung des ornamentalen Dekors — nicht nur in der Vinča-Gruppe — Neuerungen aus dem balkanisch-donauländischen Raum anwesend¹⁶ (T. 2. II, III).

¹⁶ Über die Rolle der Vertreter der »black burnished« Siedlungswelle bei der Formierung der Vinča-Gruppe (D. Srećković, *Versuch einer historischen Wertung der Vinča Gruppe*, AI IV, 1963, 6—7) und den Besonderheiten des Ursprungs der Band Verzierung in der Vinča-Gruppe (B. Jovanović, *Poreklo trakaste ornamentike u neolitiskim i eneolitiskim grupama na Balkanu i srednjem Podunavlju*, ADJ, Beograd 1964, 66).

Untersuchungen der Tonplastik des Früh — und Spätneolithikums bieten auch sehr beachtenswerte Angaben über die Rolle des Balkans in der Entwicklung des Neolithikums im jugoslawischen Donaugebiet¹⁷. Säulenförmige Terrakotten der Starčevo-Gruppe und Varianten von realistisch-stilisierter Form der Vinča-Gruppe sind eine Synthese des Kulturpotenzials fremder und balkanisch-donauländischer Innovationen,

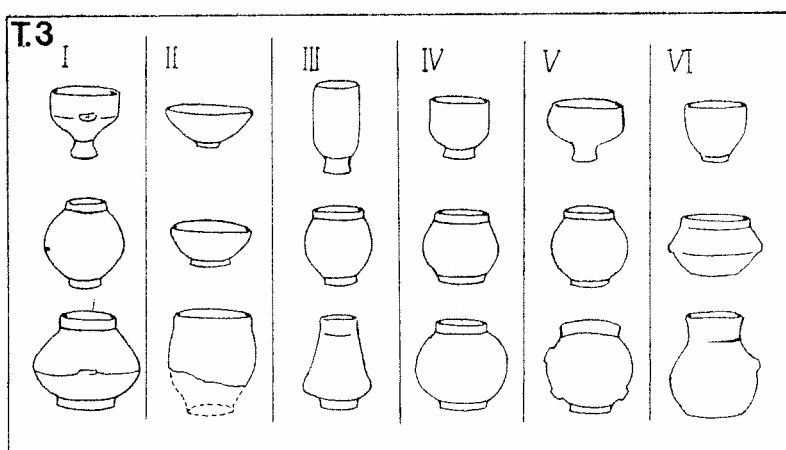

T. 2. — Keramikformen aus dem Westen Kleinasien (I. Frühneolithische Kulturen; II. Spätneolithische Kulturen; III. Chalkolithikum) — nach B. Jovanović, *Starinar* S. XIII—XIV, 1962—1963.

ohne Rücksicht darauf, dass das typologische Grundschemata und der Sinn dieser Figurinen aus der anatolisch-südbalkanischen Deutung ihres Wesens hervorgingen.

Beim Studium der Kraft und Ausbreitung des Einflusses der balkanischen Komponente auf das Spätneolithikum im jugoslawischen

¹⁷ D. Srejšović, *Neolitska plastika centralnobalkanskog područja*, Neolit centralnog Balkana, Beograd 1968, 177—179 i d.

T. 3. — Regionale Gebiete des Altneolithikums der Balkanhalbinsel (I. Voriesklo und Protosesklo; II. Impresso-Keramik; III. Karanovo I, II; IV. Starčevo; V. Körös-Criș; VI. Linear-Keramik) — nach B. Jovanović, Neolit centralnog Balkana, Narodni muzej Beograd 1968.

Abb. 1. — In der »Barbotinttechnik« verziertes Gefäß, Obrež-»Baštine«, Starčevo-Gruppe.

Donaugebiet ist es notwendig, all jene Umstände in Betracht zu ziehen, die anwesend sind und die auf den immer stärkeren Druck der linearbandkeramischen Kulturgruppen aus Transdanubien und der Donau-niederung auf den Süden des Karpathenbeckens hinweisen.

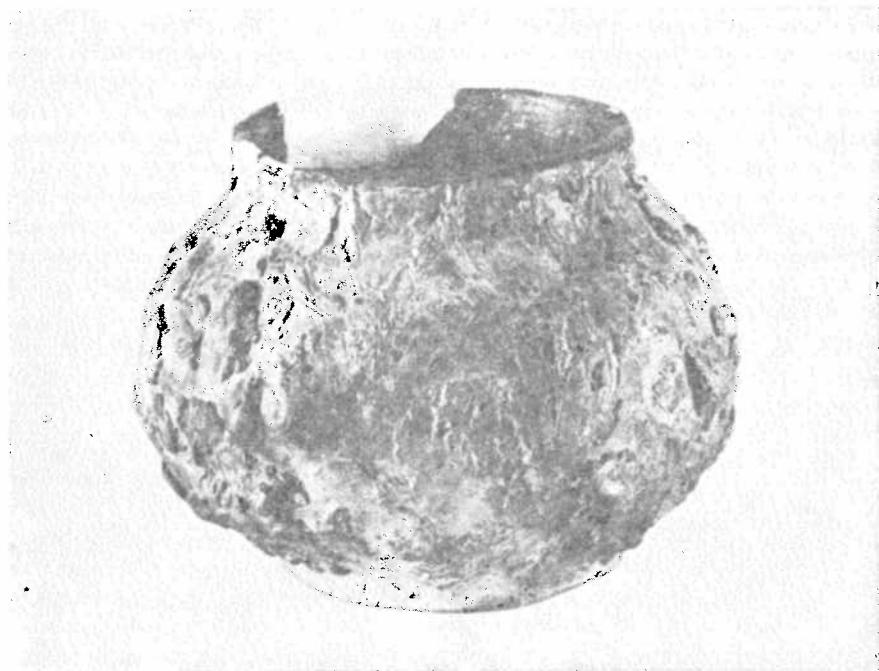

Abb. 2. — In der »Barbotintchnik« verziertes Gefäß, Starčevo-»Grad«, Starčevo-Gruppe.

Zu Beginn des Spätneolithikums kann der Einfluss aus dem Balkanbereich am deutlichsten durch die Kultur- und Bevölkerungsexpansion der Vinča-Gruppe nach dem Norden der Pannonischen Niederung verfolgt werden. So ist die Abhängigkeit der Entwicklung des Spätneolithikums im Norden des jugoslawischen Donauebiets von den kulturellen Einflüssen der Vinča-Gruppe in verschiedener Gestalt ersichtlich, obwohl in jeder der regionalen neolithischen Gruppen endgültig lokale Kulturkomponenten überhand nehmen. Untersuchungen der jugoslawischen, ungarischen und rumänischen Archäologen belegten, das ausgehend von den linearbandkeramischen Schichten, von Sopot—Bicske, Sopot-Lengyel, Szakálhát-Lebő bis zur Lengyel und Theiss-Gruppe ein vielschichtiger, unausgeglichener und intensiver Einfluss des »Vinča-Kulturkreises« fühlbar ist¹⁸. Daher ist die Verfolgung des Ausmasses im

¹⁸ Der Einfluß der Vinča-Gruppe auf die linearbandkeramische Lokalerscheinungen der Pannonischen Niederung Medina, Szatmár (N. Kalicz-J. Makka y, *Südliche Einflüsse in frühen und mittleren Neolithikum Transdanubiens*, Symposium über die Aktuellen Fragen der Bandkeramik, Székesfé-

Einfluss der Vinča-Gruppe auf regionale neolithische Siedlergruppen in der Pannonischen Niederung gleichzeitig ein Beweis für den Einfluss der balkanischen Komponente auf das Spätneolithikum im jugoslawischen Donaugebiet.

Die hier angeführten Beispiele sind nicht die einzigen. Sie sind möglicherweise bei der Diskussion über die Rolle des zentralbalkanischen Raums in der Neolithisierung des jugoslawischen Donaugebiets und im weiteren Sinne der Pannonischen Niederung von Bedeutung.

In den letzten Jahren trafen paläobotanische, osteologische, anthropologische und C 14-Analysen ein, die bestimmt die alten typologisch-chronologischen Befunde ergänzen und in bestimmten Fällen früher angenommene Meinungen ändern werden¹⁹. Heute wird angenommen, dass die Ausbreitung der Landwirtschaft, in erster Reihe des Getreidebaus, eine vom Süden des Bakans übernommene Erscheinung ist, wie auch das Präkeramik Griechenlands vermutlich unter dem Einfluss landwirtschaftlicher Zentren von der anatolischen Hochebene ausstrahlten²⁰. Offen bleibt jedoch noch die Frage, ob durch die allmähliche »Ethnokolonisierung« die Einführung der Landwirtschaft im jugoslawischen Donauraum zu verfolgen ist oder ob es sich hier um einen selbstständigen Weg handelt, wo der Südbalkan eine lokale »Zone der natürlichen Bedingungen« darstellt, aus der sich der Getreidebau im jugoslawischen Donaugebiet und weiter nach Norden ausbreitet.²¹ Auf die gleiche Weise ist das Problem der Zählung einzelner Tiere (Ziege und Schaf) aufzustellen. Die bisherigen Resultate der Untersuchungen bieten keinen Anhaltspunkt für autochthone Quellen der Domestikation. Es ist vorzusetzen, dass sich die Zählung einzelner Tiere vom Balkan in Richtung des jugoslawischen Donauraums ausbreitet²². Die angeführten Bei-

hervár 1970, 1—5) Bicske (I. Bognár-Kutzián, *Das Neolithikum in Ungarn*, AAUS 40, 1966, 263—264), Sopot-Bicske Kultur (N. Kalicz-J. Makay, *Die neolithische Sopot-Bicske-Kultur* AE/99/1, 1972, 13—14), Sopot-Lengyel-Kultur (S. Dimitrijević, *Sopotsko-lendjelska kultura*, MA I, Zagreb 1968, 69—72), Szakálhát-Lebő (N. Kalicz, *Clay Gods*, Budapest 1970, 78, 13), Lengyel-Kultur (N. Kalicz, *Über die Probleme der Beziehung der Theiss- und der Lengyel-Kultur*, AAASH/22/1970, Budapest 1970, 22) und Theiss-Kultur (B. Brukner, B. Jovanović, N. Tasić, op. cit., 82—84).

¹⁹ Paläobotanische (W. van Zeist, *Preliminary report on the botany of Gomolava*, Journal of Archaeological Science in Druck; W. van Zeist and S. Bottema, *Plant husbandry in early Neolithic Nea Nikomedeia, Greece*, Acta Bot. Neerl. 20/5/, October 1971, 524—538), osteologische (S. Bökönyi, *History of Domestic mammals in Central and Eastern Europe*, Budapest, 1974, passim), anthropologische (Z. K. Zoffmann, *Preliminary Anthropological Report on Neolithic Remains in Hrtkovci-Gomolava Excavation*, AI — in Druck), und C 14 Analysen (J. C. Vogel and H. T. Waterbolk, *Groningen radiocarbon dates VII*, Radiocarbon, Vol. 9, 1967, 129; H. Quitta und G. Kohl, *Neue Radiocarbonaten zum Neolithikum und zur frühen Bronzezeit Südosteuropas in der Sowjetunion*, ZfA Z. Archäol. 3, 1969, 232—238 — Sonderdruck).

²⁰ A. Benac, *Studien zur Stein- und Kupferzeit im nordwestlichen Balbung auf der Argissa Magula in Thessalien I*, Bonn 1962, 24.

²¹ Über die »Zone der natürlichen Bedingungen« (natural habitat zone) bei R. J. Braidwood, *The Earliest Village Communities of Southwestern Asia Reconsidered*, Atti del VI Congresso Internazionale delle Scienze Preistoriche e Protostoriche I, Firenze 1962. 116.

²² S. Bökönyi, op. cit., 49—57.

spiele heben die geschichtliche Rolle des Balkans bei der Entstehung und Formierung des Neolithikums in der Wojwodina, Serbien und Ostslawonien hervor.

Die noch bevorstehenden Forschungen werden gewiss mehr Licht auf die Erscheinung werfen, die hier nur isoliert und unvollkommen umfasst ist und werden das Wissen über gemeinsame Verbindungen und Einflüsse der Balkanhalbinsel und der Donauniederung mit neuen und nützlichen Angaben bereichern.

BOGDAN BRUKNER

BALKANSKE KOMPONENTE U NEOLITU JUGOSLOVENSKOG PODUNAVLJA

KRATAK SADRŽAJ

U proučavanju balkanskog uticaja na neolit jugoslovenskog Podunavlja treba uzeti u obzir sledeće okolnosti:

- geografski položaj u odnosu na Balkansko poluostrvo;
- konfiguraciju terena sa pravicima tokova rečne mreže;
- istorijsku uslovljenost geneze neolita jugoslovenskog Podunavlja od dinamičnih centara juga Balkanskog poluostrva.

Uloga centralnog i južnog dela Balkanskog poluostrva u formiranju i razvoju neolita u jugoslovenskom Podunavlju manifestuje se u stvaralačkoj snazi autohtonih populacija, širenju zemljoradnje i uvođenju specifičnih tehnika ukrašavanja grnčarije (Sl. 1, 2; T. 2. II—III)^{1—13}, ^{15—17}. Međutim, ostaje činjenica da su tehnika izrade grnčarije, tipologija posuđa i kult sa simbolima i instrumentima u osnovi istočno mediteranskog porekla (Sl. 3; T. 1. I—III; T. 2. I; T. 3. I—VI)¹⁴.

Takođe je značajno da se ukaže na:

- značaj rezultata ispitivanja pomoćnih arheoloških (egzaktnih) nauka;^{19—21}

— specifičan položaj jugoslovenskog Podunavlja na granicama do-
dirivanja balkanskog i srednjoevropskog neolitskog kompleksa, što se odrazilo na:

- a) jedinstvo i razlike starčevačke i Kereš-grupe,
- b) jedinstvo i razlike vinčanske, potiske, lenčelske i sopotsko-lendjelske grupe¹⁸.

ALOJZ BENAC

LA MEDITERRANEE ET LES BALKANS DU NORD-UEST A L'EPOQUE PREHISTORIQUE

(énéolithique et l'âge du bronze)

Par sa situation géographique, la péninsule balkanique appartient en majeure partie au bassin méditerranéen, au sens large ou étroit du terme. Seule sa partie septentrionale échappe à ce cercle et est reliée, culturellement parlant, au bassin du Danube et à l'Europe centrale. Située entre les mers Egée, Ionienne et Adriatique, la presqu'île des Balkans occupe de vastes territoires qui sont coupés par plusieurs chaînes de montagnes, ce qui explique sa division, à l'époque préhistorique, en plusieurs zones de civilisation. On peut, sommairement parlant, distinguer cinq de ces zones: méridionale, orientale, septentrionale, occidentale et centrale. Chacune présentait à l'époque préhistorique et protohistorique une physionomie culturelle spécifique, qui dépendait de ses liens et relations avec les régions voisines.

Dans le cadre de ce rapport il sera avant tout question du rôle joué par la mer Adriatique à l'époque énéolithique et à l'âge du bronze: notre but est de déterminer dans quelle mesure l'Adriatique a contribué à relier les Balkans au bassin méditerranéen, jusqu'à quel point ce fut le chemin suivi par divers mouvements migratoires et courants culturels allant de l'Orient vers l'Occident, et reliant la Méditerranée aux rivages de la péninsule balkanique et apennine.

Il n'est pas nécessaire de nous attarder ici sur les groupes culturels de l'époque néolithique, ce problème ayant été suffisamment étudié lors du VIIIe Congrès de l'UISPP à Belgrade. A l'époque néolithique il existait un grand nombre d'éléments culturels communs des deux côtés de l'Adriatique, ainsi que des liens culturels avec les Balkans du sud et certaines autres régions méditerranéennes. Au nord-ouest des Balkans, l'époque néolithique a traversé trois phases de développement

(cardial/imprimée, Danilo/Kakanj, Hvar/Lisičići), et tout cela a déjà été étudié assez en détail¹. Il en est d'ailleurs de même de l'autre côté de l'Adriatique² et l'on s'occupe actuellement de compléter, d'approfondir et d'élucider historiquement ces phases néolithiques.

On connaît beaucoup moins bien la situation autour de la mer Adriatique et surtout dans les Balkans du nord-ouest à l'époque énéolithique et à l'âge de bronze, et l'étude de ces deux périodes constitue actuellement l'une des tâches primordiales de l'archéologie préhistorique des régions adriatiques. En effet il est évident, aujourd'hui déjà, que l'on ne peut, sans une connaissance approfondie de ces périodes, déterminer avec exactitude le processus de formation des communautés tribales, historiquement connues, qui ont vécu plus tard sur ces territoires.

Les Balkans du nord-ouest, durant la période postnéolithique, sont caractérisés par les éléments suivants:

1) Dans bien des régions on voit se poursuivre le système néolithique de vie et l'expression culturelle néolithique, de sorte qu'une grande partie de l'époque énéolithique est présentée par cette tradition néolithique. Les groupes peuplant ces territoires ont conservé le mode de vie du groupe de civilisation Hvar-Lisičići, et d'un mélange, dans l'arrière-pays, des groupes Butmir-Lisičići.

2) A l'époque énéolithique, les Balkans du nord-ouest tombent progressivement mais très lentement sous l'influence des courants culturels et «ethniques» venant de la zone balkanique septentrionale et centrale. Ces courants repoussent de plus en plus les éléments néolithiques existant encore dans cette partie des Balkans.

3) Il n'y a donc pas même eu, sur ce territoire, une époque énéolithique strictement limitée: l'on pourrait plutôt parler d'une période de transition entre le néolithique et l'âge de bronze.

4) Il n'existe pas non plus la fin de cette période nettement précisée. Elle se perd simplement dans le début de l'âge de bronze, qu'il est impossible de séparer d'une manière rigoureuse de cette période de transition.

Il faut dire ici que la situation «ethnique» et culturelle dans les autres parties des Balkans s'est d'ailleurs essentiellement modifiée au cours des deux derniers siècles du IIIe millénaire avant notre ère. C'est l'époque durant laquelle les vagues de la grande migration indoeuropéenne déferlèrent également sur la péninsule balkanique, les paisibles groupes néolithiques, déjà dégénérés, ne pouvant offrir de résistance aux hordes nomades, puissamment organisées, venues de l'Orient. Ces vagues arrivant de l'est, il est bien naturel que les régions karstiques situées au nord-ouest des Balkans aient été atteintes assez tard par cette pénétration d'hommes porteurs de styles culturels nouveaux. Selon les recherches les plus récentes, dans les régions nord-est voisines (zones

¹ A. Benac — M. Garašanin, *Epoque préhistorique et protohistorique en Yougoslavie*, VIII Congrès de l'UISPP, Beograd 1971, 266—279.

² A. Radmili, *La preistoria d'Italia alla luce delle ultime scoperte*, Firenze 1963; R. Pittioni, *Italien, Urgeschichtliche Kulturen*, Pauly Wisowa, R.E., Stuttgart 1962. etc.

balkaniques septentrionale et centrale, et Voïvodine) seulement au début de l'époque énéolithique on peut remarquer une continuité des cultures néolithiques de Vinča et de Lengyel. Après cela se sont succédées, par ordre chronologique, les civilisations de Baden, de Kostolac et de Vučedol. Cet ordre est particulièrement manifesté dans l'agglomération de Gomolava (à la lisière de la zone balkanique septentrionale)³. Dans certaines régions de la Croatie et de la Bosnie, on se trouve par contre en présence de la civilisation dite de Lasinja⁴, assez homogène, mais un peu plus pauvre du point de vue ornemental. A la différence des cultures de Baden, de Kostolac et de Vučedol, qui représentent une expression culturelle entièrement nouvelle, celle de Lasinja s'est vraisemblablement développée sur une base d'éléments culturels autochtones.

Au point où en sont actuellement les recherches, par contre on peut conclure que la zone nord-ouest des Balkans n'a pas été atteinte par les influences des civilisations de Baden, de Kostolac, ni même de Lasinja. Cela signifie que les groupes porteurs de ces cultures qui constituent, dans les zones voisines, la base de la population à l'époque de développement de l'âge énéolithique, ne sont pas eux non plus parvenus jusque là. Et aussi que, pendant cette période, le nord-ouest des Balkans continue à être peuplé par des hommes conservant la tradition néolithique autochtone.

S. Dimitrijević a proposé de donner aux nouveaux éléments de civilisation qui pénétrèrent dans les Balkans de l'ouest à la fin de l'énéolithique, le nom de «type adriatique de la culture de Ljubljana», rattachant les trouvailles qui en proviennent au complexe de civilisation Vučedol-Ljubljansko barje⁵. Bien que proposant ce nom, l'auteur lui-même souligne que dans ce groupe se trouvent surtout représentés les éléments de la variante de Vučedol, et en moindre mesure ceux de la variante de Ljubljana de ce complexe. Il s'agirait là, pour mieux dire, de l'influence de la culture du type Debelo Brdo-Hrustovača-Zecovi, venant de la Bosnie centrale et occidentale. Les gisements relevant de ce type se trouvent le long de tout le littoral yougoslave de l'Adriatique, de l'Istrie au Monténégro.

P. Korošec a consacré une étude spéciale à cette période en Dalmatie et dans le nord-ouest des Balkans⁶. Elle a donné à l'ensemble de ce groupe le nom de «groupe énéolithique adriatique». A ce groupe appartiennent les gisements suivants: Tradan et Vrpoljac près de Šibenik, Sveti Spas près de Knin, Biskupija, Samograd, Rotna gomila, les grottes Grapčeva et Markova dans l'île de Hvar, Rubež près de Nikšić, et d'autres encore. P. Korošec estime que les liens culturels fondamentaux de ce groupe adriatique conduisent à la civilisation Ig I et II en Slovénie et au groupe de Vučedol en Bosnie et en Slavonie.

³ S. Dimitrijević-N. Tasić, *Epoque préhistorique et protohistorique en Yougoslavie*, VIII Congrès de l'UISPP, Beograd 1971, 286—292.

⁴ Ibid., 293—295.

⁵ Ibid., 301.

⁶ P. Korošec, *Neka pitanja oko eneolita Dalmacije*, Arheološki radovi i rasprave II, Zagreb 1962, 213—238.

Les formes élémentaires de poterie du «groupe adriatique» sont la coupe, la tasse, l'amphore à col cylindrique et l'écuelle, toutes formes connues dans le complexe Vučedol-Ljubljansko barje. L'ornementation est faite par incision, estampillage, et les motifs prédominants sont les triangles en hachures, les rubans verticaux et horizontaux, les motifs en zig-zag, les croix, entre autres⁷. Il est certain que les formes des vases au bord évasé et plat, qui constituent l'une des caractéristiques essentielles de la civilisation de Vučedol, sont particulièrement intéressantes.

Nous basant sur ces données, nous pouvons dire aujourd'hui qu'il s'est formé dans les Balkans du nord-ouest, à la fin de l'énéolithique (que nous considérons comme une phase de transition, avons-nous dit), un groupe de civilisation particulier, qui présente d'une manière générale les éléments du complexe de civilisation Vučedol-Ljubljansko barje, et se trouve directement relié aux régions voisines en Bosnie, Slavonie et Slovénie⁸. Etant donné que c'est là un style entièrement nouveau, il faut également prendre en considération l'arrivée dans cette région d'hommes qui y introduisirent ce style. Comme en témoignent certaines trouvailles provenant de la localité de Tradan, ce groupe était également sous l'influence de la culture des vases campaniformes; cette influence est, naturellement, beaucoup moins sensible que dans le même Ljubljansko barje.

Selon les données synthétiques qu'a données. M. Korkuti, à la même époque sur le territoire de l'Albanie, qui appartient en grande partie à la zone balkanique occidentale, la situation était la suivante.

— A l'époque du cuivre (comme la nomme M. Korkuti) appartient là-bas la phase Maliq II-Tren I, avec une population d'agriculteurs. Selon cet auteur, le groupe Maliq II — Tren I est d'origine égéo-anatolienne et s'est installé en Albanie environ l'an 2600 avant notre ère.

— La phase suivante — Maliq III, a, b — Tren IIa — appartient à l'âge du bronze ancien, avec une population d'éleveurs qui pénétra sur le territoire albanais, venant de l'Orient, environ l'an 2100 avant notre ère. La céramique de cette phase présente entre autres des éléments qui appartiennent aux styles de poterie de la culture Baden-Kostolac-Vučedol. Korkuti estime que c'est là une conséquence de l'avance de la vague indoeuropéenne venant de l'Orient⁹. F. Prendi, qui a effectué des fouilles dans l'agglomération de Maliq, soutient une thèse semblable¹⁰.

Même si la thèse selon laquelle la phase Maliq II — Tren I est apparue sous l'influence d'une vague de migration venant des territoires égéo-anatoliens suscite quelques réserves, il est évident que cette phase correspond en partie à la période de transition du néolithique à l'âge

⁷ Ibid., 215—217.

⁸ On pourrait l'appeler également «variante adriatique de la culture de Vučedol».

⁹ M. Korkuti, *A propos de la formation de l'ethnie illyrienne*, *Studia albanica* 1972, 2, Tirana 1972, 58 ff, avec la bibliographie correspondante.

¹⁰ F. Prendi, *La civilisation préhistorique de Maliq*, *Studia albanica* 1966, 1, Tirana 1966, 255 ff.

du bronze dans les régions adriatiques de la Yougoslavie. De même la phase Maliq IIIab — Tren IIa coïncide indéniablement avec la formation et la durée du «groupe adriatique», c'est-à-dire de la variante adriatique de la civilisation de Vučedol. Il appartient maintenant aux spécialistes albanais d'établir avec certitude si là-bas les éléments des civilisations Baden-Kostolac-Vučedol arrivent vraiment ensemble.

M. Korkuti a souligné le fait que l'on trouve également parmi les matériaux de la phase Maliq III-a, b — Tren IIa des fragments de céramique qui appartiennent à la phase précédente, énéolithique. Cela confirme, avant tout, qu'ici non plus il n'existe pas de limite très précise entre l'époque énéolithique et celle du bronze, comme c'est aussi le cas dans les autres régions de l'ouest des Balkans. En outre, cela prouve que les communautés nomades venus de l'orient et la population autochtone antérieure ont dû se mêler sur ce territoire.

Nous avons déjà dit qu'il est difficile de tracer une limite entre l'âge du bronze et la période précédente dans les Balkans du nord-ouest. C'est un fait dont témoigne entre autres la diversité de l'estimation chronologique des différentes phases du côté albanais et du côté yougoslave.

On peut dire aujourd'hui que dans une grande partie des Balkans du nord-ouest le début de l'âge du bronze est caractérisé par le groupe de civilisation *Kotorac-Cetina*. Ce terme n'est pas encore adopté dans les ouvrages spécialisés; il peut d'ailleurs être modifié, mais il pourra ici être utile.

Dès 1940 ont été publiés les fragments d'un vase provenant de Kotorac, près de Sarajevo, dont la datation et l'appartenance culturelle n'avaient pu être exactement déterminées¹¹. Une chose seulement était sûre; ce vase n'appartenait à aucun style connu jusqu'alors. Mais les recherches effectuées pendant plusieurs années dans les tumulus près de la source de la Cetina par I. Marović contribuèrent grandement à élucider ce fait. Dans certains de ces tumulus on découvrit également des éléments de poterie qui correspondent exactement au style du vase de Kotorac¹². Comme on a aussi trouvé dans certaines de ces tombes des poignards de bronze appartenant au début de l'âge du bronze¹³, le type de céramique en question peut être classé avec précision du point de vue chronologique. Récemment des fouilles ont également été pratiquées dans certains tumulus à Ljubomir dans la vallée de la Trebišnica (au sud de l'Herzégovine), qui ont permis de mettre au jour des matériaux appartenant eux aussi à ce groupe de civilisation¹⁴.

¹¹ J. Korošec, *Bericht über die bisher unveröffentlichten vorgeschichtlichen Funde auf der Gradina »Gradac« bei Kotorac*, Glasnik Zemaljskog muzeja 52, Sarajevo 1940, 77—78.

¹² I. Marović, *Iskopavanje kamenih gromila oko vrela Cetine god. 1953, 1954, 1958*, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku LXI, Split 1959, 5 ff; Tum. 2, 13, 14; Sl. 3, 4, 9; Tab. VI.

¹³ Pas encore publié. Les matériaux se trouvent au Musée archéologique de Split.

¹⁴ Ces matériaux ne sont pas encore publiés.

Se basant sur ces faits B. Č o v i ć a publié aussi un aperçu synthétique préalable sur ce groupe culturel¹⁵. Outre les gisements déjà mentionnés, il signale que les spécimens du type de poterie Kotorac-Cetina se trouvent également dans certains tumulus de Glasinac, entre autres dans les nécropoles de Vrtanjak-Tum. I, Rusanovići-Tum. XXVI et Vrlazije-Tum. II¹⁶. La découverte d'une coupe et d'une écuelle biconique présentant les caractères de style de notre groupe à Anište près de Užice (Serbie occidentale) représente pour l'instant le point extrême du territoire d'expansion de ce même style¹⁷.

B. Č ović estime que l'Herzégovine et la Dalmatie constituent la zone centrale d'expansion de ce groupe, dont il souligne les caractéristiques suivantes:

a) sépulture sous tumulus (dans des cystes de pierre, sur un fond pierreux ou un simple fond de terre; dans une position allongée ou accroupie;

b) parmi les objets de bronze les plus intéressants sont les poignards (à manche de métal plein — source de la Cetina, allongés — Glasinac);

c) on observe également l'emploi de haches-marteaux de pierre (Ljubomir-Tum. VIII, Vrlazije et Kovačev Do à Glasinac);

d) parmi les formes de poterie viennent d'abord les coupes ventrues avec des anses en »x« plus ou moins grandes, les tasses et les écuelles, et dans l'ornementation prédominent les triangles et rubans incisés, les lignes incisées avec cercles ou triangles poinçonnés, les triangles estampillés, etc.

Il semble que ce soient là les caractéristiques principales du groupe Kotorac-Cetina et qu'il ne soit pas pour l'instant nécessaire de les compléter.

Dès le premier examen des formes de poterie et du système ornemental, on peut conclure qu'il s'agit ici d'un développement autochtone. La coupe et l'écuelle sont le type de vase le plus fréquent dans la civilisation de Vučedol et aussi dans sa variante adriatique. (Par sa forme, nous pourrions aisément attribuer la coupe de Vrtanjak à ce groupe culturel!). Il en est de même pour les vases qui présentent des bords évasés, plats et décorés. Les motifs de triangles estampillés sont l'un des motifs les plus souvent observés sur les vases du groupe Kotorac—Cetina, et cela constitue également un héritage très net de la phase antérieure. Cet héritage comprend aussi les rubans de lignes gravées avec incisions sur le côté. Enfin, le pied conique du vase de Kotorac n'est pas autre chose qu'une forme plus développée du pied appartenant à la culture de Vučedol.

Je suis convaincu que les résultats ultérieurs des fouilles du groupe Kotorac-Cetina fourniront bien d'autres preuves de ce lien culturel confirmant encore la thèse selon laquelle le style de poterie de ce

¹⁵ B. Č ović, *Ornamentisana keramika ranog bronzanog doba u tumulima zapadne Srbije i istočne Bosne*, Clanci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne VIII, Tuzla 1970, 15 ff.

¹⁶ Ibid., 15—17, avec la bibliographie correspondante.

¹⁷ D. Garašanin, *Miscellanea Illyrica III*, Zbornik Narodnog muzeja Beograd, V, Beograd 1967, Sl. 8, 9.

groupe s'est développé sur la base de l'évolution ultérieure de la céramique de la variante adriatique de la civilisation de Vučedol. Le cas est d'ailleurs le même dans l'arrière-pays: le meilleur exemple en est la continuité culturelle dans la localité de Zecovi, en Bosnie occidentale, où le complexe de céramique, jusqu'à un certain point dégénéré, de la culture de Vučedol représente le début de l'âge du bronze dans cette région¹⁸.

Il faut rappeler que dans le cadre des objets de céramique du groupe Kotorac-Cetina se rangent également certains spécimens de la céramique cordée, bien que ceux-ci soient relativement peu nombreux et sporadiques. Un fragment semblable a été découvert à Ljubomir-Tum. VIII¹⁹), un autre dans le gisement de Rumin-Bitelić près de Sinj en Dalmatie²⁰. Cela n'a évidemment rien d'extraordinaire, car on a constaté la présence d'objets semblables dans l'arrière-pays de la région adriatique, qui constituent l'un des éléments de la fin de l'âge du bronze, c'est-à-dire d'une vague de la migration indo-européenne²¹. Beaucoup plus intéressant est le fait que dans les deux cas ces fragments appartiennent aux vases sphériques ou piriformes qui, sans aucun doute, jouent un rôle important dans la céramique du groupe de Butmir du néolithique plus récent²². Un vase de forme semblable a été découvert à Belotić-Tum. XV en Serbie occidentale²³, ce qui ne fait que confirmer les limites d'expansion de notre groupe.

L'adoption du vase piriforme appartenant au cercle de la culture de Butmir, et le fait qu'il existait encore au début de l'âge du bronze, prouve avec une assez grande certitude qu'il y a eu mélange, à l'époque de transition, entre les nomades nouveaux-venus (représentant du style de Vučedol) et les restes de la population de la fin du néolithique. Il est impossible autrement d'expliquer cette continuité d'une forme sur ce territoire. La situation, naturellement, serait différente si une telle forme était également présente dans les poteries de la culture de Vučedol. Comme un certain mélange s'est effectué sur le territoire albanais, il n'y a pas de raison qu'un processus différent ait pris place dans la région occidentale de la Yougoslavie.

Le plus difficile aujourd'hui, me semble-t-il, est de présenter des données précises sur l'âge du bronze moyen dans les régions du nord-ouest des Balkans, car nous disposons de peu de trouvailles possédant une valeur stratigraphique certaine. Pourtant, certains faits mettent en lumière les éléments essentiels du développement de cette période:

1) Nulle part dans les Balkans de l'ouest on n'a pu constater d'interruption entre l'âge du bronze ancien et moyen, c'est-à-dire de pénétration de nouveaux groupes venus d'ailleurs. Il est bien connu

¹⁸ A. Benac, *Slavonska i ilirska kultura na praistorijskoj gradini Zecovi kod Prijedora*, Glasnik Zemaljskog muzeja, N. S. 14, Sarajevo 1959, 13 ff.

¹⁹ Non publié.

²⁰ A. Benac, *Studien zur Stein- und Kupferzeit im nordwestlichen Balkan*, 42 Bericht der RGK, Frankfurt a.M. 1961, 154, Taf. 32, 7.

²¹ Ibid., 155.

²² Ibid., Taf. 12, 1.

²³ D. Garašanin, *Bronzano doba Srbije*, Narodni muzej Beograd, 1972, Fig. 12.1.

qu'à Glasinac la continuité culturelle depuis le début l'âge du bronze jusqu'à la fin de l'âge du fer a été définitivement établie, en particulier la continuité au cours de l'âge du bronze. Cette continuité n'est malheureusement fondée que sur des trouvailles de métal²⁴. D'autre part, le développement continu de l'industrie de la poterie au cours de l'âge du bronze a été constaté dans la localité de Zecovi en Bosnie occidentale, bien que là il n'y ait pas trace d'objets de métal²⁵. Les recherches les plus récentes effectuées par B. Čović et Đ. Basler dans la localité de Velika Gradina près de Varvara, à la source de la rivière Rama (au nord de l'Herzégovine), ont permis de constater l'existence, dans une couche de plus de 3 mètres d'épaisseur, d'une pleine continuité culturelle depuis le début de l'âge du bronze jusqu'au début de l'âge du fer²⁶. Cette localité étant entièrement intégrée dans la région dont nous parlons ici, cela indique clairement que l'on peut supposer que la même situation existait sur un autre territoire.

2) Les recherches effectuées en Albanie ont révélé également une continuité totale, culturelle et «ethnique», au cours de l'âge du bronze. Les trouvailles appartenant aux phases Maliq III a, b, c, d et Tren II a, b révèlent une continuité culturelle depuis le début jusqu'à la fin de l'âge du bronze, en passant par l'âge du bronze moyen²⁷. Cette continuité est confirmée aussi par les tumulus de Pazhok, qui appartiennent au milieu et à la fin de l'âge du bronze. Ce qui incite S. Anamali et M. Korkuti à conclure que sur le territoire albanais l'âge du bronze fut une période de développement paisible, et que dans de telles conditions des liens culturels ont pu s'établir avec les régions voisines²⁸. La situation étant telle sur le territoire albanais, il y a toute raison de croire à une situation similaire du côté yougoslave.

3) C'est un fait connu qu'à la fin de l'âge du bronze est apparu un style géométrique caractéristique dans l'ornementation des objets, tant en céramique qu'en métal, style que l'on peut appeler style géométrique protoillyrien. C'est à Glasinac que l'on a découvert les spécimens les plus intéressants de ce style, sur des objets de métal, ce que viennent aussi appuyer des objets en métal provenant d'autres régions de l'ouest des Balkans²⁹. En ce qui concerne la poterie, ce style est particulièrement manifesté sur les objets de céramique provenant de Pod près de Bugojno, de Debelo Brdo près de Sarajevo, et de Velika Gradina à la source de la rivière Rama³⁰.

Tout ce style ne saurait s'expliquer autrement que par un développement continu allant du début à la fin de l'âge du bronze. Il s'agit

²⁴ A. Benac — B. Čović, *Glasinac I*, Sarajevo 1956.

²⁵ Voir remarque 18.

²⁶ B. Čović, *Kulturna istorija Bosne i Hercegovine, II — Mladi praistorijski periodi*, Sarajevo 1966, 166. Matériaux non encore publiés.

²⁷ M. Korkuti, l.c., 62—63.

²⁸ S. Anamali — M. Korkuti, *Les Illyriens et la genèse des Albanais à la lumière des recherches archéologiques albanaises*, Les Illyriens et la genèse des Albanais, Tirana 1971, 15, avec la bibliographie correspondante.

²⁹ Voir remarque 24.

³⁰ B. Čović, *Uvod u stratigrafiju i hronologiju praistorijskih gradina u Bosni i Hercegovini*, Glasnik Zemaljskog muzeja, N. S. XX, Sarajevo, 1965, 42 ff.

d'un processus culturel paisible, autochtone, dans lequel les influences extérieures ont certes joué aussi un rôle; mais ce sont là des contacts économiques et culturels normaux, sans lesquels on ne saurait concevoir la vie des différents groupes appartenant à l'âge du bronze.

Il ressort de tout ceci qu'à l'ouest des Balkans, après la formation d'une variante adriatique de la culture de Vučedol, nous assistons à un développement culturel continu au cours de l'âge du bronze. Le premier résultat d'un tel développement est la formation du groupe Kotorac-Cetina à l'âge du bronze ancien. Traversant la période paisible de l'âge du bronze moyen (jusqu'à la moitié du XIIIe siècle avant notre ère) ce développement a finalement abouti à la formation du style géométrique protoillyrien de la fin de l'âge du bronze.

Il est naturel qu'une telle situation trouve son écho également dans l'explication des mouvements ethniques sur le territoire occidental des Balkans. Le fait qu'après la période de transition entre le néolithique et l'âge du bronze il n'y eut dans ces régions aucun mouvement migratoire doit être pris en considération lorsque l'on étudie la formation des communautés tribales illyriennes. Il est évident qu'il s'agit là d'une véritable continuité, depuis l'âge du bronze jusqu'à l'époque à laquelle on peut parler des premières communautés illyriennes.

L'aperçu sommaire, présenté ici, de la succession des civilisations au cours de la période de transition et de l'âge du bronze dans les Balkans du nord-ouest permet certainement d'établir également quelques parallèles avec la situation en Italie. Que l'on me permette de présenter, dans ce sens, quelques observations.

Dans son rapport intitulé «L'età del bronzo nella Daunia», qu'il a présenté à Foggia en 1973 dans le cadre du colloque sur la préhistoire et la protohistoire de Daunia, S. Puglisi a souligné qu'il n'existe pas non plus sur ce territoire de transition nettement déterminée entre le néolithique et l'âge du bronze. C'est pourquoi il emploie le terme «Eneolitico-Bronzo Antico», pour remédier en quelque sorte à l'incertitude concernant cette transition. Il est bien évident qu'il s'agit là d'une situation semblable à celle que nous avons décrite à l'ouest des Balkans, et il faudrait peut-être ici aussi songer à trouver un terme qualifiant une période de transition.

Trois complexes essentiels seraient, me semble-t-il, compris dans cette période en Italie: Gaudio au sud, Rinaldone dans la partie centrale, et Remedello au nord de l'Italie. Ces trois complexes ont pu servir de base à la formation des civilisations protoappenninica et appenninica dans la péninsule des Appenins³¹. Selon S. Puglisi — sa thèse est intéressante — les porteurs de cette base sont les chasseurs postpaléolithiques qui fuyaient la vie dans des agglomérations fixes, et devinrent, lorsque la métallurgie fut créée, d'excellents guerriers. Ces groupes passèrent ensuite progressivement à l'élevage, constituant ainsi une antithèse économique à la production agricole³². D'autre part, P. Laviosa Zambotti estime que les trois groupes en question repré-

³¹ S. Puglisi, *La civiltà appenninica*, «Origines» — Studi e materiali pubblicati a cura dell'Istituto Italiano di Preistoria e Protostoria, Firenze 1959, 21 ff.

³² Ibid., 22—23.

sentent indubitablement des éléments d'intrusion dans la préhistoire de la péninsule apennine, possédant une tradition agricole. Selon elle, ce sont là des éléments de la civilisation de Vučedol, et elle y voit une conséquence de la migration indoeuropéenne³³. Pour A. M. Radmili, l'énéolithique de l'Italie méridionale coïncide avec la venue de groupes guerriers et nomades, originaires de l'Anatolie pré-hittite, qui troublèrent la vie paisible de la population agricole autochtone³⁴. Selon R. Peroni le début de l'âge du bronze en Italie (de même que dans certaines autres contrées de l'Europe) coïncide avec le passage »dall' Elladico Antico all' Elladico Medio« en Egée, et lorsque s'est développée en Grèce la civilisation mycénienne, l'âge du bronze moyen a commencé en Europe continentale. Cela signifie que l'âge du bronze ancien va de 1800 à 1600 avant notre ère³⁵. Selon cet auteur, la phase Rinaldone 1 appartient à l'énéolithique, celle de Rinaldone 2 à l'âge du bronze ancien de même que la phase Gaudo 2³⁶.

Nous ne parlerons pas évidemment ici de la pénétration des groupes représentant la culture des vases campaniformes, bien que soit là également un problème auquel les savants, en Italie, accordent une grande attention³⁷.

Nous signalerons ici quelques trouvailles provenant de la localité de Pescale près de Modène³⁸. Parmi la céramique décorée qui appartient probablement à la période Eneolitico/Bronzo Antico on remarque les éléments suivants:

- plats du type de la culture de Vučedol³⁹,
- bord évasé d'assiettes du type de la culture de Vučedol⁴⁰,
- anses du type de Vučedol⁴¹,
- rangées de triangles exécutées selon la technique de l'estampillage⁴²,
- incrustation blanche, etc.

Sans vouloir préjuger de quoi que ce soit, nous estimons que ce simple exemple montre déjà que P. L. Zambotti était sur la bonne voie en déterminant le caractère de ce groupe de la période de transition. Il paraît difficile d'accepter la thèse de S. Puglisi, qui ne présente qu'un caractère théorique, et les savants qui estiment qu'il y eut une pénétration venue de l'Orient à l'époque postnéolithique de l'Italie sont

³³ P. L. Zambotti, *Movimenti culturali ed etnici in Italia durante l'età del rame e del bronzo*, Riv. Antropol. XXXVII, 1949.

³⁴ A. M. Radmili, *La preistoria d'Italia alla luce delle ultime scoperte*, Firenze 1963, 290—291.

³⁵ R. Peroni, *L'età del bronzo nella penisola Italiana*, I, Acad. tosc. »La Colombaria«, Studi XIX, Firenze 1971, 10—11.

³⁶ Ibid., 188, 279.

³⁷ Voir par ex.: M. Ornella Acamfora, *Gli vasi campaniforme dell'Italia settentrionale*, Riv. di Scienz. Preist., X, Firenze 1955, 38 ff.

³⁸ F. Malavolti, *La stazione del Pescale (Modena)*, Scavi 1937—39, Studi Etruschi XVI, 1942, 439 ff.

³⁹ Ibid., Tav. XX. 8; XXII, 2, 4.

⁴⁰ Ibid., Tav. XXII, 2a.

⁴¹ Ibid., Tav. XXIII, 8, 11.

⁴² Ibid., Tav. XIX, 14, 15.

sans doute davantage dans le vrai. Je mentionnerai ici l'opinion de S. Ferri, selon lequel la mer Adriatique aurait joué un rôle prépondérant, permettant la transmission des éléments et des groupes culturels des Balkans en Italie au IIe millénaire avant notre ère⁴³. Je voudrais également rappeler que la grande migration indoeuropéenne à l'époque postnéolithique a eu des dimensions considérables et a dû certainement influencer également sur la situation dans la péninsule apennine. Il appartient aux recherches futures d'éclaircir les détails de cette concordance des deux côtés de l'Adriatique, mais en tout cas il paraît presque certain que cette concordance ne saurait être niée.

S. Puglisi a très bien démontré que la décoration de la céramique dans la «civiltà appenninica», qui s'étend aussi à l'âge du bronze moyen dans l'Italie centrale et méridionale, a pris naissance dans son ambiance naturelle, c'est-à-dire sur la base du complexe Gaudio-Rinaldone⁴⁴. Par conséquent ici aussi s'est déroulé la même processus que dans l'ouest des Balkans, où le groupe Kotorac-Cetina est certainement issu de la variante adriatique de la culture de Vučedol. Il suffit d'examiner n'importe quel élément de céramique appartenant au groupe «cultura appenninica» pour voir à quel point ses ornements sont liés à un style de Vučedol plus ancien dans les Balkans, autrement dit à la céramique du groupe Kotorac-Cetina⁴⁵. C'est là une même expression culturelle, et ce n'est qu'à la fin de l'âge du bronze qu'apparaîtra une individualisation plus importante de l'un et l'autre côté.

Si enfin l'on tient compte du fait que la «civiltà subappenninica» provient elle aussi de la «civiltà appenninica» précédente et qu'il n'y eut aucune rupture, aucune pénétration nouvelle, on peut dire que l'âge du bronze en Italie a connu lui aussi son propre développement paisible. Ceci constitue donc une nouvelle concordance très importante des deux côtés de l'Adriatique.

Pour terminer, une autre remarque. Le style d'ornementation qui caractérise si nettement la céramique de la «cultura appenninica» est bien connu également dans certains gisements récemment étudiés en Espagne et en France. C'est le cas des trouvailles de Boquique en Espagne⁴⁶ ou dans la localité de La Madeleine (Hérault) en France⁴⁷, et dans certains autres gisements. Un style qui s'est si nettement affirmé des deux côtés de l'Adriatique a donc pris également racine dans d'autres régions de la Méditerranée occidentale⁴⁸. Ne serait-il pas alors nécessaire de procéder à une analyse plus large de ces matériaux

⁴³ S. Ferri, *Antiche teorie sulla protostoria d'Italia nel confronto delle esigenze odierne*, Atti del primo Simposio internaz. di protostoria italiana, Roma 1969, 201.

⁴⁴ S. Puglisi, *La civiltà appenninica*, I. c., 72—73.

⁴⁵ Voir par ex. les matériaux de Pian Sultano (S. Puglisi, *La civiltà appenninica*, I. c., Fig. 22), Belverde-Cetona ou Forno (Ibid., Tav. 13) et autres.

⁴⁶ J. Maluquer de Motes, *La técnica de incrustación de Boquique y la dualidad de tradiciones cerámicas en la Meseta durante la Edad del Hierro*, Zephyrus VII, 1956; S. Puglisi, *La civiltà appenninica*, I. c., Fig. 24, 6—14.

⁴⁷ J. Arnal, *La grotte de la Madeleine*, Zephyrus VII, 1956; S. Puglisi, *La civiltà appenninica*, I. c., Fig. 24, 1—5.

⁴⁸ Par ex. Th. Zammit, *Prehistoric Malta*, London 1930, Fig. 11—12.

et à l'interprétation historique de ce phénomène? La Méditerranée occidentale (à partir de l'Adriatique) a-t-elle vraiment suivi à l'âge du bronze un chemin particulier, quels que fussent ses liens avec la koiné mycénienne? Et quels ont dû être alors les rapports culturels et économiques entre les différentes régions de la Méditerranée occidentale?

Je me contente de poser la question.

Et, pour conclure, une constatation:

La grande migration venue de l'Orient à la fin du IIIe millénaire avant notre ère bouleversa profondément les relations sociales et économiques existant alors entre les communautés néolithiques. Cette vague s'est étendue, un peu plus tard, à l'ouest des Balkans également et, très vraisemblablement, à la péninsule apennine. Une fois la situation stabilisée, les groupes nomades fixés, nous observons une longue période paisible dans laquelle nous rangeons tout l'âge du bronze. A l'époque du plein développement de ce dernier, un style particulier de céramique s'est étendu à vastes régions de la Méditerranée occidentale, et de cette façon cette région méditerranéenne s'est peut-être séparée de la Méditerranée orientale. Ce qui eut pour conséquence la formation d'une base de développement de nombreuses communautés tribales (des Illyriens aux Ibères), qui devaient représenter plus tard pour les hommes de Grèce le monde barbare de la Méditerranée occidentale.

Pendant la période de transition la mer Adriatique a vraisemblablement joué le rôle de l'un des facteurs directs de transmission des biens culturels et des groupes humains allant de l'orient vers l'occident. Au cours de l'âge du bronze, l'Adriatique est restée un lien entre la partie occidentale des Balkans et l'Italie, mais les rapports étaient sans doute alors réduits à un échange de biens culturels et économiques. Il ne pouvait en être autrement durant cette longue époque paisible — au cours de laquelle se sont formées ces grandes communautés tribales — les Illyriens et les Italiens.

ALOJZ BENAC

MEDITERAN I SJEVEROZAPADNI BALKAN U PRAISTORIJSKO DOBA

(eneolit i bronzano doba)

KRATAK SADRŽAJ

Na kraju neolitskog doba Balkan je bio zahvaćen valovima velike indoevropske seobe koja je potpuno promijenila »etničku« sliku ovog geografskog prostora. Nosioi tih pokreta u sjevernim i centralnim balkanskim predjelima bili su nosioci badenske, vučedolske, kostolake i lasinjske kulture. Ove promjene su zadesile sjeverozapadni

Balkan u nešto kasnijem vremenu i tamo se formirala »jadranska varijanta« vučedolske kulture.

Početak bronzanog doba okarakterisan je u sjeverozapadnom Balkanu elementima kulturne grupe *Kotorac-Cetina*. Centar te grupe je obuhvatao Dalmaciju i Hercegovinu a u unutrašnjosti se širio do zapadne Srbije. Na osnovu osobina keramike, koje je autor detaljno opisao, može se zaključiti da se keramički stil grupe Kotorac-Cetina razvio na bazi kasnijeg razvoja jadranske varijante vučedolske kulture.

Što se tiče srednjeg bronzanog doba na sjeverozapadnom Balkanu nije do sada konstatovan nikakav prekid između starijeg i srednjeg bronzanog doba, a to znači da nije bilo ni prodora novih grupa sa strane. Taj kontinuitet je zasvjedočen na Glasincu, na Gradini u Varvari na izvoru Rame i nekim drugim lokalitetima. — Konačno, u kasnom bronzanom dobu se na osnovu kontinuiranog razvoja pojavio poznati geometrijski stil zapadnog Balkana, koji predstavlja jedan od kulturnih pokazatelja ilirskog etničkog stabla.

Autor je pokušao da izvede čitav niz komparacija sa teritorijom Albanije i Italije. Na osnovu tih komparacija može se zaključiti da se sličan razvoj odvijao i u spomenutim oblastima tokom eneolitskog i bronzanog doba. Na taj način formiran je jedan specijalni keramički stil karakterističan za sve krajeve zapadnog Mediterana u razvijenom i kasnom bronzanom dobu. Tako je ova mediteranska oblast vjerovatno bila odvojena od istočnog Mediterana i činila zasebnu cjelinu. Posljedica toga je formiranje mnogobrojnih plemenskih zajednica (od Ilira do Ibera), što će kasnije predstavljati za Grke zapadnomediteranski barbarski svijet.

Jadransko more je imalo vjerovatno u prelaznom dobu, (eneolitu), ulogu jednog od direktnih prenosnika kulturnih dobara i grupa od Istoka prema Zapadu.

U toku bronzanog doba ovo more je bilo most između zapadnog Balkana i Italije, a međusobni odnosi su se svodili na razmjenu kulturnih i ekonomskih dobara. Samo tako je i moglo biti u vrijeme tog dugog i mirnog perioda kada još nisu postojale velike plemenske zajednice.

NIKOLA TASIĆ

DER EINBRUCH DES SALCUȚA—BUBANJ—KRIVODOL—KOMPLEXES AUF DEN BALKAN

In der zweiten Hälfte der äneolithischen Periode kommt im Donauland und auf der Balkanhalbinsel, besonders in deren nördlichen und zentralen Teil, eine ganze Reihe von Fundstätten zum Vorschein, welche die materielle Kultur mit den Merkmalen des Salcuta-Bubanj-Krivodol-Komplexes enthalten. Regional betrachtet, unterscheiden sich Gebiete, auf denen häufiger oder seltener erscheinen Siedlungen mit ähnlichen Charakteristiken des Stils, die sie zu einem einheitlichen stilistischen Ganzen verbindet. Vom Norden nach dem Süden, von Oltenien bis Pelagonien und Albanien, können wir mehrere regionale Gruppen von Fundstätten aussondern, und zwar: a) Ostserbien mit Fundstätten im Flusstal des Timok (Kovilovo, Smedovac, Prahovo, Veljkovo) und im Gebirgssystem von Homolje (Klokočevac, Crnaja, Krivelj, Zlot-höhle); b) Nišavatal (Bubanj, Humska Čuka); c) Kosovo mit Fundstätten bei Gračanica, Hisar und Gadimlje; d) Telkessel von Skoplje (Skopsko kale); e) Pelagonien mit der Fundstätten Crnobuki und Šupljevac (und in deren Nachbarschaft Fundstätten bei Struga (»Mund des Drin« und Crkvine) und schliesslich f) die Fundstätten Maliq in Albanien. Die meisten von diesen Fundstätten wurden im Laufe der letzten zwanzig Jahre entdeckt. Die Tatsache, dass sie existieren und dass sie in den meisten Gebieten (Kosovo, Telkessel von Skoplje, Pelagonien, Albanien) ohne vorhergehende kulturelle Entwicklung, dem Stil nach den autochthonen Gruppen fremd sind, macht eine gemeinsame Analyse nötig, besonders hinsichtlich der Suche nach den Wegen und den Ursachen der Bewegungen der Träger dieser Kulturen von Norden nach den Süden. Gewisse Hypothesen sind bereits in der Literatur dargelegt worden, waren, aber in den meisten Fällen an eine bestimmte Art materieller Kultur gebunden (Erscheinung des Zepters — M. Garašanin, D. Berciu)¹ oder an typologische Ähnlichkeiten. (F. Pren-

di, J. Todorović, J. Glišić r. a)². An dieser Stelle möchten wir, das Vorkommen der genannten Fundstätten in den Rahmen einer logischen, durch wirtschaftliche Gründe bedingten Entwicklung und Ausbreitung der Kultur aus einem in andere Gebiete einordnen.

1. OLTENIEN, RUMANISCHER TEIL DES BANATS, TRANSYLVANIEN

Die Lage der Salcuta-Gruppe auf den rumänischen Fundstätten ist verhältnismässig wohlbekannt, besonders nach den Veröffentlichungen der Materialien mit Angaben über ihre Stratigraphie. Baia Herculana und Pecica sind zweifellos die Wichtigsten und bieten die besten Möglichkeiten, die Materialien der Salcuta-Gruppe zu analysieren und ihre Evolution zu verfolgen³. Die typologische Analyse der Materialien, weist aber, eine gewisse Heterogenität auf, und daher ist es nicht einfach, die chronologische und kulturelle Einheitlichkeit des gesamten Inventars aus den Fundorten im Banat, Oltenien oder Transsylvanien anzunehmen. Diese Unterschiede sind wichtig, besonders zur Herstellung von Beziehungen zwischen den rumänischen Fundstätten und ihren nächsten südlichen Nachbarn im nordöstlichen Serbien. Auf dem Fundort Ostrovul Corbului (Korbovo), wie dies auch P. Roman bemerkte, sind die Formen und die Ornamentik, die gewissermassen von den klassischen Fundorten abweichen häufig⁴. Häufige Vorkommen von Schüsseln mit senkrechten oder schrägen Kannelüren auf der Schulter des Gefässes oder von Bechern des Krivodol-Typus, sowie seltene Erscheinungen von Henkeln des Salcuta IV — nähert diese Fundstätte mehr einer Gruppe von Fundorten im Timoktal bei Negotin (Kovilovo, Smedovac) an.

In Rumänien unterscheidet man, im Rahmen des Salcuta IV — mehrere Regionalgruppe von Fundstätten: Oltenien, rumänischer Teil des Banats und Transsylvanien mit ihren Gravitationsgebieten. Für die Beziehungen zu den Fundstätten südlich von der Donau ist am Wichtigsten die Gruppe von Fundorten im Cernatal um ihre Mündung in die Donau und zwischen Orsava und Turn Severin. Besonders wichtig ist die bereits genannte Fundstätte auf der Insel Korbovo. Zu dieser Gruppe gehört auch die Höhle Hoţilor bei Baia Herculana und noch

¹ D. Berciu, *Les nouvelles fouilles de Salcuta (Roumanie) et le problème des groupes Bubanj (Yougoslavie) et Krivodol (Bulgarie)*, *L'Europe à la fin de l'âge de la pierre*, Praha 1961, 125 ff.; M. Garašanin, *Praistorija na tlu SR Srbije*, Beograd 1937, 187 und cit. lit.

² F. Prendi, *La civilisation préhistorique de Maliq*, St. albana 1, 1966, 258—260, 272; J. Todorović, *Die Grabung Hisar und ihre Verhältnisse zum Aneolithikum und Frühe Bronzezeit*, *Archeologia Jugoslavica* IV, 1963, 25—29.; J. Glišić, *Pojava ranih bronzanodobnih kultura na Kosovu i u Metohiji*, *Glasnik Muzeja Kosova i Metohije* VI, 1961, 133—144.

³ D. Berciu, *Contributii la problemele neoliticului in lumina noilor cercetari*, Bucurest 1961, 193 ff.; P. Roman, *Strukturänderungen des Endäneolithikums in Donau-Karpaten-Raum*, *Dacia* XV, 1971, 47 ff.

⁴ P. Roman, op. cit., 40 Abb. 7—9.

einige andere Höhlen welche dem Typus ihrer Stratigraphie und den stilistischen Charakteristiken der Materialien nach unserem Fundort in der Zlothöhle entsprechen⁵. Die Analogien und Unterschiede der Materialien zwischen den Fundstätten in Oltanien und im Banat einerseits und den Fundstätten im Timoktal andererseits einschliesslich des Gebiets, das unmittelbar zum Timok gravitiert, sind wichtig, wie man sehen wird, um die Träger des Stils Salcuta IV — Krivodol — Komplexes auf ihren Migrationen aus einem Gebieten in die Anderen verfolgen zu können.

2. OST- UND SÜDOSTSERBIEN

Auf dem Gebiet zwischen dem Eisernen Tor (Djerdap) und dem Nišavafluss wurde in den letzten Jahren eine grössere Anzahl von Fundstätten entdeckt, die zusammen mit Bubanj und Humska Čuka in der Nähe von Niš zu einem Horizont des Äneolithikum gehören, der als Salcuta-Bubanj-Krivodol-Komplex bezeichnet werden könnte⁶. Im ganzen genommen, gehören sie durch allgemeine Charakteristiken der materiellen Kultur, ihres Stils und übriger Merkmale, einem einheitlichen Kulturkomplex an, jedoch mit gewissen Regionalcharakteristiken, welche auch eine chronologische Bedeutung haben können. Dies ist desto ichtiger da sich häufig zwei Fundstätten nahe von einander befinden, von denen eine sämtliche Elemente der Salcuta IV Gruppe aufweist während die andere Merkmale des Krivodol-Stils (zum Beispiel der Zlot-Höhle und Krivelj) besitzt.

Von den Fundstätten, die bestimmt zum genannten Kulturkomplex gehören und auf welchen grössere oder kleinere Ausgrabungen vorgenommen wurden, werden erwähnt: a) Auf dem Gebiet des Eisernen Tors (Djerdap) — Lepenski vir (Grabstätte der Salcuta-Gruppe)⁷; b) in Timoktal- Grabar Svračar im Smedovac, Cetaće in Kovi-lovo, Ideće in Prahovo, Kapu Djaluluj in Veljkovo und Smiljakova glavica in Štubik⁸; c) auf dem Gebiet von Bor und in dessen Umgebung wurden die Forschungen in der Zlot-Höhle und in Krivelj durchgeführt⁹. Endlich gehören zu der Fundstätten-Gruppe des Salcuta-Bubanj-Krivodol-Komplexes auch die bereits früher bekannten Fundorte bei Niš (Bubanj und Humska Čuka)¹⁰. Mit Ausnahme der Grabstätte aus dem Lepenski vir, die zugleich auch das einzige Grab auf diesem Gebiet ist, sind alle übrigen Fundstätten vorwiegend mehrschichtige Siedlungen, in welchen die Salcuta-Bubanj-Krivodol-Gruppe auch in der senkrech-

⁵ N. Tasić, *Zlotska pećina, arheološko nalazište*, Bor 1968, 3—11; *Ibid*, *Bor i njegova okolina u Praistoriji*, Bor i okolina I, Bor 1973, 14—20.

⁶ Vgl. Anm. 1 und 3.

⁷ Z. Letica, *Grob Salcuta kulture sa Lepenskog vira*, *Starinar* XXI, 1970, 117—122 T. I. II.

⁸ V. Trbuhović — Lj. Vuković, *O hronološkom odnosu lokaliteta ranog bronzanog doba u Negotinskoj Krajini*, *Starinar*, XVII, 1966, 97.

⁹ N. Tasić, *Bor i njegova okolina u Praistoriji*, 14 ff.;

¹⁰ M. Garašanin, *Ausgrabungen in Bubanj bei Niš*, *Germania* 35, 1957, 198—206; *Ibid*, *Praistorija na tlu SR Srbije I*, 164—190.

ten Stratigraphie festgestellt wurde. Leider aber nie in solcher Position, dass sich auf einer Fundstätte die Horizonte mit Salcuta bzw. der Krivodol-Keramik getrennt finden. Der Grund dafür kann in verschiedenen Affinitäten bei der Wahl der Stätte für die Errichtung der Siedlung gesucht werden. In einem Fall sind dies die Höhlen (Salcuta) und im anderen oft schwer zugängliche Höhen (Krivodol). In der Superposition bei den meisten dieser Fundstätten befindet sich der Wohnhorizont von Kostolac-Coţofeni.

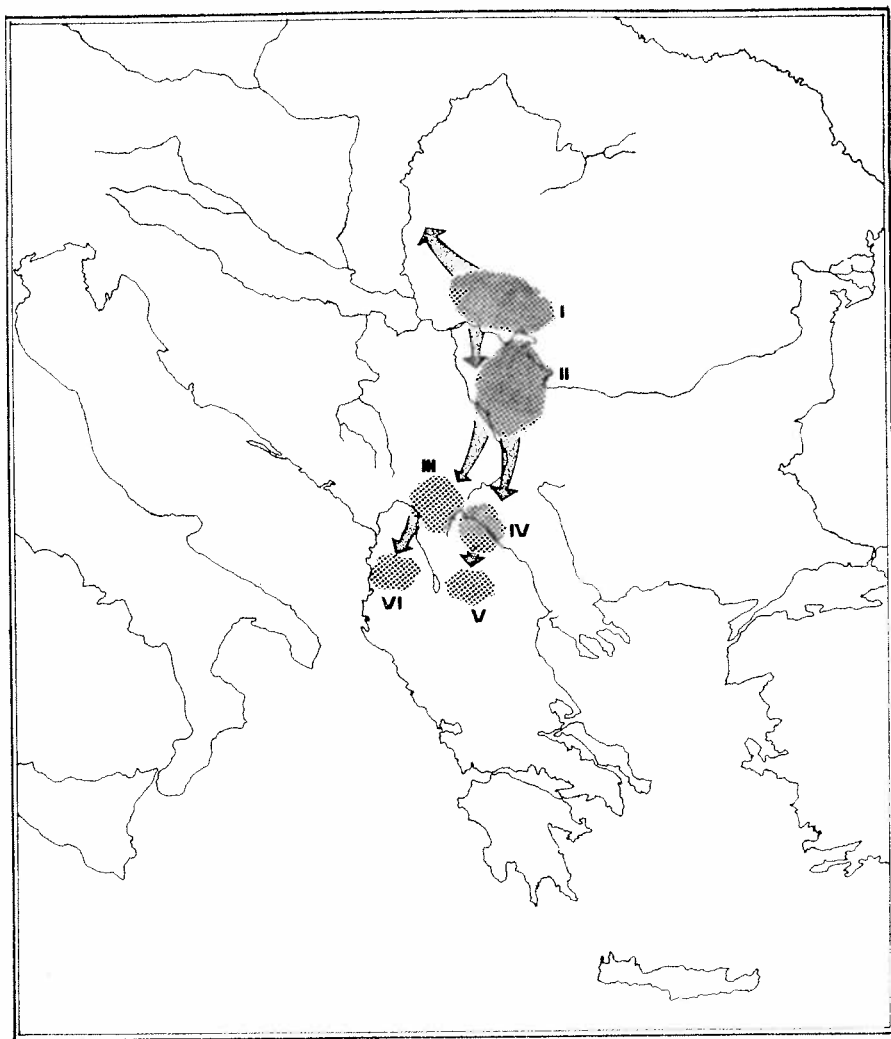
Für das Studium der materiellen Kultur der Stratigraphie und der Ursprungs der Salcuta-Krivodol-Gruppe, sind am wichtigsten die Fundstetten bei der Zlot-Höhle, Krivelj, Kovilovo und, natürlich, Bubanj. In der Zlot-Höhle wurden in der untersten Schicht die Siedlungsobjekte mit der typischen Salcuta-Keramik entdeckt: viereckige oder runde Gefässe mit vertikalen Bändern und volutenförmigen Ansätzen (ähnlich den Gefässen aus Herculana, Horizont II und aus der Höhle Romanesti in Rumänien oder aus Prigrevica bei Zemun), Schüsseln mit Salcuta IV — Henkeln, Gefässe mit graphit — Ornamentik usw. Auf der Fundstätte bei Krivelj, die von der Zlot-Höhle ungefähr 20 km entfernt ist, sind keine typischen Elemente des Salcuta IV — Stils zu finden, häufig aber sind die Becher mit zwei gegenüberstehenden Henkeln, die vom Rand abgehen, weiter die Schüssel mit senkrechten Kannelüren wie jene aus Korbovo oder die Amphoren mit vergrößerter unterer Fläche. Die Funde aus Krivelj stehen in näherer Beziehung zu den Materialien aus Kovilovo, wo in einer Schicht von ungefähr 1,2 m ein Siedlungsniveau der Krivodol Phase mit grossen oberirdischen Objekten entdeckt wurde¹¹. Charakteristisch ist auf diesen beiden Fundstätten das Fehlen typischer Elemente für die Salcuta IV Gruppe, wie z. B. die obengenannten Henkel, schwarzpolierte Graphit-Keramik, viereckige Gefässe u. a. Man würde sagen, dass ausser der Zlot-Höhle und der Grabstätte aus Lepenski vir, die übrigen Fundstellen zu einer Phase des Salcuta-Bubanj-Krivodol-Komplexes mit rustikalen, häufig aus groben Keramik gehören. Ihr relativ-chronologisches Verhältnis, bzw. welche Phase älter und welche jünger ist, kam vorläufig, ohne zuverlässige Vertikalstratigraphie, schwer festgestellt werden. Es ist eine Tatsache, dass sich in der Zlot-Höhle auch jene Formen befinden, die für Krivelj oder Kovilovo charakteristisch sind, auf der anderen Seite aber, wie bereits erwähnt kommt auf diesen Fundorten jene Keramik nicht vor welche der Träger des Stils der Salcuta IV — Gruppe ist.

Im Verhältnis zu den Phänomenen in Rumänien als Stamm-Gebiet der Salcuta-Gruppe ist es möglich folgende Relationen aufstellen: die unterste Schicht in der Zlot-Höhle gehört zu demselben stilistischen und chronologischen Horizont wie die Funde aus der Höhle Hotilor bei Herculana (Schicht II) oder aus der Höhle Cheile Turzii in Siebenbürgen¹². Auf der anderen Seite stehen die Funde aus Krivelj, Kovilovo und aus den übrigen Fundstätten im Timoktal in stilistischer Hinsicht den Materialien aus Ostrovul Corbului oder aus den bulgarischen Fund-

¹¹ V. Trbuhović — Lj. Vuković, op. cit., 98 T. II.

¹² P. Roman, op. cit., 60, 90 ff. Abb. 29—31.

orten näher. Ausser dem typologischen und stilistischen Unterschied wäre es notwendig, das chronologische Relativverhältnis zwischen diesen beiden Phasen, die ohne Zweifel zu ein und demselben Kulturkomplex gehören, zu bestimmen. Ein Element in dieser Richtung wäre

Die Verbreitungskarte der Salcuțakultur

das Auflösen der Graphit Ornamentik aus den Fundorten in Krivelj oder in Kovilovo. Die einzelnen, in den unteren Schichten in Kovilovo entdeckten Funde würden von dem höherem. Alter der Salcuța IV — Phase zeugen, gegenüber den übrigen, zu demselben Komplex gehören-

den, Fundstätten im nordöstlichen Serbien. Die Tatsache, dass die Coțofeni-Keramik in fast ununterbrochener Kontinuität auf den Fundstätten bei Krivelj und Kovilovo erscheint würde die obige Hypothese über das chronologische Verhältnis zweier Phasen der Salcuța-Krivo-dol-Kultur bestätigen.

3. KOSOVO

Über Bubanj und die Fundstätte im Nišava-tal kommt man nach Kosovo, wo auch die Fundorte des Salcuța-Bubanj-Komplexes entdeckt wurden. Ausser Hisar, welches bereits als eine bedeutende Fundstätte in die archäologischen Literatur verzeichnet worden ist, befindet sich dort noch die mehrschichtige Siedlung Gadimlje, wo J. Glišić in Jahre 1973, archäologische Ausgrabungen ausführte¹³. Beide Fundorte bieten zuverlässige Daten über die materielle Kultur, die Stratigraphie und die Richtungen der Migration von Trägern des Stils aus den einen (donauländischen) Gebieten in die Anderen. Auf Hisar, wie bereits bekannt aus Arbeiten J. Todorovićs (und aus den Kommentaren P. Romans)¹⁴ erscheinen die Salcuța IV — Materialien, besonders charakteristische Henkel, in der Schicht Hisar Ia, ihr Vorkommen kann aber auch weiter, durch die Schicht Ib verfolgt werden. Von den übrigen donauländischen Elementen befinden sich in diesen Schichten die Schüsseln mit dem nach innen gebogenen Rand, flache Deckel und Graphit-Keramik. Parallel mit diesen, wie bereits in der Literatur hervorgehoben wurde, befinden sich die Elemente des adriatischen Endneolithikums und Eneolithikums, was zweifellos von Bedeutung sein würde, für die Feststellung der ersten Kontakte zwischen zwei von einander entfernten und in ihrer Entwicklung, lange Zeit isolierten Kulturgebiete: des Karpatho-Donauländischen und Adriatischen.

Die Zwiete Fundstelle im Kosovo-Gebiet, wo ein reicher Siedlungshorizont der Bubanj-Salcuța-Gruppe entdeckt wurde, befindet sich in Gadimlje bei Lipljan. Leider sind die Ergebnisse der Ausgrabungen noch nicht veröffentlicht worden, nach mündlichen Mitteilungen von J. Glišić und der Autopsie von Materialien, aber, scheint es, dass diese Fundstätte jener bei Hisar oder Maliq in Albanien nahe steht. Stratigraphisch bestehen in Gadimlje zwei äneolithischen Horizonte, die sich, was die Materialien, die sie enthalten betrifft, nicht viel voneinander unterscheiden sowie eine Schicht der Eisenzeit (Dardaner). Die topographische Lage von Gadimlje ist jener von Bubanj und zum Teil jener von Hisar ähnlich. Auf den Seitenabhängen eines dominierend, schwer zugänglichen Hügels näher dem Gipfel, befinden sich die Terrassen mit oberirdischen Gebäuden. Typologisch gehört die dort gefundene Keramik zum Komplex der ostbalkanischen und donauländischen Graphit-Keramik mit den Elementen des Bubanj-Salcuța-Komplexes. Im Grunde genommen, besteht das Inventar aus Schüsseln und flachen

¹³ J. Todorović, op. cit., 26 ff. *Gadimlje bei Lipljan* — Die Ausgrabung J. Glišić. Unveröffentlichte Funde in Museum Kosovo (Priština).

¹⁴ J. Todorović, op. cit. 25—29; P. Roman, op. cit., 126.

Tellern mit verdicktem oder nach innen gebogenem Rand, mit Graphit verzierter Keramik, aus zweihenkligen Bechern, ein-oder zweiteiligen Gewichten («Feuerböcke» des Salcuța-Typus), aus Terrakotten in halbsitzender Stellung, wie sie aus Maliq IIa bekannt sind¹⁵. Im ganzen betrachtet, stand die Entwicklung des Äneolithikums in Kosovo (Hisar Ia-b, Gadimlje-äneolithische Schichten I und II) im engen Zusammenhang mit den Erscheinungen in den östliche und nord-östlichen Teilen der Balkanhalbinsel und des karpathischen Donaulandes. Auf der anderen Seite, bestehen sehr nahe Beziehungen zu Maliq, besonders mit dem Inhalt seiner Schichten II a und b, was auch logisch ist, wenn man die geographische Lage der Fundstätten von Kosovo berücksichtigt.

4. DER TALKESSEL VON SKOPJE, PELAGONIEN, ALBANIEN

Godimlje bei Lipljan und Hisar bei Suva Reka bezeichnen gewissermassen zwei Richtungen der Expansion des Bubanj-Salcuța-Komplexes. Gadimlje befindet sich auf der Richtung zum Talkessel von Skoplje und Hisar die nach Albanien führt. Im Talkessel von Skoplje wurde bisher nur eine Fundstätte ausgegraben, auf welcher mit Bestimmtheit eine Schicht mit äneolithischen Materialien des Bubanj-Salcuța-Typs entdeckt worden ist. Dies ist die Lokalität Skopsko Kale (alte Festung). Leider ist die vorgeschichtliche Schicht dieser Fundstätte vollkommen vernichtet durch Grabungen aus den jüngeren Perioden, besonders jene aus dem Mittelalter und aus der Zeit der türkischen Herrschaft in diesen Gegenden. Daher haben auch die entdeckten Materialien eher eine typologische Bedeutung¹⁶. In jedem Fall ist es für uns wichtig, dass sich auf diesem Fundort der Wohnhorizont der Siedlung befindet, mit der Keramik, welche den Materialien aus Gadimlje, Bubanj, von den Fundstätten im Timoktal und im Donaulande ähnlich ist. Dies sind die bekannten Formen von Schüsseln mit verdicktem oder nach innen gebogenen Rand, kleinere Amphoren mit Kannelüren auf dem Bauch, zweihenklige Gefässe zweiteilige Feuerböcke (des Salcuța-Typs) usw.

Weiter im Süden, in Pelagonien, mit welchem der Talkessel von Skoplje durch das Vardartal, das Crna Reka-Tal und über die Gebirgs-sättel von Babuna kommunizierte, befindet sich auch eine Anzahl von Fundstätten, die zu demselben Kulturkomplex gehören. Die Wichtigsten unter diesen sind, ohne Zweifel Šupljevac und Bakarno gumno (jüngere Schichten) auf welchen die Forschungen ausgeführt wurden und deutlich stratifizierte Funde ergaben¹⁷. Neuere Ausgrabungen in Šupljevac die von M. Garašanin vorgenommen wurden, ergaben Materialien, die auf bestimmte Weise die Erscheinung des von früher bekannten »Zepters« erläutern. Schüsseln mit verdicktem oder gebogenem Rand, die Verzierung der Gefässe mit Graphit, zweiteilige Gewichte (Feuerböcke), konische Deckel in Lehmtechnik, zweihenklige Becher, Formen

¹⁵ Shiperia arkeologjike, Tirane 1971, 19; Prendi, op. cit. T. X.

¹⁷ M. Garašanin, *Pontski i stepski uticaji u Donjem Podunavlju i na Balkanu na prelazu iz neolitskog u metalno doba*, GZM XV—XVI, Sarajevo 1961, 16 ff.;

der Plastik u. a. gehören unzweifelhaft zu einem einheitlichen donauländischen-balkanischen Komplex, den man als Salcuța-Bubanj-Krivodol-Komplex bezeichnet. Die Lokalität Bakarno gumno enthält stratifizierte, zu diesem Komplex gehörende Materialien, die man in jüngeren Schichten findet, oberhalb der Schichten mit der schwarzen geglätteten Keramik und den Gefässen des Larissa Typs, unter den Schichten mit der Keramik aus der Bronzezeit.

Westlich von Pelagonien, an der Stelle wo der Drim aus dem Ochrider See austritt, wurde bereits im Jahre 1966 eine Fundstätte des Pfahlbauten-Typs mit zwei oder drei Siedlungs- und Kulturniveaus gefunden. Leider sind die äusserst interessanten Materialien, gut erhaltene Architektur (Holzpfähle im Sumpfboden) und die Stratigraphie dieser Fundstelle noch nicht veröffentlicht worden (Ausgrabungen Saržovskis) und aus diesem Grunde können auch die Daten nicht in vollen Masse verwertet werden¹⁸. Typologisch unterscheidet sich die neolithische Keramik des Hvar-Lisičići-Typs und die äneolithische Keramik, welche zur Bubanj-Salcuța-Kultur gehören würde. Diese zweite Gruppe besteht aus der mit Graphit verzierten und weiss bemalten Keramik, aus flachen Deckeln, die von der Lokalität Hisar oder Fundstätten in Rumänien bekannt sind, zweihenklige Becher und die bekannten Schüsselformen. Im ganzen betrachtet, kann man auf dieser Fundstätte mit Gewissheit einen Siedlungshorizont erwarten, welcher zu demselben Komplex, wie die vorher analysierten Fundstätten gehört.

Die südlichst und westlichst gelegene Fundstätte, wo sich die balkanisch-donauländischen äneolithischen Elemente des Salcuța-Bubanj Krivodol-Typs, befinden, ist ohne Zweifel, Maliq in Albanien¹⁹. Auf diesen vielschichtigem Fundort (Maliq I, IIa, IIb, III a, b, c, und d) befinden sich die äneolithischen Materialien in den Schichten IIa und IIb. F. Prendi hat auf die Beziehungen dieser Materialien zu ähnlichen Vorkommen in Bubanj und auf die Fundstätten der Salcuța-Kultur im Donauland hingewiesen²⁰. Ihr nordländischer Ursprung ist unzweifelhaft. Eine flüchtige Analyse, die keine Präension hat, ein vollständiges Bild der Analogien und Unterschiede der südlichst gelegenen Fundstätte im Rahmen eines Kulturkomplexes zu geben, zeigt, das in Maliq II a und b folgende balkanisch-donauländischen Elemente zu finden sind:

a) *Keramik*-Schüsseln mit sanft nach innen gebogenem Oberteil und mit kleinerem Henkel am Anfang des unteren Konus (Analogien: Hisar, Gadimlje, Bubanj, Zlot-Höhle, usw), konischer Deckel (Struga, Hisar, Baia Herculana), Deckel mit verlängertem Mittelteil und einem Loch auf demselben (Krivodol, Krivelj) runder Opferstein (Krivelj), Salcuta IV-Henkel, usw.

b) Halbsitzende *Terrakotten* (Gadimlje) oder steatopigysche Terrakotten mit Kannelüren (Krivelj, Gumelnica), ankerförmiger Anhänger, zweiteilige Gewichte (»Feuerböcke«), ähnlich jenem aus Šupljevac, Skopsko kale, Salcuța und anderen Fundstätten.

¹⁸ M. Garašanin, V. Sanev, D. Simoska, B. Kitanovski, op. cit. 14.

¹⁹ F. Prendi, op. cit., 255 ff.

²⁰ Ibid, 260 T. III c: IV, 10, 21: X.

c) *Werkzeuge* — viele Äxte aus Hirschgeweih, was ein Merkmal fast aller genannten Fundstätten darstellt, besonders der Zlot-Höhle, wo viele ganze und fragmentisierte Äxte dieses Typs gefunden worden sind, weiter Kupferäxte-Meissel, Ahlen und verschiedene andere Formen.

Alle hier angeführten Elemente zeigen unzweifelhaft dass die Siedlung aus Maliq, Horizonte II a und b, zu einem einheitlichen Kulturkomplex gehören, welcher als Salcuța-Bubanj-Krivodol bezeichnet wird. Die Stilanalogien sind derart klar, sogar zwischen so entfernten Fundstätten, wie jene im rumänischen Banat oder in Oltenien, dass sie die Frage der Bewegung und der Übertragung dieser Einflüsse als höchst notwendig erscheinen lassen. Das Problem befindet sich zur Zeit im Stadium von Hypothesen die wir an dieser Stelle in Kürze darlegen möchten ohne Präension auf ihre endgültige Lösung.

Die Verschiebung der Salcuța IV Kultur, wahrscheinlich unter dem Druck neuer ethnischer und kultureller Gruppen aus dem Osten (Černavoda-Ezero) wurde auch im Äneolithikum des Karpathenbeckens verzeichnet. Sie offenbarte sich in den Kontakten mit der Bodrogkeresztur-Kultur und in der Erscheinung von Fundstätten des Hunyadi-Vajnska Typus, so wie bereits in der Literatur registriert wurde (N. Kalitz, I. Kutzian, P. Roman, B. Brukner²¹). Auf der andeden dieser Kultur wir als Ergebnis dieses Druckes auch die Expansion dieser Kultur gegen Süden (Vgl. die Karte) durch das Timoktal nach den Fundstätten im Nišavatal (II) und von dort nach Kosovo (III) und weiter über den Talkessel von Skoplje (IV) nach Pelagonien (V) Am Ufer des Ohrid-See entlang oder durch das Drinatal erreichten diese Elemente Albanien (VI), wo sie in Maliq, in den Horizonten IIa und b verzeichnet sind. Ihr Kontakt und ihr Vermengen mit den adriatischen Elementen (Hisar, Struga, Maliq) bieten weitere Möglichkeiten zur Feststellung verhältnismässig fester chronologischer und kultureller Kontakte zwischen dem adriatischen und dem balkanisch-donauländischen Äneolithikum.

NIKOLA TASIĆ

PRODOR BUBANJ—SALCUȚA—KRIVODOL KULTURE NA BALKAN

KRATAK SADRŽAJ

Nova istraživanja na nalazištima južno od Dunava pokazala su da je u drugoj polovini eneolitskog perioda došlo do pomeranja nosilaca Bubanj-Salcuța-Krivodol stila prema jugu. Izdvajaju se, pored već poznatih zona (Rumunija, severozapadna Bugarska, dolina Nišave), još

²¹ P. Roman, op. cit. 118 ff.; B. Brukner, *Die Nekropole in Vajnska*, *Archeologia Jugoslavica* XI, 1970, 10.

četiri u kojima se, negde češće negde ređe, nalazi materijal kompleksa Bubanj-Salcuta-Krivodol. Dolina Timoka zajedno sa dolinom Nišave čini jedinstvenu oblast (karta — zona II) u kojoj je u novije vreme otkriveno više nalazišta sa Salcuta, odnosno Krivodol-materijalom. Kao najznačajnija pominju se u donjem toku Timoka i u Homolju: Kovilovo, Smedovac, Krivelj, Zlotska pećina. Istraživanja na ovim nalazištima dala su i tipološki dve vrste materijala: jednu čine nalazi tipični za grupu Salcuća IV (Zlotska pećina, grob iz Lepenskog Vira)⁵⁻⁷ i drugi koji se više vezuju za Krivodol-stil (Krivelj kod Bora, Kovilovo)⁸⁻⁹. Uz preciznu analizu materijala, mogle bi u dolini Timoka da se izdvoje dve faze ovog kompleksa, od kojih bi Salcuta IV bila starija, a krivodolski materijal mlađi.

Drugu zonu (odnosno III — na karti) čine nalazišta na Kosovu sa tipičnim materijalom Salcuća-stila. Pored već poznatog nalazišta kod Hisara (najniži sloj), u novije vreme vršena su iskopavanja kod Gadimlja (Lipljan), gde je J. Glišić otkrio eneolitsko naselje sa dva stambena nivoa¹³⁻¹⁴. Sledeću zonu čini, zasada usamljeno nalazište u Skopskoj kotlini, Skopsko kale, odakle potiču nalazi Salcuća-grupe¹⁶. Južnu i jugozapadnu zonu sa nalazima Bubanj-Salcuta kompleksa čine Pelagonija (karta — zona V) i Albanija (karta — zona VI). Na području Pelagonije to su nalazišta kod Šupljevca, Crnobukija, Bakarnog gumna, nalazišta kod Struge i Crkvine¹⁷⁻¹⁸. U Albaniji, kako je zasada poznato, Salcuća-elementi nalaze se jedino na višeslojnom nalazištu kod Maliq-a u sloju koji je F. Prendi označio kao Maliq IIa-b¹⁹⁻²⁰.

Pored ovog južnog prodora Salcuta-grupe, postoji i njen severozapadni pravac rasprostiranja, o čemu je pisao P. Roman. Kao posledicu ovog širenja prema istočnim i jugoistočnim oblastima Panonske nizije imamo formiranje Hunydi-Vajska grupe²¹. Kao uzrok ovih kretanja, šireg pomeranja grupa Bubanj-Salcuta-Krivodol kompleksa, pominje se pojava stepskih elemenata i nosilaca Cernavoda III-grupe u rumunskom i jugoslovenskom (banatskom) Podunavlju.

BRANKO GAVELA

ROIS ET ETATS CELTIQUES DANS LES BALKANS

*(Essai critique sur l'historiographie antique et moderne
se rapportant aux celtes balkaniques)*

Les problèmes de l'histoire culturelle et politique des Celtes balkaniques sont traités dans la science contemporaine de deux différents aspects: 1. — de l'angle de l'historiographie antique et 2. — d'après la méthode comparée et complexe des disciplines historiques et humaines modernes. Les résultats de celles dernières, de leur évolution et progrès en sens et en direction de la plus grande précision, clarté et exactitude nous permettent de poser sur une nouvelle base, critique et concrète, les résultats, les recherches, les informations et interprétations, antiques ainsi que modernes, relatives à la détermination et définition de la catégorie des rois et des états celtiques dans les Balkans.

Les historiographes antiques, grecs et romains, ont démontré et prouvé un intérêt tout particulier pour l'histoire des Celtes dans les Balkans et de leurs descendants en Asie Mineure. Quoique très éloignés dans le temps et l'espace des événements qu'ils avaient décrits et expliqués, ils essayaient de reconstruire l'histoire celtique dans ces deux vastes régions géopolitiques. Il est très difficile, quelque fois même impossible d'établir et de vérifier la provenance et la valeur objective des sources de leurs informations. Sans les contrôler les historiographes antiques les reprenaient les uns des autres, presque automatiquement. Etant donné que les renseignements se rapportant aux différents aspects des migrations celtiques, de leurs causes et buts se répètent d'un auteur à l'autre, on a l'impression qu'il s'agit d'une compilation générale des données en question, provenant d'une seule source ou plutôt des variations improvisées sur les mêmes sujets, qui étaient dans l'antiquité et qui sont restés jusqu'à notre temps très peu approfondis et vérifiés.

D'importantes et de grandes étapes qui marquent les vraies dates des commencements de l'histoire des Celtes sont restées presque complètement inconnues aux plus anciens historiographes grecs et romains. En ce qui concerne les renseignements des auteurs grecs du sixième et cinquième siècle sur la »CELTIQUE«, comme catégorie géographique, ethnique, sociale et historique, ils sont très rares, vagues et incertains. Parmi les termes chronologiques qui pourraient jeter un peu plus de la lumière sur les migrations celtiques dans le domaine balkano-danubien au quatrième siècle av. n. è., on ne cite que l'année de 335., la date de rencontre d'Alexandre le Grand avec une mission celtique, »des Celtes habitant dans le golphe ionien« — „...καὶ παρὰ Κελτῶν δὲ τῶν ἐπὶ τῷ Ἰονίῳ κόλπῳ ἄκισμένων...“ (Arr. I, 4, 6). Ce rencontre devait avoir eu lieu quelque part au bord du Danube, en Thracie, probablement dans le pays des Triballes.

Nulle source historiographique, archéologique ni épigraphique n'indique et ne donne aucune information ou terminus relatif à la date, exacte ou approximative, de la première migration ou apparition des tribus celtiques dans les régions balkaniques, situées au sud de ses grands fleuves, du Danube et de la Sava.

L'analyse précise et exacte des informations et des données sur les Celtes de ces régions, sur leur première installation et présence parmi les Illyriens, les Thraces et les Macédoniens, démontre qu'elles n'étaient, vraisemblablement et dans la majeure partie des cas, que des constructions spéculatives de leurs auteurs, privées d'une vérification et vérification scrupuleuse. On pourrait dire qu'elles sont très souvent et plutôt un mélange de l'ignorance des faits historiques, d'un côté, et des explications fabuleuses et mythologiques, de l'autre, qu'une vraie image d'une réelle notion des sources originales et des événements en question. On trouve dans l'historiographie antique toute une suite d'interprétations mythologiques relatives aux Celtes et leur origine: Diodore d'Halicarnasse (XIV, 1, 3), César (Bell. Gall., I, 1), Pomponius Mela (III, 2) et Eustathius (Parekb. 74) déduisent l'origine des Celtes de cyclope Polyphème, fils de Néptune. Apollon de Rhodes avait trouvé le premier berceau des Celtes aux fins du monde: „...αὐτὰρ ὁ γαῖης, ἐκ μυχάτης ἵνα τ' εἰσὶ πόλαι καὶ ἐδούλι' Ἀ Νυκτός...“, App. Rhod. IV, 267—628).

Quelques auteurs antiques, très rares d'ailleurs, comme Strabon par exemple, étaient conscients de ces manques et faiblesses de leur oeuvre historique et des grandes lacunes et hyatus qui font une des caractéristiques de l'historiographie antique en ce qui concerne les Celtes en général et les Celtes balkaniques, en particulier.

Comme un de plus sûr exemple éclairant et corroborant notre hypothèse sur le caractère narratif, explicatif, quelque fois même mythologique de la méthode des historiographes antiques nous pourrions citer l'histoire de Brénnos et de son aventure à Delphes, en 279. av. n. è. C'est un terme chronologique et un événement qui avaient déterminé le destin des Celtes balkaniques. C'est, en effet, la date de l'essai de ce »regulus«, »roitelet« celtique, c'est -à-dire d'un commandant d'un petit détachement militaire, d'envahir l'oracle et le sanctuaire d'Appolon à Delphes, de s'emparer de son or »maudit« et de ses trésors et

richesses. Mais, c'est en même temps, d'après les auteurs classiques, la date de la défaite catastrophique de la plus spectaculaire entreprise militaire des Celtes dans les Balkans et dans leurs migrations européennes.

Tous les historiographes antiques qui font mention de cet événement ainsi que les historiens contemporains sont, presque sans exception, d'accord sur la réalité de cette aventure, de ses conséquences et de sa date. On a pris Brénnos pour un vrai et réel roi, son expédition à Delphes pour une réalité historique et sa défaite pour la conséquence raisonnable d'un duel entre un homme mortel et un être divin immortel.

Personne des auteurs antiques ainsi que des historiens et archéologues contemporains ne se posait la suivante question: où est et est-ce qu'il existe, dans cette fabuleuse histoire sur Brénnos, la limite entre la vérité exacte et le mythe, dont les racines sont beaucoup plus profondes et beaucoup plus reculées de l'époque de Brénnos que l'on prétend. La solution de ce problème dont le sujet ne pourrait pas être classé dans la catégorie des événements historiques, se trouve dans le domaine et à la portée d'une étude plus complexe, fondée sur la méthode dialectique et comparative, que l'on a fait jusqu'à maintenant.

Après avoir fait la confrontation et la comparaison des données, relatives à Brénnos balkanique, or Brénnos II, que nous avons trouvées chez Callimaque, Strabon, Dénys le Périégète et Pausanias etc., nous avons découvert et constaté que la description et l'interprétation de son aventure n'est que la transposition, qui n'est pas très éloignée d'une travestie, précédant pour deux siècles la décision de Brénnos de conquérir Delphes et leur richesses en or, maudit d'ailleurs pour tous ceux qui voulaient ou essayaient de s'en emparer.

Pour démontrer quelle est la valeur objective de cette information sur l'aventure de Brénnos et dans quelle mesure les historiographes antiques ainsi que la plupart des historiens et archéologues contemporains étaient ou sont encore toujours privés du sens et de la méthode critique nous sommes obligés de citer une donnée que nous avons trouvée chez Hérodote. Dans son Histoire (livre VIII, ch. 37) Hérodote raconte et explique comment s'est passé l'essai d'un détachement de l'armée de Xerxès, envoyé en passage de la Grèce moyenne de conquérir les trésors de Delphes: «... Comme les barbares — disait Hérodote — approchaient du temple de Minerve Pronaea, la foudre tomba sur eux; des quartiers de roche, se détachant du sommet du Parnasse et roulant avec un bruit horrible, en écrasèrent un grand nombre. En même temps l'on entendait sortir du temple de Minerve Pronaea des voix et de cris guerre...». Dans le suivant chapitre Hérodote raconte ce qu'il avait appris des Delphiens: «... outre ces prodiges ils avaient vu (les Delphiens — B. G.) entre choses merveilleuses, deux guerriers d'une taille plus grande que l'ordinaire qui poursuivaient et massacraient les Barbares». — «Les Delphiens disaient que ce sont Phylacus et Autonomus, deux héros du pays, à qui on a consacré des terres près du temple... Ce fut ainsi que le temple fut délivré et que les Perses s'en éloignèrent» (VIII, 39).

Cinq siècles après Hérodote le périégète Pausanias profitait de cette donnée, qu'il avait évidemment trouvée chez Hérodote: il cite, ainsi que Hérodote, que parmi les héros qui ont massacré les soldats de Brénnos, était Phylacus, héros — protecteur des Delphes. La description de la défaite totale des Barbares que Pausanias appelle »KELTOI«, est identique de celle qui se rapporte au désastre des Perses. Pausanias répète que »les« „...βρονταί τε καί κεραυνοὶ συνεχεῖς ἐγίνοντο· καὶ οἱ μὲν ἐξέπληττον τε τοὺς κελτοὺς καὶ δέχεσσαν τοῖς ἁσὶ τὰ παραγγελλόμενα ἐκώλυον, τὰ δὲ ἐκ τοῦ οὐρανοῦ οὐκ ἐς ὄντινα κατασκήψαι μόνον, ἀλλὰ καὶ τοὺς πλησίον καὶ αὐτοὺς ὁμοίως καὶ τὰ ὄπλα ἐξήπιε“ — (Pausan. X, 23, 2—3).

On voit clairement que dans tous les deux cas c'était de dieu lui-même et non pas une armée grecque, qui avait sauvé, comme protecteur de l'oracle et du sanctuaire — on n'y parle nulle part des trésors et de l'or delphiens — les temples de Delphes. Dans cette analyse il ne faudrait pas omettre le conseil qu'Appolon avait donné aux Delphiens de ne pas avoir peur devant les Celtes et de ne pas craindre pour le sort de ses trésors, parce que »il est assez puissant pour protéger son propre bien« (Hérod. VIII, 36). C'est justement pour cette raison que les Delphiens ne devaient pas s'occuper des trésors, qu'ils ne les avaient pas enfouis en terre et qu'ils ne les avaient pas transportés dans un autre pays. Il suffit de comparer la réponse qu'Appolon avait donnée aux Delphiens pendant ces deux invasions pour s'assurer qu'il s'agit du même mythe, provenant de la même source. En nous occupant de ce problème nous sommes arrivés à la conclusion que ces descriptions et interprétations n'indiquent, en effet, qu'une propagande psychologique, une tendance très rusée d'exhorter à tout le monde et de le convaincre que le sanctuaire et l'oracle de Delphes, traduit en termes réels, ses trésors, sont invulnérables, invincibles et inaccessibles à n'importe quelle conquête. Toute somme les deux mythes précités sont inspirés, par préférence, de l'intérêt politique et national, que de la vérité historique et scientifique.

Le mythe sur l'invasion des Celtes à Delphes a trouvé sa place dans la poésie grecque et romaine. Nous ne citerons que deux exemples pour montrer comment les poètes antiques avait vu l'aventure celtique en Phocide. Dans son Hymne à Délos, consacrée à la naissance d'Appolon, le poète alexandrin Callimaque était profondément impressionné d'une vision du destin des Celtes, futurs conquérants de la Grèce: ils seront les derniers Titans qui oseront lever leur épée barbare et Arès celtique contre la Grèce... Ce seront les Galates »race en délire, dont la route marque un destin cruel; pour une part (disait Appolon sa prophétie — B. G.) ils seront mon butin (et ils l'étaient aux pentes de Parnasse) les autres, aux bords du Nil, verront ceux qui les portent expirer sur le bûcher et demeureront là pour être le prix des grands exploits du Roi« (Callim. A Délos, v. 170 sqq). Le poète romain Propérce s'était aussi inspiré de l'aventure de Brénnos et de l'intervention d'Appolon» qui avait jetté les Celtes du sommets de Parnasse dans les abîmes de cette sainte montagne« (Propert. II, 31).

Nous verrons dans les lignes qui suivent que les autres historio-graphes classique n'avaient pas une notion beaucoup plus exacte que

ceux que nous avons déjà alléguer. C'est, par exemple, Justin, qui nous fait savoir, traitant de la bataille ou plutôt de désastre des Celtes et de l'armée de Brénnos, que »nemo ex tanto exercitu... velut ad memoriam tantae cladis superesset...« (XXIV, 8, 13). Il parle, quand même, sur les détails de cette catastrophe, quoique leurs témoins n'étaient qu'un dieu et un commandant militaire, dont l'armée était complètement écrasée. Polybe, un »bonus auctor in primis« comme Cicéron l'estimait (De off. III, 32), pour lequel Tite Live suggérait »Polybium secuti sumus, non incertum auctorem« (Tit. Liv. XXX, 45, 5), or historiographe qui était beaucoup plus proche de ces événements que Strabon, Justin ou Pausanias, parle sur les restes de l'armée de Brénnos, qui se sont évadés après la défaite sous »la sainte montagne de Parnasse«, en Macédoine, tandis qu'une autre partie voulait se rendre en Gaule, en Aquitaine, »in antiquam patriam Tolossam«.

On voit clairement qu'une limite et une distinction entre la vérité scientifique et des traditions mythologiques n'est pas visible dans l'historiographie antique en ce qui concerne les Celtes balkaniques. Un simple appellatif comme c'était le nom de Brénnos, dont la signification dans l'ancien celtique était le synonyme pour le terme rix et se prononçait brann, brenn, les auteurs antiques ont pris et apprécié pour un nom propre. L. Contzen présumait que Brénnos n'était aucune autre personne qu'Acichorius, dont le nom et la fonction militaire figure en contexte avec les mouvements ou les migrations celtiques vers la Macédoine (L. Contzen, *Die Wanderungen der Kelten*, IIO, n. 1; 190, n. 2).

Pour les historiens et archéologues contemporains, s'occupant des Celtes balkaniques tous ces problèmes précités ont les mêmes difficultés: il est impossible, jusqu'à maintenant, d'établir les sources d'informations que les auteurs antiques avaient consultées et puisées. Il y a lieu de croire que Justin, Diodore et Pausanias profitaient d'informations trouvées chez Timée, ou, peut-être chez Hyéronime de Cardie. Les auteurs comme Ch. Müller et J. G. Frazer prétendaient que les principales sources pour ces historiographes de l'antiquité ne pouvaient être que Ménodotes de Perinthes et Agararchidas de Cnide (cf. *Fragm. hist. Graec.*, éd. Ch. Müller, 4, 640 et J. G. Frazer, *Pausanias' Description of Greece*, vol. V, 341).

Cet état de problèmes en question nous oblige de rechercher et étudier avec une extrême prudence et précautions toutes les informations des auteurs antiques sur les Celtes et surtout celles qui dissertent de leurs institutions politiques, sociales et militaires dans les processus de leurs migrations, particulièrement dans les Balkans. Dans le contexte de ces recherches nous ne sommes pas à même d'affirmer et de justifier leurs interprétations de la fonction des rois celtiques. Il nous semble que ces auteurs n'en avaient pas une vraie et précise notion. Ils n'ont non plus nulle part fait une comparaison entre la catégorie des rois grecs et romains et les »reguli« celtiques qui ne connaissaient et qui n'avaient pas dans leur pays ou dans leurs populations d'institutions de l'état en sens classique. On ne pourrait pas s'imaginer l'existence d'un état celtique sans la présence visible des druides, de leur influence sur tout ce qui se passait dans cet organisme social et po-

litique par excellence. L'exemple de Kaiaros, le seul commandant militaire celtique dans les pays balkaniques, qui avait frappé de tétradrachmes en argent, imitations des mêmes sortes de la monnaie grecque, avec l'inscription sur le revers: BASILEOS KAYAROS, mais sans son portrait sur averse, n'est qu'un argument de plus que les Celtes balkaniques n'avaient et ne pouvaient pas fonder et créer un vrai état du type et du modèle classique avec une société qui était absolument et exclusivement dirigée, réglée et déterminée par le système et la philosophie sociale et politique des druides.

L'absence des druides et de n'importe quelles mémoires de leurs présence et influence dans les pays balkaniques et dans la région où était placée la tribu de Cauaros est particulièrement indiquée et accentuée par la corruption totale de la société celtique et Cauaros lui-même, prétendant sans cesse de nouvelles privilèges, nouvelles contributions, nouvelles vénalités. Cauaros prêtait tout son intérêt aux affaires politiques, très ambitieux et prétentieux s'occupant des choses qui étaient dans la compétence des druides. Tous ces faits nous suggèrent l'idée que les druides, vrais chefs de la société celtique, n'avaient pas pris part dans les aventures celtiques dans les pays balkaniques. Quoique sans les informations directes et exactes dans les sources antiques, nous sommes arrivés à l'hypothèse que les migrations des Celtes dans les Balkans et en Asie Mineure n'étaient pas inspirées, organisées et dirigées par les druides, mais par quelques chefs des tribus. Si cette hypothèse pouvait trouver son point d'appui non seulement théorique mais aussi en documents respectifs, nous pourrions poser, probablement pour la première fois dans les recherches de l'histoire des Celtes balkaniques, le problème des changements substantiels dans la vie et l'évolution de la société celtique.

Après toutes ces analyses et déduction se dégage l'idée que les historiographes antiques ainsi que la plupart des auteurs contemporains n'avaient pas compris où sont les racines et quelles sont les vraies causes des migrations des tribus celtiques. Le pillage, très, souvent admis comme un de principaux objectifs de ces processus, n'était que la conséquence directe ou indirecte, d'une grave situation économique de la population celtique dans un milieu étranger. En principe, les Celtes s'adaptaient très vite aux autochtones, avec lesquels ils vivaient „ἀναμιξ“ c'est à dire, comme nous informe Strabon »mêlés dans une symbiose avec les tribus illyriennes et thraces« (Strab. VI, 313).

Pour mieux illustrer et corroborer l'hypothèse que les migrants celtiques, non seulement ceux qui sont arrivés en Europe centrale, mais même ceux qui sont venus en Italie, n'étaient pas préférablement de conquérants en envahisseurs que des colonisateurs et artisans, nous profiterons d'un discours que Brénnos I avait prononcé après la prise de Clusium: « Les Clusiens — disait Brénnos — nous tiennent tort en ce qu'étant peu de gens et ne pouvant pas labourer beaucoup de terres, ils en veulent néanmoins occuper beaucoup, sans nous en vouloir faire part, à nous qui sommes étrangers, hors de notre pays et qui en avons besoin» (Plutarque, Fur. Camill. XXVII). Grâce aux résultats des recherches archéologiques dans les pays balkaniques au sud du Danube et de la Sava, dont la modestie dans l'inventaire culturelle ainsi que les faciès

locales de la civilisation de la Tène III suggère qu'il s'agit d'une interprétation illyrienne ou thrace de cette civilisation, nous sommes prêt à supposer que les Celtes vivaient dans les pays balkaniques dans les petites agglomérations en bonnes relations avec les Illyriens, Thraces et Daces, mais dédaignés et haïs des Romains et des Grecs.

De cette situation des tribus celtiques dans les Balkans se dégage l'hypothèse ou plutôt la conclusion que les Celtes balkaniques n'avaient pas réalisé toutes les conditions préalables et indispensables pour se créer un vrai état. En ce qui concerne ce problème il ne faudrait pas omettre une constatation que Guido Mansuelli avait faite s'occupant des Celtes en général et de l'organisation de leur société: »... Toute l'histoire des Celtes est bien, en effet, celle de groupes tribaux, et on n'y mentionne jamais de centres citadins éponymes« (G. Mansuelli, Les civilisations de l'Europe ancienne, Paris, 1967, p. 224).

On pourrait admettre que l'exemple de la ville et du royaume de Tylis en Thracie conteste la validité de notre opinion sur la principale condition dialectique — *conditio sine qua non* — pour la fondation et l'existence d'un état celtique dans les Balkans. C'est Polybe (IV, 46) qui est responsable pour l'information que quelques groupes celtiques avaient fondé et établi, en Thracie du Sud, une sorte d'un état ou, plus précisément, d'un royaume uni, or d'une communauté qui n'avait qu'un seul roi. Le nom de la capitale de ce royaume était Tylis, „πόλις Θρόκης τοῦ Αἰμου πλησίον“ (Cf. Suidas, s.v. Tylis).

Polybe avait constaté, beaucoup de temps avant Etienne de Byzance, que Tylis était près de Byzantion (IV, 46, 2), et que les Celtes avaient menacé constamment Byzantion, justement à cause de cette vicissitude. On savait bien dans l'Antiquité déjà qu'un site se trouvant près de Byzantion ne pouvait pas être en même temps proche des montagnes de Haemus. D'autre part, en nous rendant compte de ce qui est et que comprend un état organisé, nous ne voyons aucune raison pour accepter l'équivalence entre un état et le système de commandement dans les tribus, qui sont, en tout cas, dans leur organisation sociale et politique à un niveau beaucoup plus bas que c'est un état. Au surplus, les recherches archéologiques, effectuées jusqu'à maintenant dans les pays balkaniques, y compris la Thracie, n'ont indiqué nulle part aucun vestige d'une ville, d'un grand oppidum de la longue durée ou d'une autre agglomération importante celtique. La qualité de l'inventaire culturelle de l'époque de La Tène dans toutes les régions de la Bulgarie du Sud est tellement simple et ordinaire que l'idée s'impose de soi-même qu'il s'agit d'une civilisation de La Tène thrace et non pas celtique authentique.

De toutes ces prémisses, que nous avons essayées de former dans quelques hypothèses et déductions, basées sur les sources historiographiques antiques et de très rares données archéologiques, se dégagent quelques conclusions que voici:

1. — Les historiographes antiques, s'intéressant de l'histoire des Celtes balkaniques ne nous prêtent pas, une base sûre, certaine et solide à connaître à fond les causes, les motifs, le caractère et les vrais objectifs des migrations celtiques dans la vaste région balkano-danubienne.

Nous avons tenté de trouver ou au moins de nous approcher d'une nouvelle et plus réelle interprétation de ces mouvements qui ont obtenu dans la littérature scientifique une place d'importants événements historiques. Les Celtes balkaniques n'étaient pas, à notre avis, les envahisseurs et les conquérants des pays balkaniques, ainsi qu'ils ne pouvaient pas être du tout missionnaires d'une nouvelle culture comme le prétendait Camille Jullian (*Histoire de la Gaule*, I, 369 sq). Parmi les peuples balkaniques, qui avaient connu très tôt la culture et la civilisation classique du monde méditerranéen, les Celtes ne pouvaient être que les artisans, céramistes, forgerons, mineurs, éleveurs de chevaux et, probablement, de bons vignerons.

2. — L'organisation et le caractère de la société celtique, dont la vie était inspirée, déterminée et dirigée par la doctrine des druides ne prétendait pas l'institution des rois et leur rôle et influence dans la vie politique. La situation des tribus celtiques parmi de très denses et nombreuses populations des autochtones balkaniques ne permettait et n'incitait pas la création et la fondation d'institutions politiques, juridiques et sociales qui auraient eu le caractère d'un vrai état en sens classique.

3. — Nous avons mis en relief la méthode narrative, descriptive et très souvent fabuleuse et mythologique des historiographes grecs et romains concernant la notion exacte de l'histoire des Celtes balkaniques. En faveur de la justification de notre critique de cette méthode parlent les résultats archéologiques; dans tous les pays balkaniques les archéologues n'ont nulle part découvert de vestiges d'une ou de plusieurs agglomérations celtiques qui pourraient indiquer une importante densité de la population celtique. A la base des données de cette sorte nous pourrions supposer que les Celtes venaient dans le domaine balkanique dans les petits groupes, comme »*manus quaedam*« qui vivaient »*anamix*« avec les Illyriens, Thraces et Daces, dans une symbiose économique, quelque fois même militaire, qui les avait, au cours des siècles, absorbés et assimilés.

ZEF MIRDITA

PROBLEME DER URBANISATION DARDANIENS ZUR RÖMERZEIT

Das Problem der Urbanisation Dardaniens, wie auch jeder anderen Provinz des Römischen Reiches, ist aus mehreren Gründen sehr wichtig. Vor allem ermöglicht das Erkennen des Systems der Urbanisation, bzw. der urbanen Siedlungen, die Erläuterung einer ganzen Reihe von Problemen aus der Geschichte des Römischen Reiches, seiner sozialen Struktur, seiner wirtschaftlichen Entwicklung und des römischen politisch-administrativen Systems in der Provinzen¹. Das ist leicht zu verstehen, wenn man bedenkt, dass das Grundziel der Politik der Urbanisation zur Zeit des Frühen Reiches, nicht nur die Schaffung eines Ausgangspunktes zur Erzielung einer »*Pax romana*« in den besetzten Teilen war, sondern dass ihr Ziel auch die Erhaltung der wirtschaftlichen Basis war, die durch die Erhaltung des autochtonen Elementes mit seinen Infrastrukturen, auch dem autochtonen Dorf selbst, zum Ausdruck kam. Ausserdem kann das Problem der Urbanisation der Provinzen im Römischen Reich nicht behandelt werden ohne Berücksichtigung der Krisis, die das Römische Reich Ende des II. und besonders im ganzen III. Jahrhundert n.Ch. erfasst hat, und die einerseits im Zusammenstoss der Autoritäten zwischen Senat und den militärischen Elementen und andererseits im ununterbrochenen Eindringen barbarischer Völker in das Römische Reich zum Ausdruck kam. Auch im Bewahren der unsicheren Grenzen, abgesehen von der Schaffung eines Limes, kam immer mehr das militärische Element zum Ausdruck, das aus den Reihen der Peregrinen rekrutiert wurde, als der römische Bürger seine Wehrpflicht nicht nur mied, sondern als er den Kampf für sein Imperium nicht mehr als Ehrensache betrachtete². Nur aus dieser Tatsache heraus kann man erfassen, warum die urbanen Siedlungen, seien sie

¹ cfr. F. Papazoglu, *Makedonski gradovi u rimsko doba* (Les cités Macédoniennes à l'époque romaine), Skopje, 1957, pag. 2, 8.

² cfr. Z. Mirdita, *A propos de la romanisation des Dardaniens*, in: *Studia albanica* IX/2 (1972), Tirana, pag. 294, besonders. n. 42.

aus Heereslagern oder aus Canabas entstanden, mehr auf den Donaufern erscheinen, während im Innern der Provinz Moesia³, bzw. in Dardaniens autochthone Siedlungen erhalten blieben. Ausserdem muss man bei der Betrachtung des gegebenen Problems berücksichtigen, dass die römische Besetzung des Südosten Europas, besonders aber des Balkans, auf dessen Gebiet die Provinzen Moesia Superior und Moesia Inferior, Mazedonien, Dazien u.a. entstanden, auf eine verschiedene wirtschaftlich-politische Entwicklungsstufe traf, was sich auch auf das System der Urbanisation auswirkte, das sich verschieden verwickelte, den politischen und wirtschaftlichen Interessen der Eroberer dieser Gebiete entsprechen⁴.

Ausser diesen allgemeinen Bemerkungen, die für alle Provinzen des Römischen Reiches charakteristisch sind, muss man auch bestimmte objektive Schwierigkeiten, die für das Gebiet Dardaniens typisch sind, hervorheben⁵.

In Gegensatz zu allen Nachbarprovinzen, von denen ausgezeichnete Monographien, besonders mit Rücksicht auf die Probleme der Urbanisation bestehen, wie z.B. Mazedonien⁶ und Moesia Superior⁷ die Frage der Urbanisation Dardaniens, soweit es uns bekannt ist, wurde ausser der Dissertation des Verfassers dieser Schrift, nicht behandelt⁸. Wenn schon etwas erschien, war das im Rahmen der Provinz Moesia Superior⁹.

³ cfr. M. Mirković, *Urbanisierung und Romanisierung Obermesiens*, in: *Živa Antika* XIX/2 (1969), Skopje, pag. 239—262., besonders 246.

⁴ cfr. V. Velkov, *Die Stadt und das Dorf in Südosteuropa*. Die Antiquaire. Rapport au IIème Congrès international des études du Sud-est Européen. Athènes, 7—13 mai 1970. Athènes, 1970, pag. 11.

⁵ Obwohl Schwierigkeiten bei einer genauen Bestimmung der Grenzen Dardaniens, besonders der nördlichen und westlichen, bestehen, und obwohl bekannt ist, dass zu Römerzeiten die ethnischen Grenzen nie mit den administrativen übereinstimmten, kann man doch annehmen, dass sich trotz allen territorialen Veränderungen in bestimmten historischen Situationen das Gebiet Dardaniens über den Oberlauf des Vardar bis Vodna (südlich von Bylazora, jetzt Titov Veles), längs des ganzen Laufe der Južna Morava (Süd Morava) und des Ibar bis zum Laufe der Zapadna Morava (West Morava) und bis Timočka Krajina, bzw. bis Knjaževac erstreckte.

⁶ cfr. F. Papazoglu, *Makedonski gradovi u rimsko doba* (Les citées Macédoniennes à l'époque romaine), Skopje, 1957.

⁷ cfr. M. Mirković, *Rimski gradovi na Dunavu u Gornjoj Meziji* (Römische Städte an der Donau in Obermösien), Beograd, 1968. (Dissertation).

⁸ cfr. Z. Mirdita, *Dardanci i Dardanija u antici*, Zagreb, 1972, pag. 318—437 (Dissertation).

⁹ cfr. A. Mócsy, *Untersuchungen zur Geschichte der römischen Provinz Moesia Superior*, in: *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* XI (1959), pag. 283—307.; Idem: *Munizipale Gemeinde und ihre Territorien in Moesia Superior*, in: *Godišnjak knj. V. Centar za balkanološka ispitivanja knj. 3. Akademija Nauka i Umjetnosti Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 1967, pag. 151—167.; Idem: *Gesellschaft und Romanisation in der römischen Provinz Moesia Superior*, Budapest, 1970, pag. 45—46, 164, 177, 231, 254; M. Fluss, *Moesia*, in: *PWRE* XIV (1928), col. 2392—2393. Besser ist die Lage auch nicht in der älteren Litteratur (cfr. A. Forbiger, *Handbuch der alten Geographie*, II., Leipzig 1844, pag. 747—753ss.) Allerdings muss man hier ausserdem F. Kanitz, *Römische Studien in Serbien*. Denkschrift der Phil. hist. Kl. Akad. Wien, XLII/1892). Sein Werk muss man, aber, sehr vorsichtig und kritisch betrachten, den, sein Werk lesend, bekommt man den Eindruck, dass er in jeder Ruine eine römische Lokalität sah.

Den Grund für diese Leere muss man vermutlich in der Tatsache suchen, dass Dardanien bis zum Ende des III. Jahrhunderts n.Ch. Bestandteil der Provinz Moesia Superior war, um im IV. Jahrhundert n.Ch. eine selbständige Provinz zu werden¹⁰.

Eine der bedeutenderen Schwierigkeiten besteht auch in der Unvollkommenheit der schriftlichen Quellen, zeitlich unbestimmt und zweifacher Herkunft: griechischer und römischer. Hier kommt auch die unadäquate Identifikation der griechischen und römischen Begriffe von Siedlungsnamen im Inneren der Balkanhalbinsel zum Ausdruck¹¹. Weiterhin ist bekannt, dass diese antiken Verfasser das Innere der Balkanhalbinsel aus Autopsie nicht kannten, so dass sie Werke älterer Verfasser benutzen. So z.B. Strabon, obwohl er zur Zeit Augustus wirkte, bekannt ist auch, dass die Merzahl seiner Werke verloren sind, benutzte die Werke Polibius und viel älterer griechischen Verfasser. Ungachtet dessen kann man aufgrund seiner Werke sehr genau die Ubikation, Struktur und die Rechtslage welchimmer Siedlung feststellen. Für Ptolomaeus, der sonst die Siedlungen in Dardanien erwähnt, ist charakteristisch, dass er Angaben über Siedlungen nach den Gebieten gibt, die administrative Lage einer bestimmten Siedlung aber interessiert ihn nicht. Deshalb ist aus seinen Angaben nicht zu ersehen, ob es sich um eine *Polis* oder eine *Civitas* handelt¹².

Für die Kenntnis des Systems der Urbanisation und der Lokalisation der Siedlungen im III. und IV. Jahrhundert n.Ch. sind sehr wichtig die Itineraria¹³, denn es ist bekannt, dass die römischen Strassen durch geographisch zweckmässige, strategisch und wirtschaftlich, wichtige Siedlungen führten. Für das Erkennen des Rechtsstatus einzelner Siedlungen gibt nur das Itinerarium Burdigalense Angaben, aufgrund deren man entnehmen kann, welche Siedlung *Civitas*, *Mansio* oder *Mutatio* ist.¹⁴ Für das V. Jahrhundert n. Ch. ist ohne Zweifel der Synecdemus von Hieroclis¹⁵ wichtig, der aufgrund provinzieller Schriften verfasst ist. Ausser den genannten Quellen zur Intensität der Urbanisation, nicht aber der Topographie einzelner Siedlungen, benutzt er zweifellos epigraphisches Material. Da er jedoch zeitlich für das I und II. Jahrhundert n.Ch. bestimmt war, kann man ihn nur für das frühe Römische Reich benutzen.

Auch das archaeologische Material, ist nicht befriedigend, wenn man die weite Ausdehnung Dardaniens, die ungleichmässige Erforschung des ganzen Gebietes in Betracht zieht, was grosse Schwierigkeiten beim Erkennen des Systems der Urbanisations Dardaniens bereitet. Man muss

¹⁰ cfr. M. Fluss, *Moesia*, PWRE XIV (1928), col. 2389—2390.

¹¹ cfr. V. Velkov, op. cit., pag. 7.

¹² cfr. F. Papazoglu, *Makedonski gradovi...*, pag. 17—23.

¹³ cfr. J.W. Kubitschek, *Eine römische Strassenkarte*, in: Jahreshefte des österreichischen archaeologischen Instituts VI (1902), Wien, pag. 20—96.; Idem: *Itinerarien*, in: PWRE IX (1914), col. 2308ss.; K. Miller, *Itineraria Romana*, Stuttgart 1916.

¹⁴ cfr. O. Cuntz, *Itineraria Antonini Augusti et Burdigalense*, Lipsie, 1929.

¹⁵ cfr. Hieroclis *Synecdemus*, XVI 655, 7—8; 656, 1—2., recen. A. Burckhardt, in aedibus B. G. Teubneri, Lipsiae, 1893.

hervorheben, dass die archaeologischen Forschungen nicht im Stande sind, eine Topographie der einzelnen Siedlungen zu geben¹⁶.

Aus allem bisher gesagten kann man klar ersehen, auf welche Schwierigkeiten jedermann trifft, der diese Frage behandelt. Aber trotz allen erwähnten Schwierigkeiten ist doch bekannt, dass die Urbanisation des dardanischen Gebietes bis zu Hadrians Zeiten der Oberen Moesia vorausging¹⁷. Natürlich erhellt diese Behauptung ganz ungenügend das gestellte Problem. Von selber stellt sich, nämlich, die Frage über den Charakter dieser urbanen Siedlungen, obwohl aus dem Bekannten ihre Topographie nicht zu erkennen ist. Weiterhin ist nicht bekannt die Intensität, bzw. welche Faktoren auf die Urbanisation eines bestimmten Gebietes Einfluss hatten.

Ausser den oben gestellten Fragen¹⁸, auf die versucht wird, eine Antwort zu geben, allerdings im Rahmen der Möglichkeiten, muss man sich eine abgerudete Definition der antiken Stadt vor Augen halten.

Alle guten Kenner der Stadt in ihrem geschichtlichen Lauf heben hervor, dass die Stadt jener Ort ist der alle öffentlichen funktionalen Elemente, die gemeinsame und allgemeine Charakteristiken jeder urbanen Mitte umfasst, wie: Tempel, administrativ-politisch (Bazilika urbana, Kurie), wirtschaftliche (Forum mit Tabernen), rekreative u.a.¹⁹ Es ist interessant und zu betonen, dass man alle oben erwähnten Elemente auch in den Siedlungen autochtoner Bevölkerung antrifft, die für urbane Zentre in der Römerzeit charakteristisch waren²⁰. Aber ausser den oben erwänten, für die Stadt im Laufe ihrer Geschichte charakteristischen dominanten Elemente, ist zweifellos auch das Wichtigste, die Sicherheit, die sie durch ihrer Festungen, seien sie natürlicher oder künstlicher Herkunft, dargeboten haben. Weiterhin umfasst die Stadt als wichtige Funktion auch Arbeits- und Gesellschaftsauteilung; haben dan auch ein Zentrum in Hinsicht auf die sich in der Umgebung befindlichen grösseren oder kleineren territorialen Stammgemeinschaften -*Civitates* bzw. Organisationen des Lebenszentrum »der Stadt« gegenüber dem Dorf im wahren Sinne des Wortes²¹.

¹⁶ Die einzige bearbeitete Topographie der Siedlungen im Gebiet Dardaniens, und das ist das Gebiet der SAP Kosovo, liefert Emil Čerškov, Municipium DD bei Sočanica, Priština—Beograd, 1970, pag. 10—12.

¹⁷ cfr. M. Fluss, *Moesia*, PWRE XIV (1928), col. 2392.

¹⁸ Hier werden jene Fragen nicht einzeln bearbeitet, die eng mit dem Problem der Urbanisation, bzw. der urbanen Mitte verbunden sind, wie z.B. die wirtschaftlichen Verhältnisse, die soziale und ethnische Struktur der Einwohner, die Intensität der Romanisierung, da dieselben an anderer Stelle behandelt sind (cfr. Z. Mirdita, *Studia Albanica* IX/2 (1972), Tirana, pag. 287—298.; Idem: *Dardanci i Dardanija...*, pag. 208—301.).

¹⁹ cfr. M. Suić, *Autohtoni elementi u urbanizmu antičkih gradova našeg primorja*, (Autohtone tradicije u lociranju urbanističke dominante), in: *Godišnjak Knj. III. Centar za balkanološka ispitivanja*, knj. 1. Naučno društvo Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1965, pag. 164—165.

²⁰ cfr. M. Suić, *Ibidem!*; Lewis Mumford, *Grad u historiji. Njegov postanak, njegovo mijenjanje, njegovi izgledi* (The city in history. Its Origins, Its Transformations and Its Prospects), Zagreb, 1968, pag. 39—41, 70—79. Aus dem Englischen übersetzt von Vladimir Ivir.

²¹ cfr. M. Suić, *Autohtoni elementi...*, pag. 171.; L. Mumford, op. cit., pag. 21, 70, 105, 120.

Es ist bedeutsam, dass die oben erwähnten Dominanten der urbanen Mitte noch aus den vorrömischen Zeiten stammen und dass diese Tradition der autochtonen Elemente nicht nur besteht sondern auch einer der wesentlichen Faktoren in der Politik der Urbanisation und der urbanen Siedlungen in den Provinzen ist. Das bestätigen auch die urbanogenen Elemente illyrischer Zentren, die in letzter Zeit Mate Suić²² ausgezeichnet bearbeitet hat, und die gemeinsam für die Illyrer sind, und folglich auch für die Dardaner, bzw. für Dardanien, natürlich wenn man beachtet, dass sie illyrischer ethnischer Abstammung sind²³.

Mate Suić, nämlich, teilt die Urbanisation der illyrischen Lokaltäten in drei Stufen ein und zwar: 1. — Die vorurbane Stufe, als noch keine charakteristischen Elemente eines urbanen Zentrums zu erkennen sind; 2. Die protourbane Stufe, als bei der endogenen Bevölkerung schon einige der oben erwähnten Elemente charakteristisch für urbane Agglomerationen ist zum Vorschein kommen, besonders eine soziale Kohäsion des »urbanen« Zentrums und seines Areals, und 3. — Die wirkliche urbane Stufe, die in direkten Kontakten endogener urbaner Elemente mit Elementen griechischer und römischer klassischen Agglomerationen entsteht. Allerdings bezieht sich diese, auf Perioden aufgeteilte Urbanisation, die M. Suić, gibt, nur auf die östliche Küste des Adriatischen Meeres. Es ist aber bekannt, dass, abgesehen davon und unter bestimmten spezifischen Umständen, charakteristische Siedlungen bei den Illyren überhaupt *Oppidum*, bzw. »gradina« waren, die antike Verfasser als *Castellum* erwähnen. Diese Siedlungen bewohnte hauptsächlich eine kleine homogene Gruppe, durch Blutverwandtschaft verbunden, bzw. ihr Leben wickelte sich in Stammeinrichtung um die oben erwähnten Zentren ab²⁴. Bei Titus Livius begegnet man drei Arten von verteidigten Siedlungen: *Urbes*, *Oppida* und *Castella*²⁵. Und trotz den Schwierigkeiten, die beim Transponieren der griechischen bzw. römischen Siedlungstermine auf dem illyrischen Gebiet entstehen, abgesehen von der Intensität und Extensität der archäologischen Forschungen bestätigen die bisherigen archäologischen Forschungen auf dardanischem Gebiet das Bestehen der obenerwähnten Siedlungen²⁶. Auch steht die Tatsache fest, dass diese befestigten Siedlungen auf dem Gebiete Dardiens auch zur Zeit der »Pax romana« bestanden²⁷. Die bisherigen archäologischen Forschungen beweisen eine Kontinuität der römischen Siedlungen auf dardanischem Gebiet aus den vorrömischen Zeiten, wie

²² cfr. M. Suić, *Problèmes de paléogénèse et d'urbanisation des centres illyriens*, in: *Studia Albanica* X/2 (1973), Tirana, pag. 105—116.

²³ cfr. Z. Mirdita, *Les origines des Dardaniens*, in: *Studia Albanica* X/2 (1973); Tirana, pag. 117—149.

²⁴ M. Suić, *Problèmes...*, pag. 106.

²⁵ Liv. XXVI 25, 3.; XLIII 19, 2—3.; XLI 19, 10.; Strabo VII 5,7 (c. 316). Nach M. Suić (*Problèmes...*, pag. 106) entspricht der Begriff *Castellum* bei den römischen Verfassern dem Begriff »gradina«, obwohl der Unterschied zwischen *Oppidum* und *Castellum* nur formalen und zufälligen Charakter hat. Diese Unterschied bestehen nämlich weniger in der Grösse, sondern vielmehr in der gesellschaftlichen Organisation.

²⁶ cfr. Z. Mirdita, *Dardanci i Dardanija...*, pag. 318—437.

²⁷ cfr. Z. Mirdita, *A propos de la romanisation...*, pag. 290.

das in Suva Reka, Municipium DD bei Sočanica²⁸, archeologische Ausgrabungen bei Ulpiana im Sommer 1973 u.a. Wie M. Suić²⁹, hervorhebt, kann man die in topischer und ununterbrochener kultur-ethnischer Kontinuität entnehmen.

Nach allem bisher gesagten stellt sich von selbst die Frage: seit wann kann man von einer Urbanisation antiken Charakters auf dem Gebiete Dardaniens reden, welche Faktoren auf die Urbanisation dieses Gebietes wirkten und welchen Charakters diese Urbanisation war.

Allerdings ist der Ursprung einer Urbanisation, die Aufteilung von M. Suić berücksichtigend, im Moment einer Verschmelzung im unmittelbaren Kontakt der autochthonen Elemente der protourbanen Siedlung mit fremden Elementen zu suchen, und so entstanden urbanistische Formen innerhalb der Festungen mit römischem Zivilrecht und municipaler Selbstverwaltung³⁰. Ausser den inneren, vor allem natürlichen (geographische Bedingungen, wirtschaftliche und strategische Bedeutung) Faktoren, die die Urbanisation beeinflussten, hatten auch äussere Elemente, wie z.B. Kaufleute, Veteranen (*Milites deducti*), Heerlager, *Canabae*, Bäder Einfluss. Alle diese urbanogenen Elemente sind auch auf dem Gebiet Dardaniens zu beobachten.

Gegenüber den Nachbarprovinzen jedoch, besonders jenen ausser des Balkangebietes, bezeugt ganz klar die Urbanisation dardanischen Gebietes die römische Politik in diesen Gegenden. Es ist nämlich bekannt, das die Donauprovinzen, und hier hat das dardanische Gebiet allerdings eine besondere Stelle, wenn man einerseits in Betracht nimmt den wirtschaftlichen Reichtum, zieht vor allem den Bergbau, und andererseits die Krisenlage im Römischen Reich, immer mehr an Wichtigkeit gewinnen die gegenüber der Westprovinzen (Gallia, Hispania u.a.), die zu dieser Zeit ihren wirtschaftlichen Wert verlieren. Das ist klar zu erkennen aus der Entwicklung des ganzen Systems der Siedlungen, seien sie *Castella-Urbes*, *Stationes*, *Villae*, *Canabae* (Timacus minus und Timacus maius), das wirtschaftlichen und strategischen Zwecken unterstellt war. Da aber das archaeologische Material der Siedlungen unseres Gebietes, besonders jenes des Bauwesens, ungenügend ist, was für die Mehrzahl der Provinzen, besonders die Donauprovinzen charakteristisch ist, ist es sehr schwer etwas Näheres über die Struktur den Lokalität und seiner Einwohner zu sagen³¹. Die Grundcharakteristik der Urbanisation des dardanischen Gebietes, zumindest für das III und IV Jahrhundert n.Ch., bezeichnet aber die Tatsache, wie es aus den Angaben

²⁸ cfr. N. Slavković-Đurić, *Ilirski tumuli kod Suve Reke*, in: Glasnik Muzeja Kosova i Metohije IX (1964), Priština, pag. 537—549.; E. Čerškov, *Municipium DD Sočanice*, Priština—Beograd, 1970.; E. Pašalić, *Period rimske vladavine do kraja III. vijeka naše ere*, in: Kulturna Istorija Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1966, pag. 186—187.

²⁹ M. Suić, *Autohtoni elementi...*, pag. 165.; Idem: *Prolegomena urbanizma antičke Liburnije*, in: Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru II, razdio historije, arheologije i historije umjetnosti, sv. 1, Zadar, 1963, pag. 90ss.

³⁰ M. Suić, *Problèmes...*, pag. 109.

³¹ cfr. E. Pašalić, *Antička naselja i komunikacije u Bosni i Hercegovini*, Posebna izdanja Zemaljskog Muzeja u Sarajevu, Sarajevo, 1960, pag. 83.

des Itinerars hervorgeht, dass die Siedlungen längs der Strassen und in reichen Revieren (wie z.B. Ulpiana, Munizipium DD bei Sočanica) konzentriert sind, und andererseits sind sie nicht, ausser der Kolonie Scupi, durch Deduktion entstanden. Die einzige wahrscheinliche Ausnahme ist Municipium DD bei Sočanica, auf dessen Denkmälern die Begriffe »*municipium und colonia*« erscheinen³², obwohl einige Autoren darüber nicht einig sind³³. Aufgrund des Erwähnten und mangels einer Limitation des *ager* und des *oppidum civium romanorum*, besonders auf dem klassischen dardanischen Gebiet, und das ist das heutige Gebiet von SAP Kosovo, wie auch im grösseren Teil des dardanischen Raumes, ist es sehr schwer die Abwicklung der Konfrontation endogener Institutionen gegenüber den römischen zu verfolgen, und welche sich während der Urbanisation des eroberten Gebietes, das sich auf dem klassischen daradanischen Gebiet, und das ist das heutige spiegelten, und da die Institutionen *ager publicus und ager coloniae* eine Entwicklung der autochtonen Agglomerationen in klassische urbane Zentren verhinderten, verbleiben sie deshalb in ihrer Reichs-lage als *pagi* oder *vici*³⁵. Diese Tatsache ist auch in Dardanien bezeugt als *vicus Titus*³⁶, *vicus Zatidis*³⁷, *vicus Perdica*³⁸, und *vicus Cavadinus*³⁹, das sich auf dem Gebiet der Kolonie Scupi befand. Wahrscheinlich muss man hier den Mangel an urbanen Agglomerationen klassischen Typs des dardanischen Gebiets suchen, was allerdings überraschend ist in Hinsicht auf die Nachbarschaft Mazedoniens.

Es ist interessant, das Ptolomaeus⁴⁰, der sonst ein Bild des Zeitabschnittes des frühen Reiches auf dardanischem Gebiet gibt, nur vier urbane Siedlungen erwähnt: *Naissus, Arribantion, Ulpiana und Scupi*. Trotz solch Angaben antiker Autoren, kann man doch nicht behaupten, dass dieses Gebiet spärlich besiedelt war, denn das sozusagen reichliche epigraphische Material, zeitlich in das frühe Reich fallend, weist ganz klar auf das Vorhandensein von siedlungsartigen Agglomerationen hin. Es kann uns jedoch nicht beim Erkennen des juristischen Status einer bestimmten Siedlung und ebenso wenig in Bezug auf seine Topographie helfen. Es wurde schon erwähnt, dass sich die Siedlungen längs der Strassen befanden, in unserem Fall längst der Strassen Naissus-Lissus, bzw. Naissus-Thessalonice.⁴¹ Obwohl uns die Tabula Peutingeriana keine Angaben über den juristischen Status einzelner Siedlungen gibt, kann man die Mehrzahl von ihnen als *Stationes, Maniseones* oder *Mutationes* betrachten.

³² E. Čerškov, *Municipium DD...*, pag. 76, 62? n. 3.; 65. n. 11.

³³ cfr. S. Dušanić, *Novi Antinojev natpis i metalla municipii Dardanorum*, in: *Živa antika* XXI/1 (1971), Skopje, pag. 247—251.

³⁴ M. Suić, *Problèmes...*, pag. 110.

³⁵ Idem, pag. 115.

³⁶ CIL VI 32605 = 2845.

³⁷ CIL V 898.

³⁸ CIL VI 32606 = 2846.

³⁹ cfr. B. Josifovska, *Dva latinska natpisa iz Kavgalije—Scupi*, in: *Živa antika* XVI (1966), Skopje, pag. 266ss.

⁴⁰ Ptolem. III 9,4. C. Müller, *Claudii Ptolemaei*, Geographia vol. I. Didot Parisiis 1883.

⁴¹ cfr. K. Miller, *Itineraria Romana...*, col. 555—559, 571—573.

Kein besseres Bild gibt auch der Synecdemus von Hieroclis⁴², der uns die Lage um die Mitte des V Jahrhunderts n.Ch. schildert. Für die Provinz Dardanien, in der drei Hegemone regieren, führt er an, dass sie drei Städte hat: *Skupometropolis*, *Merion* und *Ulpiana*⁴³.

Aus allem bisher gesagten geht klar hervor, dass Dardanien, obwohl viel früher als Moesia Superior von einem Urbanisationsprozess ergriffen, eine Provinz ohne urbane Siedlungen klassischen Typs ist. Der ganze Prozess der Urbanisation in Dardanien wickelte sich in municipalen territorialen Gemeinden ab. Denn es ist bekannt, dass die Stadteinwohner in Moesia Superior aus Veteranen (Legionären und Augziliaren), Neusiedlern aus anderen Provinzen und autochtonen Elementen, das römische Zivilrecht erhielten zusammengestellt war. Darüber hinaus wurde noch hervorgehoben, dass auf dem klassischen Gebiet keine einzige Siedlung besteht, die durch das System einer Dekuktion geschaffen wäre, wie das der Fall mit Scupi ist. Im Norden Timachus minus und auch Naissus⁴⁴ entstanden neben Heereslagern, Ulpiana und Municipium DD bei Sočanica sind jedoch ausegesprochene urbane Bergbausiedlungen mit allen Charakteristiken antiker Architektur, aber doch mit municipaler Verfassung. Tatsächlich hebt. A. Mócsy⁴⁵ hervor, dass Moesia Superior im IV Jahrhundert n.Ch. vollkommen urbanisiert war, wie er das durch ein Graphikon bezeugt, und folgert daraus, dass sich municipalisierte Bergbausiedlungen in Städte verwandelten, wobei er sich auf eine kaiserliche Verordnung aus dem Jahr 386 n.Ch. beruft, mit der bestimmt wurde, dass die Prokuratoren des Bergbaus in Mazedonien, Dacien Mediterranea, Moesia (Prima) und Dardanien nach altem Brauch aus den Reichen der Kurialen⁴⁶ zu wählen sind.

Es ist aber schwer anzunehmen, dass sich das ganze Gebiet Dardiens innerhalb dreier municipalen Gemeinden (*Ulpiana*, *Municipium DD bei Sočanica*, *Naissus*) und dem Gebiet der Kolonie *Scupi* befand. Denn aufgrund ausser dem in den oben erwähnten Zentren entdecktem epigraphischen Materials, behaupten sich auch *Civitates peregrinorum* mit ziemlich genau bestimmten Raumgrenzen. Diese territorialen Stammeinheiten mit einem bestimmten Zentrum — *Oppidium*, das früher als *Castellum* figurierte, hatten eine zentrale Macht als *Ordo decurionum* und vollzogen ihre Herrschaft zwischen *Oppidum* als Hauptzentrum diesen Gemeinschaft und *pagus* bzw. *vicus*⁴⁷. Zieht man nun in Betracht die Tatsache, dass die Transformation dieser Agglomerationen von administrativen Neuheiten begleitet wurden, in deren Behörden sich Vertreter einheimischer. Stamaristokratie befanden, dessen Verbindungen nunmehr nicht mehr Blutverwandschaft, sondern gemein-

⁴² *Hieroclis Synecdemus*, recen. Augustus Burckhardt, in aedib. B.G. Teubneri, Lipsiae, 1893.

⁴³ *Hieroclis Synecdemus* 655, 7—8; 656, 1—2.

⁴⁴ cfr. M. Mirković, *Urbanisierung...*, pag. 244.

⁴⁵ cfr. A. Mócsy, *Gesellschaft und Romanisation...*, pag. 46.; *Idem*; *Municipale Gemeinde...*, pag. 165.

⁴⁶ cfr. A. Mócsy, *Gesellschaft und Romanisation...*, pag. 39.

⁴⁷ M. Suić, *Problèmes...*, pag. 108.

same Interessen als Grundlage hatten, stellten sie eine municipale Stammverwaltung dar. Aufgrund epigraphischen Material sind zwei solche municipale Stammgemeinden bzw. Selbstverwaltungen -*Civitates* bestätigt *Metohija* u.zw. eine auf dem Gebiet des Dorfes Sopište-Popovljani-Mišitište, 18 km. nordöstlich von Prizren⁴⁸ und bei Donji Drsnik, in der Nähe von Klina⁴⁹. In der Ebene von Kosovo befand sich zweifellos ein municipales Zentrum mit dem Charakter *Civitas* beim Ort Klokot unweit von Kosovska Vitina, dessen Thermalquellen noch in der Antike bekannt waren. Allerdings gab es solche *Civitates* auch auf dem übrigen Gebiet Dardaniens. Ivan Mikulčić⁵⁰ bezeichnet solche drei territoriale Stammzentren u.zw. eines auf dem Gebiet des heutigen Lešok, das andere im Tal von Kumanovo und das dritte im Gebiet von Južna Morava (Süd Morava) mit seinem Hauptzentrum beim Dorf Davidovac (Srpska kuća).

Aufgrund alles bisher gesagten tritt eine sehr interessante Tatsache hervor. Obwohl Dardanien, wie schon oben erwähnt von einer Urbanisationspolitik erfasst war, viel früher als Moesia Superior, dessen Intensität zur Zeit der Kaiserdynastien Antonin und Sever fällt, hat es trotzdem kein einziges urbanes Zentrum klassischen Typs. Denn ausser den drei erwähnten municipalen Zentren (*Ulpiana*, *Naissus*, *Municipium DD bei Sočanica*), der Kolonie *Scupi* und *Timacus minus als Heeresiedlung*, bestehen viele Gemeindezentren — *Civitates* mit allen administrativ-juristischen Organen (*Ordo Decurionum duoviri iure dicundo*), die endogene Einwohner weit vom römischen Eingreifen bewohnte. Was zigt das? Allerdings kommt hier eine planmässige Politik der römischen Verwaltung in diesen Gebieten zum Vorschein. Ausserdem ist hier auch die Tatsache zu ersehen, dass das System der Romanisierung nicht alle Schichten der Bevölkerung dieses Gebietes erfasst hat⁵¹, was klar aus dem onomastischen Material und der ethnischen Struktur, die autochtonen Charakters ist, klar hervorgeht⁵². Ausserdem zeigt der Mangel an urbanen Mitten klassischen antiken Typs eine merkwürdige Tatsache, u.zw. dass Dardanien ausserhalb griechischem Einfluss stand. Das ist umso erstaunlicher, wenn man weiss, dass für Mazedonien eine Organisation des Systems *Polis* belegt ist. Dass heist aber keinesfalls, dass dieses ethnokulturelle Element sich auf einem so niedrigem Niveau befand, dass es unfähig wäre, irgendwelche fremde kulturelle Güter zu absorbieren und dass seine gesellschaftlich-politische Organisation und Structur auf einem niedrigen und primitiven Kulturniveau war, worauf man stellenweise in einigen Verfassungen stossen kann⁵³. Denn von einer Zirkulation kultureller Güter bestehen Angaben noch aus dem hellenistischen Zeitraum⁵⁴.

⁴⁸ cfr. E. Čerškov, *Rimljani na Kosovu i Metohiji*, Beograd, 1969, pag. 40—41.

⁴⁹ Ibidem.

⁵⁰ cfr. I. Mikulčić, *Teritorija Skupa*, in: *Živa antika* XXI/2 (1971), Skopje, pag. 463—482.

⁵¹ cfr. Z. Mirdita, *A propos de la romanisation...*, pag. 287—298.

⁵² cfr. Z. Mirdita, *Dardanci i Dardanija...*, pag. 204—262.

Demgemäss, schon die Tatsache, dass ein *Civitates peregrinorum* als gesellschaftlich-politische Struktur mit einem bestimmten Zentrum besteht, dessen Vertreter die reichsten Schichten der autochthonen Aristokratie sind, welche Organe sich im Kontakt mit römischen Institutionen in *Ordo decurionum*⁵⁵ verwandeln und die Funktion eines Princeps ausübten, und zur Römerzeit findet man eine ganze Reihe von Beispielen, die eine Kontamination dieser zwei Systeme bestätigen, d.h. wenn der Princeps im duoviralen Dienst eines municipium ist⁵⁶, spricht klar dafür, dass dieses ethnokulturelle Element auch zur Zeit einer »intensiven Romanisierung« bewahrt blieb. Das beweist allerdings, dass es dem römischen Eroberer nicht entsprach, die einheimische Bevölkerung vollkommen zu assimilieren oder zu verdrängen, einerseits wegen dem wirtschaftlichen Nutzen aus den Erzreichtum Dardaniens und andererseits wegen der schweren Lage des Römischen Reichs, besonders vom II bis V Jahrhundert n.Ch., die durch die unterbrochenen Einbrüche barbarischer Völker entstand. Und für die Abwehr der Kaisergrenzen waren immer mehr Soldaten nötig, die jetzt von der einheimischen Bevölkerung rekrutiert wurden. Darin liegt auch eine der Ursachen weshalb Dardanien keine urbanen Siedlungen klassischen Typs hatte, die charakteristisch für die antike griechische und römische Welt waren.

ZEF MIRDITA

PROBLEM URBANIZACIJE DARDANIJE U RIMSKO DOBA

KRATAK SADRŽAJ

Problem urbanizacije treba razmatrati sa različitih aspekata: prije svega, sa aspekta krize koja je zahvatila Rimsko Carstvo krajem II i tokom čitavog III st. n.e.; nadalje, sa aspekta provala barbarskih naroda koje su prijetile sigurnosti samoga carstva, zbog čega je autohtoni provincijski element postojao značajan vojnički faktor, i to upravo

⁵³ cfr. R. Mack, *Grenzmarcken und Nachbarn Makedonien in Norden und Westen*, Göttingen, 1951, pag. 180. (Dissertation in manuscripto).

⁵⁴ cfr. Dj. Mano-Zisi-Lj. B. Popović, *Novi Pazar. Ilirsko-grčki nalazi*. Narodni muzej, Beograd, 1969.; M. Parović-Pešikan, *Les Illyriens au contact des Grecs*, in: *Archaeologia Jugoslavica V* (1964), Beograd, pag. 61—81.

⁵⁵ Es besteht eine allgemeine Meinung, dass illyrische Dekurien autochthone »bratstvo« sind. (cfr. B. Gabričević, *Dvije ilirske općine s područja Vrljke*, in: *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku LV* (1953), Split, pag. 103.; M. Suić, *Problèmes...*, pag. 106, n. 8.

⁵⁶ M. Suić, *Problèmes...*, pag. 108.

u vremenu kada rimski građanin nije više smatrao za čast da brani uzdrmano Carstvo.

Poznato je, naime, da su, uz određene specifičnosti, karakteristična naselja kod Ilira uopće bile »gradine«, koje antički pisci spominju pod raznim imenima, kao *oppidum* i *castellum*, u kojima i oko kojih se je odvijao život u plemenskom uređenju. O postojanju takvih zaštićenih naselja na teritoriju Dardanije, pored arheološkog materijala, koji je, istini za volju, još uvijek nedostatan, nalazimo potvrde i kod Tita Livija. Ta se utvrđena naselja na teritoriju Dardanije u punoj svojoj funkcionalnosti nalaze i u vrijeme »*pax romana*«. Značajno je da je utvrđen kontinuitet rimskih naselja na dardanskom teritoriju, jer se ona povezuju sa onim predrimskim. Taj se kontinuitet uočava i u topičkom i u neprestanom kulturno-etničkom kontinuitetu.

Osnovna karakteristika urbanizacije dardanskog teritorija očituje se u činjenici da su naselja, kao što se to može zaključiti na osnovu podataka dobivenih iz itinerara, pa i epigrafskog materijala, koncentrirana uzduž putova i na bogatim rudarskim predjelima (*Ulpiana*, Municipium DD kod Sočanice i dr.). Zbog nedostatka limitacija agera i oppidum-a civium romanorum na najvećem dijelu dardanskog teritorija, veoma je teško pratiti proces konfrontacije endogenih institucija sa onim rimskim, mada se taj proces odražavao na urbanizaciju osvojenog teritorija, koji se dijelio na *ager publicus*, *ager privatus* i *ager compascus*. Poznato je, naime, da su institucije *ager publicus* i *ager colinae* sprečavale da se autohtone aglomeracije razviju u klasične urbane centre, zbog čega isti ostaju u pravnom statusu kao *pagus* ili *vicus*. Ova je činjenica posvjedočena i u Dardaniji, kao *vicus Titus*, *vicus Zatidis*, *vicus Perdica* i *vicus Cavadinus*, koji se nalazio na području kolonije Scupi. Vjerojatno u tome treba tražiti odgovor na pitanje zašto je dardanski teritorij siromašan u urbanim aglomeracijama klasičnog tipa. U vezi s tim je još poznato da se čitav urbanizacioni proces Dardanije odvijao u municipalnim teritorijalnim općinama.

Međutim, teško je prihvatljivo da se čitav teritorij Dardanije nalazio unutar triju municipalnih općina (*Ulpiane*, Municipiuma DD kod Sočanice, Naissus) i teritorija kolonije Scupi. Jer, na osnovu epigrafskog materijala, otkrivenog na dardanskom području, potvrđuju se i *civitates peregrinorum*. Ove teritorijalne plemenske jedinice sa jednim određenim centrom — *oppidum-om*, koji je prije figurirao kao *castellum*, imale su centralnu vlast u svojstvu *ordo decurionum* i vršile su vrhovnu vlast između *oppidum-a*, kao glavnog centra te zajednice, i *pagus-a*, odnosno *vicus-a*. Takve plemenske municipalne općine, odnosno samouprave — *civitates* u epigrafskom materijalu potvrđene su dvije u Metohiji, i to jedna na području sela Sopište-Mušitište i Popovljane, 18 km sjeveroistočno od Prizrena, i kod Donjeg Drsnika, kod Kline. A na kosovskoj ravnici nedvojbeno je da se jedno municipalno središte sa karakterom civitas nalazio kod mjesta Klokot, nedaleko od Kosovske Vitine. Ivan Mikulčić također ističe tri takva plemenska teritorijalna središta, i to jedno na području današnjeg Lešoka, drugo u Kumanovskoj kotlini i treće na području Južne Morave sa glavnim centrom kod sela Davidovca (Srpska Kuća). Sigurno je da će se vremenom, odnosno daljnjim otkrivanjem potrebnog materijala takva središta utvrditi i na

ostalom dijelu Dardanije. Postojanje ovih mnogobrojnih općinskih središta *civitates* sa svim administrativno-pravnim organima (*ordo decurionum, duoviri iure dicundo*) potvrđuje istovremeno i postojanje endogenog stanovništva, iako je u vrijeme »intenzivne romanizacije« endogeno stanovništvo daleko od romanizacionog zahvata. To svakako potvrđuje da rimskom osvajaču nije išlo u prilog da potpuno asimilira ili potisne domorodačko stanovništvo, jer se imalo u vidu, s jedne strane, ekonomska dobit, u prvom redu rudna bogatstva Dardanije, i, s druge strane, imalo se na umu teško stanje u kome ih je Rimsko Carstvo, osobito od II—V st. n.e., nalazilo zbog neprestanhi provala barbarskih naroda. U ovome se može vidjeti i jedan od razloga zašto Dardanija nije imala urbana naselja klasičnog tipa karakteristična za antički i rimski svijet.

RASTKO VASIĆ

DONJA DOLINA I MAKEDONIJA

Značajno arheološko nalazište Donja Dolina kod Bosanske Gradiške na Savi do sada je više puta publikovano i o njemu je više puta diskutovano u naučnoj literaturi. Iskopavanja Ćira Truhelke početkom ovoga veka istakla su odavno njegovu posebnu važnost, dok su revizioni radovi Zdravka Marića, pre nekih desetak godina, i nova publikacija i interpretacija Donje Doline precizno odredili, hronološki i teritorijalno, karakter ovoga nalazišta. Tu je ukazano na postojanje starijeg naselja na prelazu iz bronzanog u gvozdeno doba, zavisnog od kulture polja sa urnama u južnoj Panoniji, a zatim je hronološki opredeljen bogati pokretni materijal iz sojeničarskog naselja na Savi i nekropole od nekih 200 grobova koja mu je pripadala. Kako je Z. Marić podvukao, najintenzivniji period života na ovome lokalitetu može se smatrati, prema dosadašnjim rezultatima, starije gvozdeno doba, odnosno vreme od VII do IV veka s.e.¹

Na osnovu raznovrsnosti i bogatstva u materijalu starijeg gvozdenog doba može se doći do zaključka da za svoj značaj i intenzitet kulturnog i ekonomskog razvoja Donja Dolina treba da zahvali pogodnom geografskom položaju, koji je od nje učinio važno trgovačko stecište različitih elemenata i uticaja sa svih strana Balkanskog poluostrva. Tako su ovde uočljivi elementi iz Slovenije (naročito Dolenjske), iz Bosne (iz glasilačke kulture), Panonije (Sent Fekerzug), Transilvanije (tzv. »skitske« nekropole), Oltenije (Gogošu, Gruja) itd., najzad iz Makedonije i Grčke^{1a}. U ovom kratkom prilogu želeli bismo da se ukratko

¹ Ć. Truhelka, *Der vorgeschichtliche Pfahlbau in Savebette bei Donja Dolina*, WMBH IX, 3 sqq.; WMBH XI, 3 sqq.; M. Mandić, *Izveštaj o djelomično nastavljenom otkapanju prethistorijske sojenice u Donjoj Dolini, kod Bos. Gradiške g. 1928*, GZM 1929, 33 sqq.; B. Čović, *Donja Dolina*, Inv. Arch. Fasc. 3, Y 21—30; Z. Marić, *Donja Dolina*, GZM XIX, 1964, 5 sqq.

^{1a} Up. naročito Z. Marić, op. cit., 32 sqq.

osvrnemo na ovo poslednje pitanje — na veze Donje Doline sa Makedonijom.

Veza Donje Doline sa Makedonijom jasno je potvrđena, kako je već istaknuto u literaturi, jednim tipičnim makedonskim bronzanim priveskom — tzv. »zatvaračem za boce« — nađenim u grobu 10 na gredi Mate Petrovića starijeg². Ovaj tip priveska, veoma raširen u Egejskoj Makedoniji i dosta redak na našoj i albanskoj teritoriji, nedvosmisleno svedoči o postojanju direktne veze između sojeničarskog naselja na Savi i materijalne kulture sa obala Egejskog mora. Međutim, pored pomenutog priveska, postoje i drugi predmeti u Donjoj Dolini koji, podvrgnuti kraćoj analizi, podstiču na sličan zaključak o makedonskom poreklu ili o importu sa te strane. Govorićemo, prvo, ukratko o svakome od njih, a, potom, pokušati da odredimo, onoliko koliko je to moguće na osnovu tih predmeta, vreme i karakteristike ovog dodira između dveju udaljenih oblasti.

Izdužene grozdolike priveske sa sedećom ljudskom figurom na gornjem delu (*T. I, 1*) obradio je pre dve decenije Ulf Jancsen, pokušavajući da dokaže da su ovi predmeti služili kao zatvarači za boce³. Ovo mišljenje nije prihvaćeno, pa se, u nedostatku boljeg objašnjenja, predmeti obično smatraju za priveske⁴. Jancsen je u svome radu naveo 45 ovakvih predmeta: iz Olinta, Bohemice, Fera u Tesaliji, iz muzeja Benaki (verovatno okolina Trilofon-Mesimeri na Halkidiku), iz Britanskog muzeja (Potideja?), iz Kembridža (severna Grčka), Oksforda i Pariza. Nešto kasnije, Draga Garašanin je objavila jedan fragmentarni komad iz okoline Prilepa, sada u Narodnom muzeju u Beogradu, dodajući ovome dva slična priveska iz Bosne, ili verovatnije iz Makedonije, i jedan sličan, ali znatno kasniji, komad sa Rospicuprije u Beogradu, koji su svi mogli nastati od ovog oblika⁵. Do danas publikovani su, koliko nam je poznato, još jedan komad u Bazelu (Dodona?), jedan u zbirci Statatos (okolina Trilofon-Mesimeri), jedan u muzeju u Bostonu (Tesalija), zatim jedan komad iz Fera, 22 komada iz Amfipolisa, sada u Beču, i nekoliko primeraka iz Kuči i Zi kod Korče, u Albaniji. Jedan, još neobjavljeni komad, nađen je u selu Otovici kod Titovog Velesa⁶.

² WMBH, IX, Tf. LXXII, 12; Inv. Arch. Fasc. 3, Y 21, 22; Z. Marić, op. cit., T. X, 19.

³ U. Jantzen, *Geometrische Kammerverschlüsse*, AA 1953, 56 sqq.

⁴ O različitim mišljenjima o upotrebi ovih privesaka; S. Foltiny, Mitt. Anth. Ges., Wien, XCIII/IV, 1964, 92 sq. — Truhelka je smatrao da komad iz Donje Doline pripada pojasnom ukrasu (WMBH IX, 125).

⁵ D. Garašanin, Zb. Nar. muz. II, Beograd 1958/59, 32 sqq. Za Rospicupriju, J. Todorović, God. Muz. grada Beograda III, 1956, 35, sl. 9, i 37, sl. 10.

⁶ S. Foltiny, op. cit., Tf. 1 i 2 (Amfipolis); Z. Andrea, Stud. hist. 1972/4, T. 5, 23 (Kuči i Zi); H. Biesantz, Die Thessalischen Grabreliefs, Mainz/Rhein 1965, 32, T. 52, L 70 (Fere); K. Schefold, Meisterwerke griech. Kunst Basel 1960, 9, (Dodona?); M. Comstock — C. Vermeule, Greek, Etruscan and Roman bronzes in the Museum of Fine Arts in Boston, 1971, 13 (Tesalija). Up. takođe, Coll. Stathatos I, 174, Pl. 27 (Trilofon-Mesimeri). Više neobjavljenih komada, verovatno sa Halkidika, u muzeju Benaki. Za podatak o ovakvom privesku iz Otovice dugujem zahvalnost dr-u Ivanu Mikulčiću.

Kako su raniji autori već istakli, ovi privesci se dosta razlikuju među sobom, bilo po broju ili obliku kugli na izduženom delu, bilo po formi gornjeg dela koji može da bude krčag (Olint, Kuči i Zi), prstenasta alka (Olint, muzej Benaki) ili stilizovana ljudska figura u sedećem stavu. Ova poslednja je predstavljena u više varijanata, ali se u osnovi mogu razlikovati dva tipa: jedan, sa jasnije naglašenim pojedinim delovima tela, koji se, uprkos stilizaciji, može nazvati plastičnim, i drugi, sa pojednostavljenjem i svođenjem delova na šematične linije i površine — linearan. Ove odlike su još više potencirane urezivanjem paralelnih linija na zadnjoj strani drugoga tipa. Primerak iz Donje Doline, po svojoj krajnjoj uprošćenosti ljudske figure, predstavljao bi jednu od kasnijih varijanata ovog drugog tipa.

Pored karakterističnih oblika prvog (Dodona?, Fere, Kuči i Zi, Prilep, Halkidik) i drugog tipa (Amfipolis, Potideja?, Donja Dolina), postoje prelazne forme koje sadrže elemente obe tendencije. Među njima su kao najizrazitiji primer privesci iz Bohemice, na kojima se plastičnost gubi i urezane linije na zadnjem delu postoje, ali su konture ljudske figure i dalje dosta uočljive⁷.

Ako se prihvati izneseno mišljenje da je oblik ovih privesaka nastao pod uticajem sitne grčke plastike VIII veka sa Peloponeza, gde je plastičnost forme bila izražena, može se dalje pretpostaviti da je »plastični« tip nastao ranije i da se »linearni« razvio iz ovoga u domaćoj sredini, koja je naginjala takvim dekorativnim težnjama, kako se, inače, dá zaključiti iz materijalne kulture ovog perioda u Makedoniji. Na to delimično ukazuju nalazi »plastičnog« tipa u Ferama u Tesaliji, preko koje je najveći deo ovih uticaja iz Grčke stigao u Makedoniju. Međutim, pošto je sam oblik priveska više vezan za Makedoniju nego za Grčku, i pošto su oba tipa delom svakako zajedno egzistirala, gornja pretpostavka mora se izneti sa svom mogućom obazrivošću. Ovo tim pre što preciznije datovanje ovih predmeta nije moguće, jer je većina nađena grupno ili bez ikakvih podataka. Izuzetak u tome predstavljaju nalazi iz grobova u Kuči i Zi i u Bohemici. O prvim, na žalost, ne raspolazemo preciznijim podacima: materijal sa ovog lokaliteta datovan je u VIII i VII vek s. e. Nalazi iz Bohemice, uprkos makedonskim odlikama, pokazuju očiglednu vezu sa unutrašnjošću Balkana (narukvice, torkvesi, luk dvopetljaste fibule sa nogom u obliku beotskog štita — »glasinački« tip, trouglasti probijeni privesci, stilski bliski probijenim pojasevima iz Srbije i severozapadne Bugarske itd.), koja bi vremenski indicirala poslednju trećinu VII veka⁸. Tipološki, nalazi ovakvih privesaka iz Amfipolisa i Potideje bili bi istovremeni ili nešto mlađi od Bohemice, a primerak iz Donje Doline, sličan ovima ali uprošćeniji i verovatno docniji, mogao bi se, na osnovu toga, datovati najkasnije u prvu polovinu VI veka s. e.⁹

⁷ Uz nap. 3, up. L. Rey, Albania IV, 40 sqq., fig. 6.

⁸ Ibid., Figs. 7, 1.2 (privesci), 8, 2.4.9 (narukvice), 8,6 (luk fibule), 9 (torkves).

⁹ Ovi privesci se obično datuju u VIII vek (Jantzen, Biesantz) ili oko 700 g. (Garašanin, Foltiny), mada se ne poriče mogućnost njihovog daljeg egzistiranja sve do VI veka. Nalazi iz Bohemice i Donje Doline nesumnjivo govore tome u prilog.

Među predmetima iz dva neobjavljena groba sa grede Nikole Šokića u Donjoj Dolini, koje je Z. Marić nedavno delimično publikovao, javlja se jedan bronzani privesak koji bi mogao da se, takođe, dovede u vezu sa Makedonijom (T. I, 2)¹⁰. On ima oblik malog krčaga sa zasećenim obodom, kakvi su bili rašireni u Grčkoj, i naročito u Makedoniji, bilo kao privesci od bronzе, bilo kao keramički oblici, pa je gotovo sigurno da forma potiče sa juga. Iako se imitacije ovakvih krčazića nalaze u unutrašnjosti Balkana, reklo bi se, sudeći po strogosti forme, da naš privesak nije lokalna varijanta, nego je izrađen na jugu. Na to upućuje i izduženi produžetak na donjem delu priveska, koji je tipičan za Makedoniju i vezuje se za pomenute »zatvarače za boce«, pogotovu što jedna od varijanata »zatvarača« ima na gornjem delu krčag umesto ljudske figure¹¹. Datovanje ovih krčazića u Makedoniji od VIII do VI veka odgovara datovanju prethodnog oblika. U Donjoj Dolini ovaj privesak je nađen zajedno sa naočarastom fibulom bez osmice, koja se javlja na ovom lokalitetu negde do sredine VI veka¹², pa se može datovati paralelno sa »zatvaračem«, odnosno u prvu polovinu VI veka.

O kružnoj ploči sa laticama i urezanim koncentričnim krugovima sa grede II Nikole Šokića, grob 4, i identičnom obliku sa Halkidika (Potideja?) govorili smo na drugom mestu¹³. Mada je poreklo ovoga oblika, verovatno u Donjoj Dolini, on takođe govori o nesumnjivoj vezi dve oblasti negde oko sredine VI veka ili nešto ranije.

U Donjoj Dolini zastupljeni su, mada ne u velikom broju, svi tipovi dvojnih igala: sa prostom glavom, dvopetljaste i omega. O dvopetljastim i omega ukosnicama do sada je u literaturi bilo dosta govora, ali zbog njihovog dugog života i ogromnog broja ne može se sa preciznošću reći sa koje su strane stigle u Donju Dolinu. Predmet naše pažnje na ovom mestu biće dvojne igle sa prostom glavom, koje u tom smislu daju više podataka. U Donjoj Dolini one se javljaju u dve varijante: sa lučnom i trouglastom glavom. Dvojne igle sa lučnom glavom javljaju se na Glasincu u VII veku ili možda čak i nešto ranije, odakle su se, po svojoj prilici, raširile na jug u Gotovušu, Glogovik i Ston, i na sever do Donje Doline¹⁴. Igle sa trouglastom glavom, napro-

¹⁰ Z. Marić, op. cit., T. XV, 5. Ovde se srdačno zahvaljujem dru Z. Mariću na obaveštenjima o materijalu iz dva neobjavljena groba sa grede Nikole Šokića.

¹¹ D. M. Robinson, *Excavations at Olynthus X*, Baltimore 1941, Figs. 2624, 2625; Z. Andrea, *Stud. hist.* 1972/4, T. V, 1.3 (Kući i Zi); Coll. Stathatos I. Figs. 36, 176, 177 (Halkidik); T. Makridis, *Arch. Ephemeris* 1937, T. VI, e (Pateli).

¹² Up. WMBH IX, T. XL, 10 (grob sa grede Stipe Čegrlje).

¹³ Ibid., T. LXXVII, 19, Z. Marić, op. cit., T. IX, 20; E. J. Forsdyke, *Br. Mus. Quart.* VIII, 3, 1934, T. XXXV a. R. Vasić, *Arch. Jugosl.* XII, 3.

¹⁴ U Donjoj Dolini nađena je na gradini i datovana u VII vek, Z. Marić, op. cit., T. VI, 1. Na Glasincu, WMBH I, 96, Fig. 140; A. Benac — B. Čović, *Glasinac* 2, T. VII, 11. XXXVI, 20. XLI, 8 itd.; B. Čović, *GZM* XIV, 1959, T. VI, 2. VII, 22. U Gotovuši, B. Čović, *Članci i građa za kult. ist.* Ist. Bos. VII, Tuzla, sl. 19; Č. Marković, *Starine Crne Gore* III/IV, 215, T. I, 6. III, 20. Za Ston, J. Posedel, WMBH XI, T. XX, 1; za Glogovik, I. Pušić, *Arh. pregled* 4, T. XI, 13. Ovaj tip se javlja i u Makedoniji (N. Vulić, *AA* 1933/34, 477 Abb. 14, za Trebenište), ali je u Donju Dolinu verovatno stigao sa Glasinca.

tiv, u Bosni se ne javljaju sem u dva primerka u Donjoj Dolini u grobovima sa grede Nikole Šokića (*T. I*, 3, 4)¹⁵. One su, inače, nađene u Gogošu u Olteniji, u Karagaču na Kosovu, Kadinom Mostu u zapadnoj Bugarskoj, zatim u Makedoniji: u Radanju, Aksiokastronu, Patelima, Kozanima, Amfipolisu, kao i u Udovu, iznad Đevđelije¹⁶. Upoređivanje tih igala pruža mogućnost da se zapazi kako se makedonski primerci drže strogo trougaone šeme glave, dok se severnije ova šema sprovodi manje striktno, ali je ugledanje na nju očigledno. Hronološki, situacija nije dovoljno jasna zbog nepreciznog datovanja pojedinih nalaza (u Kozanima, gde je nađeno 16 ovakvih igala, grobovi su datovani u V i IV vek, ali, po propratnom materijalu, neki od njih svakako pripadaju VI veku), mada se može pretpostaviti da se ovaj oblik nalazio u Makedoniji od početka VI veka (Amfipolis, Pateli, Udovo). Na osnovu svega toga reklo bi se u ovom trenutku da su se dvojne igle razvile prvobitno u Makedoniji, odakle su se raširile na sever sve do Donje Doline, gde se datuju možda već u prvu polovinu VI veka, sudeći po materijalu sa kojim su nađene.

Lučne fibule sa nepravilnom četvrtastom nogom nađene su u Donjoj Dolini u više celih ili fragmentarnih primeraka (*T. I*, 5—8)¹⁷. Ovakve fibule na Balkanu vode poreklo od grčkih geometrijskih fibula IX i VIII veka, koje su nastavile da egzistiraju u nešto izmenjenoj formi u Tesaliji i Makedoniji u VII i VI veku, odakle su negde od početka VI veka stale da se šire u unutrašnjost Balkana¹⁸. O širenju ovih fibula na Balkan govorićemo opširnije na drugom mestu, ali je ovde potrebno da istaknemo da su postojala tri osnovna makedonska tipa prema obliku noge koji su prodrli na sever, mešajući se vremenom i stvarajući mnogobrojne lokalne varijante. Prvi od ovih tipova, nastao od tesalskih fibula (grupa VI i delom VII, po Blinkenbergu), ima horizontalno izduženu ili kvadratnu nogu bez ukrasa i širio se iz Makedonije u istočnu Srbiju, zapadnu Bugarsku i Olteniju, pretežno u VI veku (Halkidik, Čaučica, Udovo, Altamir, Beli Izvor, Krivodol, Gruja,

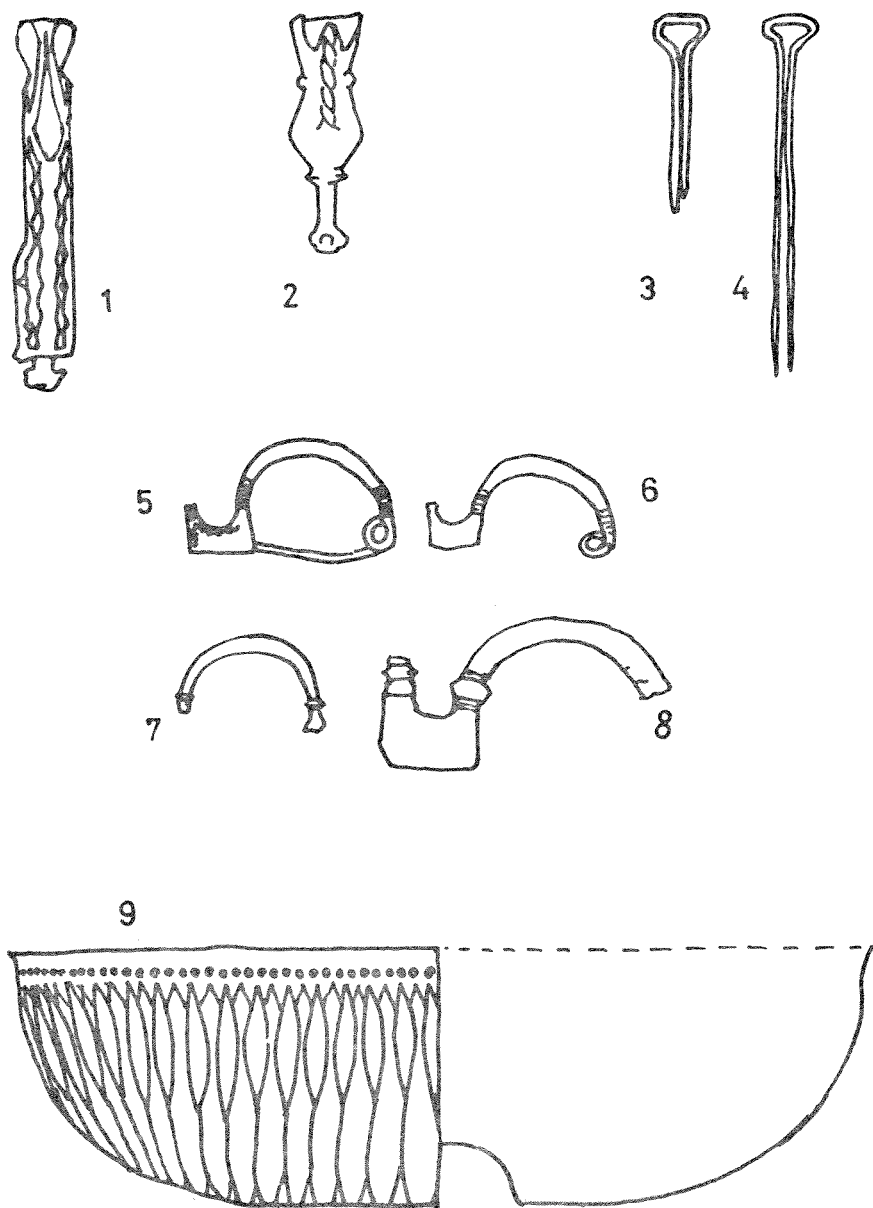
¹⁵ *Greda I, grob I*, WMBH IX, T. LIX, 3, i drugi od dva neobjavljena groba, Z. Marić, op. cit., T. IX, 3.

¹⁶ D. Berciu — E. Comşa, *Materiale şi cercetari II*, Fig. 141, 1; 179, (Gogošu); D. Srejšović, *Balkanica IV*, T. VIII, 2 (Karagač); I. Venedikov, *Izv. Varn. Arh. dr. XIV*, 1963, 15, Obr. 3 (Kadin most); M. i D. Garašanin, *Zb. Št. Muz. I*, sl. 73 (Radanje); *Arch. Deltion* 17, 1931/2, 214, sl. 2 b; S. Foltiny, *Mitt. Anth. Gess. XCIII/IV*, 1964, 100, nap. 125, T. 4, 3 (Pateli i Amfipolis); V. Kallipolitis-D. Feytmans, *Arch. Ephemeris*, 1948/49, 102, sl. 17 (Kozani); T. Makridis, *Arch. Ephemeris* 1937, T. V. dz. Materijal iz Udova nalazi se neobjavljen u Istočnom Berlinu (Museum für Ur- und Frühgeschichte).

¹⁷ WMBH IX, T. LVIII, 4. LIX. 7; Z. Marić, op. cit., T. IX, 35 (grob 1, sa grede I Nikole Šokića); *ibid.*, T. IX, 33, 34 (grob 1, greda Miće Petrovića); WMBH IX, T. LXVIII, 9 (grob 3, greda Mate Petrovića starijeg); *ibid.*, 69, Fig. 42 (sa greda).

¹⁸ O jednom prodoru geometrijskih fibula koji, izgleda, nije prešao granice severne Makedonije daju podatke velike lučne fibule sa asimetričnom nogom iz Radanja, M. i D. Garašanin, *Zb. Št. Muz. I*, sl. 63—66.

Gogošu, Sent Fekerzug, itd.)¹⁹. Drugi tip, sa sedlastom kvadratnom pločom (Tefik Bej kod Sereza), ima karakteristične predstavnike u Novom Pazaru i Atenici, pa se datuje u drugu polovinu VI veka²⁰. Treći tip, sa vertikalno izduženom nogom ukrašenom urezanim geometrijskim elementima (blizak grupi IV, po Blinkenbergu, ali sadrži u sebi odlike i drugih grupa, kao i prethodna dva tipa), javlja se u

T. 1. — Donja dolina, 1—9.

Trebeništu najranije od druge polovine VI veka, odakle se, preko Albanije (Donje Selce), širi na severozapad (Plana, Radimlja, Glasinac)²¹. Od kraja VI veka ovi tipovi se međusobno mešaju, prihvataju neke lokalne karakteristike i stvaraju nove varijante u kojima je teško prepoznati osnovni izvor.

Sve ovakve fibule iz Donje Doline imaju horizontalno izduženu nogu, po kojoj se približavaju oblicima iz nalazišta Gogošu i Gruje u Olteniji. Ove poslednje predstavljaju varijacije prvog tipa, sa kojim se i naše fibule, na taj način, mogu dovesti u vezu. Iako je ovaj tip stigao iz Makedonije do Dunava verovatno pre sredine VI veka, nije sigurno da se tako mogu datovati i primerci iz Donje Doline. Osnovno je, ipak, da one pripadaju ranom širenju lučne fibule sa četvrtastom nogom na Balkan, koja se stavlja oko sredine VI veka, a ne kasnijim domaćim varijantama V ili čak IV veka. To potvrđuju, takođe, predmeti nađeni zajedno sa fibulama u grobovima iz Donje Doline (dvojnogla sa trouglastom glavom, čunaste fibule)²².

Isto tako zanimljive i dosta precizne podatke, ali drugačije prirode, pružaju tzv. »ilirski« ili »grčko-ilirski« šlemovi, nađeni u Donjoj Dolini (T. II, 1, 2). Oba šlema sa ovog lokaliteta (iz groba 27 sa grede Mate Petrovića mlađeg i slučajan nalaz sa gradine)²³ pripadaju, prema podeli »ilirskih« šlemova Emila Kuncea, srednjoj kategoriji ovog oblika — zreloj ili organski oživljenoj (organisch-belebte) formi — koja se datuje od poslednje četvrtine VII do treće četvrtine VI veka s. e.²⁴. Oni se karakterišu izradom od jednog komada bronzanog lima, nisko spuštanim zadnjim delom koji pokriva vrat, koso spuštanim paragnatidama, pojavom dvaju paralelnih rebara za perjanicu, plastičnim čeonim linijama, itd. Pored dva primerka iz Donje Doline, ovom srednjem tipu »ilirskih« šlemova pripadaju u našoj zemlji šlem iz

¹⁹ Br. Mus. Quart. VI, 3 1931, 8a, T. XXXIII (Potideja?); Coll. Stathatos I, Fig. 32. 33; T. Makridis, Arch. Ephemeris 1937, T. IV, i (Halkidik); Antiquarian Journal 1, 1921, Pl. VII, 2, 7 (Čaučica); B. Nikolov, Izv. Arh. Inst. XXVIII, 1965, Obr. 2 d, 12 v, 13 (Beli izvor, Krivodol, Altamir); V. Pärvan, Dacia I, 1924, Fig. 4 i 5 (Gruia); D. Berçiu — E. Comşa, Materiale şi cercetari II, Figs. 141,3,4, 151,2, 159,1, 163,2, 179,3,6,7 (Gogošu); M. Parducz, AAASH 4,1954, Tf. 17,3 i 18,3 (Sent Fekercug) itd. Up. Chr. Blinkenberg, Fibules grecques et orientales, Copenhagen 1926, 110 sqq. i 128 sqq.

²⁰ R. Popov, God. Nar. muz. Sofia 1921, 152, Obr. 137, a, b, c (Tefik bej); Đj. Mano Zisi — Lj. Popović, 50 Bericht RGK, 1971, T. 82 i 83 (Novi Pazar); M. Đuknić — B. Jovanović, Arch. Jugosl. VI, T. 9,9 i 15,13 (Atenica). Up. srebrnu fibulu iz Trebeništa, N. Vulić, Jahreshefte Öst. arch. Inst. 28, 1933, 174, Fig. 83.

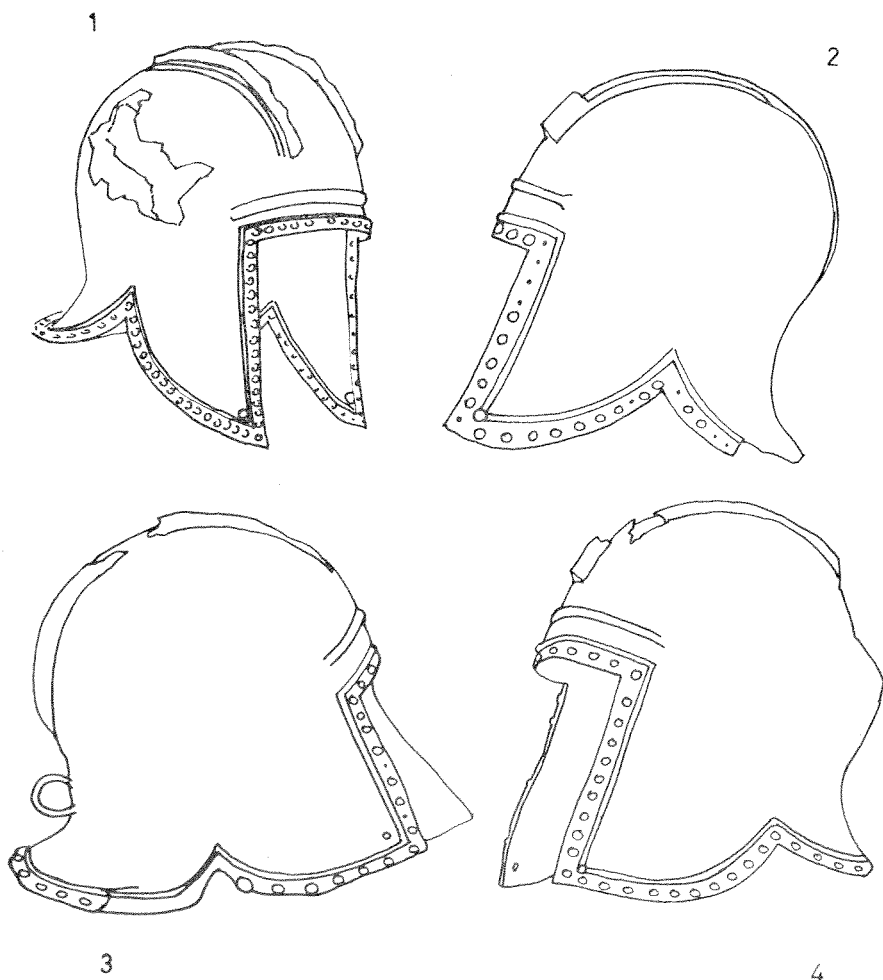
²¹ V. Lahtov — J. Kastelic, Lihnid I, T. VIII, 1,2, IX, 3—8, XVII, 5, XX, 1,2; N. Vulić, AA 1933/34, 477, Abb. 14 (Trebenište); N. Čeka, Iliria II, Tirana 1972, 197, T. VIII, 3 (Donje Selce); WMBH I, 88, sl. 84; A. Benac — B. Čović, Glasinac 2, T. XXXIV, 2 (Glasinac); WMBH III, 514, sl. 23—25 (Radimlja); Truhelka, GZM 1901, 1 sqq., sl. 5 i 6 (Plana). Up. Chr. Blinkenberg, op. cit., 87 sqq.

²² Up. inventar groba 1 sa grede I Nikole Šokića, WMBH IX, T. LVIII i LIX, 1—7, i njegovo datovanje, Z. Marić, op. cit., 40, T. XXV, 5.

²³ F. Fiala, WMBH VI, 152 sq., T. IX; Truhelka, WMBH IX, sl. 69; Inv. Arch. Fasc. 3, Y 25,1; Z. Marić, op. cit., T. XI, 10.

²⁴ E. Kunze, VI Bericht über die Ausgrabungen in Olympia, 1953/54, 134 sqq.; VIII Bericht ü.d. Ausgr. in Olympia, 1967, 116 sqq.

Kaptola u Slavoniji (*T. II*, 3), kamo je stigao verovatno preko Donje Doline²⁵, zatim šlemovi iz Rečice kod Ohrida i Trebeništa, od kojih neki sadrže elemente kasnog tipa, pa se, na osnovu toga, datuju posle sredine VI veka²⁶. Na Primorju i u Hercegovini, gde je nađeno više od 30 primeraka kasnog tipa, srednji ili zreli tip do sada nije otkriven²⁷. S druge strane, kako je srednji tip, pored Peloponeza, nađen jedino u severnoj Grčkoj u više primeraka²⁸, moguće je da se pretpostavi, i bez drugih indicija, da su »ilirski« šlemovi u Donju Dolinu stigli preko Makedonije. Po svojim karakteristikama oba šlema iz Donje Doline i šlem iz Kaptola slični su šlemu iz Kozana (*T. II*, 4) i šlemu B 1557 iz Olimpije, koji su datovani pre kraja prve polovine VI veka²⁹. Na osnovu veće visine kalote, slučajno nađeni šlem iz Donje Doline mo-

T. 2. — Donja dolina: 1—2, Kaptol — 3, Kozani — 4.

gao bi biti nešto stariji od druga dva »ilirski« šlema srednjeg tipa sa severa Balkana, ali se verovatno sva tri mogu staviti pre sredine VI veka s. e.

Zajedno sa ilirskim šlemom nađena je u grobu 27 sa grede Mate Petrovića mlađeg bronzana fiala sa rebrastim ukrasima u obliku lotosovih latica (*T. I*, 9)³⁰. Fiale ovog tipa javljaju se u Grčkoj od VII veka, i to naročito na Peloponezu, gde se pretpostavlja da je bilo izvoriste »ilirskih« šlemova³¹. Sudeći prema rekonstrukciji fiale iz Donje Doline, visina se sadrži u prečniku otvora 3,5 puta, što predstavlja odnos za koji se smatra da se obično javlja pre poslednje četvrtine VI veka³². Slična fiala iz Osova na Glasincu, koja je u ove krajeve mogla dopreći približno u isto vreme kada i naš primerak, datuje se na osnovu ostalih priloga u grobu u prvu polovinu VI veka³³. Iako iz svega ovoga nije moguće izvesti neke sigurne zaključke, može se pretpostaviti, u očekivanju novih nalaza, da ovaj importovani sud iz Donje Doline pripada periodu pre treće četvrtine VI veka s. e.

Pored predmeta o kojima smo govorili, postoje u Donjoj Dolini i drugi oblici (bronzane falere štitova, bronzana bikonična perla) ili pojedini elementi (kupasti završeci na slepoočničarkama, forme i ornamentika domaće keramike) koji bi na neki način nagoveštavali takođe povezanost ovog sojeničarskog naselja na Savi sa Makedonijom³⁴. Međutim, jedna preciznija analiza ovih predmeta zahtevala bi mnogo više prostora i proširila bi problematiku na način koji bi nas lako mogao odvesti sa osnovne teme, pa se, zbog toga, mi ovde ograničavamo na primere koje smo do sada naveli. Oni su raznovrsni i pokazuju između dva područja različite oblike dodira koji, u suštini, stoje u međusobnoj vezi. S jedne strane, šlemovi i druga uvezena roba iz Makedonije,

²⁵ V. Vejvoda — I. Mirnik, *Vjesnik arh. muz. u Zagrebu* V, T. VII.

²⁶ E. Kunze, *VI Olymp. Ber.* 148 sqq.; *VIII Olymp. Ber.* 130. Takođe, V. Lahtov, *Situla* 8, 47 sqq.

²⁷ Za »ilirski« ili »grčko-ilirski« šlemove u našoj zemlji, *ibid.*, 48—59; up. takođe, M. Garašanin, *Vjesnik Vojnog muzeja u Beogradu* 4, 37 sqq.; M. Nikolanci, *Vjesnik za arh. i hist. dalmatinsku* 61, 1959, 81 sqq.

²⁸ E. Kunze, *VI Olymp. Ber.* 134 sqq.; V. Lahtov, *Situla* 8, 56 sq. Za šlem iz Kozana, V. Kallipolitis — D. Feytmans, *Arch. Ephemeris* 1948/9, sl. 19; za šlem iz zbirke Kanelopulos, P. Amandry, *BCH* 95, 1971, 589 sqq., Figs. 4 i 5.

²⁹ E. Kunze, *VI. Olymp. Ber.*, 134, Nr. 24, T. 47 i 48. Up. P. Amandry, *loc. cit.*

³⁰ *Inv. Arch. Fasc.* 3, Y 25, 3; Z. Marić, *op. cit.* T. XII, 2.

³¹ H. Luschey, *Die Phiale*, Bleicherode Harz, 1939, 121 sqq. Up. H. Payne, *Perachora I*, Oxford 1940, 148 sqq.; J. Boardman — J. Hayes, *Tocra I*, *Suppl. BSA Vol.* 4, 1966, 160 sq.

³² H. Luschey, *op. cit.*, 38; up., ipak, Dunbabinovo suprotno mišljenje, *Perachora I*, 150.

³³ *WMBH VI*, 40, Big. 16; A. Benac — B. Čović, *Glasinac* 2, T. 28, 2. Up. takođe, H. Hencken, *AJA* 62, 1958, 265.

³⁴ Za falere, Truhelka, *WMBH IX*, 66, 68, 70—75; *Inv. Arch. Fasc.* 3, Y 25, 2; Z. Marić, *op. cit.*, T. XI, 14. Up. G. v. Merhart, *Jahrbuch RGK III*, 1956, 81 sq. Za bronzano dugme, *WMBH IX*, T. LXX, 20; Z. Marić, *op. cit.*, T. XXIII, 53, koje je najbliže tipu IIIa po Robinsonu, *Excavations at Olynthus X*, 54 sqq. Slepočničarke tipa Z. Marić, *op. cit.*, T. VI, 15, mogle su biti delimično inspirisane makedonskim naušnicama (I. Mikulčić, *Pelagonija*, sl. 11 d—g).

odnosno Grčke ukazuju jasno na razvijene veze trgovačke prirode, dok, s druge strane, igle i fibule govore o postepenom širenju kulturnih uticaja na sever i o prihvatanju pojedinih oblika makedonske materijalne kulture koji su postali sastavni deo domorodačkog kulturnog inventara. Na osnovu svega ovoga, svi ovi elementi zajedno, čija dublja analiza nije moguća bez novih nalaza, mogu se šire datovati od poslednje četvrtine VII do treće četvrtine VI veka, što bi istovremeno označavalo glavni period ovih mnogostrukih dodira između dve oblasti.

Put kojim su se kulturni uticaji i trgovačka roba kretali iz Makedonije u Donju Dolinu moguće je trasirati kartiranjem dvojnih igala sa trouglastom glavom i lučnih fibula sa nepravilnom četvrtastom nogom prvog makedonskog tipa. Ovi nalazi dosta jasno ukazuju na oblasti oko dolina Vardara, Morave i Save, uključujući delove Kosova i severozapadne Bugarske. Ovaj put je nagovešten i nekim drugim oblicima — kao tzv. probijenim pojasevima, karakterističnim tipom za kraj VII i VI vek s. e., čiji su nalazi dosta gusto posejani od Donje Doline do Skoplja i Titovog Velesa, a slični se elementi javljaju i južnije, do Bohemice³⁵.

Nastanak ovog dugačkog karavanskog puta sa juga na sever, koji na izvestan način pripada poslednjem periodu klasične grčke kolonizacije i prodiranja grčke robe u daleke i nepoznate krajeve Evrope i Sredozemlja, može se objasniti, kako smo već istakli, trgovačkim značajem Donje Doline i njenim pretvaranjem od kraja VII veka u jedno od glavnih trgovačkih i zanatskih središta na severnom Balkanu. U vreme ekonomske i političke stabilizacije jakih plemenskih grupa i početka formiranja novog ratničkog sloja u unutrašnjosti Balkana, pojava jednog jakog trgovačkog centra usred ovih rastućih ekonomsko-političkih i vojnih snaga nametala se gotovo kao nužnost. U takvoj situaciji sasvim je razumljivo što je ovaj važni centar postao krajnja meta prodiranja grčkih trgovaca na sever.

Međutim, negde u drugoj polovini VI veka može se zapaziti znatno smanjenje broja predmeta koji se mogu dovesti na neki način u vezu sa Makedonijom i obalama Egejskog mora, bilo da su oni dolazili trgovačkim karavanima, bilo širenjem kulturnih uticaja sa juga. Razlozi za to su različiti. Delom oni se mogu povezati sa jačanjem nešto ranije pomenutih plemenskih grupa u susedstvu Donje Doline, koje su se vremenom osetile dovoljno snažne da nametnu možda neku vrstu protektorata ili dominacije nad ovom trgovačkom metropolom, ubirući glavne plodove inače i dalje žive trgovine u Donjoj Dolini. Karakterističnije je, s druge strane, da se, gotovo uporedo sa zamiranjem ovog trgovačkog puta, javljaju bogati grčki nalazi u neposrednijoj blizini Egejske obale i grčkih gradova: u Trebeništu, Novom Pazaru, Peći, Činamaku itd. Oni odražavaju novi korak u razvoju društveno-ekonomskih odnosa kod balkanskih plemena, koji se ogleda u rađanju potrebe za stranom dragocenom robom u zlatu i bronzi kod novoformiranog vladajućeg sloja: on ne uzima više ono što mu nude smeli i slučajni

³⁵ R. Vasić, Arch. Jugosl. XII, 1 sqq.; takođe, *isti*, Zbornik Narodnog muzeja u Beogradu, posvećen Dj. Mano-Zisiju (u štampi).

trgovci, nego sam naručuje i traži strane proizvode. Roba se isporučuje direktno na dvorove moćnih glavara u velikim količinama i potreba za traženjem dalekih tržišta kao što je Donja Dolina više ne postoji.

Govoriti određenije i sa više sigurnosti o ovom trgovačkom putu iz Makedonije u Donju Dolinu (da se vratimo na našu temu) ili određivati polazne tačke ovih karavana na Egejskoj obali — za sada nije moguće. Osnivanje Potideje na Halkidiku na početku VI veka s. e. moglo bi navesti na misao o identifikovanju ovih trgovaca sa preduzimljivim Korinćanima, pogotovu zbog verovatnog peloponeskog, odnosno korinskog porekla »ilirskih« šlemova. Treba takođe podsetiti, mada se ovde mora zadržati sva potrebna rezerva, da dva korintska šlema, nađena do sada u unutrašnjosti Balkana (u Ararevoj gromili na Glasincu i u Kaptolu u Slavoniji), nemaju plastično odvojenu kalotu od donjeg dela šlema, pa se, na osnovu toga, datuju pre poslednje četvrtine VI veka³⁶. Nema sumnje da su takvi šlemovi ostali u upotrebi i znatno kasnije³⁷, ali je i sasvim moguće da su na sever isporučeni u okviru gornjeg datuma, odnosno najkasnije u trećoj četvrtini VI veka, i to putem o kome je ovde bilo govora. Isključiva uloga Potideje u ovim kretanjima nije prihvatljiva zbog prisustva čisto makedonskih elemenata u Donjoj Dolini, ali nije isključeno da su Korinćani imali izvesnog udela u tome, uprkos činjenici da su ilirski i korintski šlemovi verovatno proizvedeni i izvan Korinta i njegovih kolonija.

Na osnovu svega, može se reći da je ovaj makedonski put, da ga tako nazovemo, igrao možda značajniju ulogu u kontaktima Grčke sa unutrašnjošću Balkana nego što se to može videti na prvi pogled na osnovu nekoliko bronzanih predmeta iz Makedonije, otkrivenih u Donjoj Dolini. Ipak, za pravo sagledavanje njegovog značaja potrebna je na mnogo širem prostoru jedna sveobuhvatna analiza grčkih uticaja, a potrebni su i novi podaci sa terena. U svakom slučaju, isticanjem makedonskog puta mi ne želimo niukoliko da umanjimo značaj Jadranske obale za prodiranje grčkih uticaja na Balkan i njenu ulogu u prenošenju helenskih kulturnih dostignuća domorodačkom stanovništvu. Međutim, ima se utisak da je intenzivnost ovih dodira na Jadrane porasla tek negde krajem VI veka, od osnivanja Spine i Adrije na ušću Poa, kada su nalazi grčke robe na istočnoj obali Jadranskog mora češći, pa je zbog toga moguće da je pre ovoga datuma glavni put grčkih proizvoda na Balkan vodio drugim pravcem — možda baš onim o kome je ovde bilo reči. Ipak, kako smo već rekli, za određenje pretpostavke i preciznije zaključke potrebni su novi podaci i nova otkrića, pa mi sa ovim napomenama završavamo ovaj kratak prilog o vezama Donje Doline sa Makedonijom — u nadi da će on biti od koristi u daljem proučavanju zanimljivog i složenog perioda starijeg gvozdenog doba na Balkanskom poluostrvu.

³⁶ WMBH I, 77 sq., sl. 48; A. Benac — B. Čović, Glasinac 2, T. 40,1; Antička bronza u Jugoslaviji, Narodni muzej u Beogradu, 1969, Nr. 23 (Arareva gromila); V. Vejvoda — I. Mirnik, Vj. arh. muz. u Zagrebu V, T. XIII, 1 (Kaptol). Za datovanje, E. Kuhn, Der griechische Helm, Marburg/Lahn 1936, 45; E. Kunze, VI Olymp. Ber., 150, nap. 68.

³⁷ Up. isti oblik korinskog šlema iz Pafosa na Kipru, datovan u 498, g. (A. M. Snodgrass, Arms and armour of the Greeks, London and Ithaca N.Y. 1967, Fig. 47).

DONJA DOLINA AND MACEDONIA

SUMMARY

Donja Dolina — a pile-dwelling on the river Sava near Bosanska Gradiška, is well known in archaeological literature. The cultural remains can be dated from the Late Bronze Age to the Roman era, but the most varied and richest material here belongs to the period from the seventh to the fourth centuries B. C., when obviously Donja Dolina was an important commercial and artisan centre in the northern Balkans. In the material from the pile-dwelling and the necropolis belonging to it, one can recognise elements from various parts of the Balkan peninsula — Slovenia, Bosnia, Pannonia, Serbia and western Bulgaria, Transylvania, Oltenia, even from Macedonia and Greece. These Macedonian and Greek elements are the subject of this short contribution.

Some of the objects found in Donja Dolina point clearly to a direct connexion between the two areas. In the first place, there is a curious elongated pendant, usually with a stylized human figure on the top (so-called wine-cork, after U. Jantzen). This object, typically Macedonian, is well known in Aegean Macedonia and Thessaly (Chalcidice, Amphipolis, Bohemitsa, Pherae), while it is less frequently found in Yugoslavia and Albania (Prilep, Kuči and Zi, unpublished example from Otovica near Titov Veles). In Greece and Macedonia, it belongs to the eighth or seventh centuries, but the example from Donja Dolina might be of a later date, perhaps from as late as the beginning of the sixth century. The long life of these objects is confirmed by examples from Bohemitsa, which were found together with material showing some Balkan elements — bracelets, bow fibulae, triangular pendants — dating from the last third of the seventh century. On the basis of the stylization of the human figure, one could perhaps speak of an earlier — 'plastic', and a later — 'linear' type (to which the example from Donja Dolina belongs), though a more precisely dated material is needed to confirm this statement (*T. I, 1*).

A pendant in the shape of a jug with elongated lower part (*T. I, 2*) has direct parallels in Macedonia, and suggests, in spite of local imitations in the interior of the Balkans, an import from the south because of its finish and details. A round plate fibula with petals and incised circles from Donja Dolina has a parallel on Chalcidice (Potidea).

To these Macedonian objects belong probably two-shank pins with a simple head in the shape of a triangle (*T. I, 3, 4*). Although two-shank pins are well known in the Balkans—especially in Bosnia, this particular form is common in Macedonia (Amphipolis, Axiokastro, Kozani, Pateli, Radanje etc.) from where it probably spread to the north (Kara-

gač in Kosovo. Kadin Most in Bulgaria, Gogošu in Oltenia). The two examples from Donja Dolina had obviously come there by the same route.

This is confirmed to a certain extent by the bow fibulae with quadrangular leg. All finds of this type in Donja Dolina (*T. I*, 5—8) belong to the sixth century examples, which developed from Thessalian fibulae of the seventh and the sixth centuries (Blinkenberg's groups VI, and partly VII). They came from Macedonia via Serbia, western Bulgaria and Oltenia before local forms of this fibula type had been produced in the Balkans at the end of the sixth and in the fifth centuries.

While these objects suggest the spreading of cultural elements which were partly absorbed by the indigenous culture, there is another type of material which points to a developed commerce between Donja Dolina and the Aegean Coast, occurring almost at the same period.

One should, first of all, note 'Illyrian' helmets, two of which were found in Donja Dolina (*T. II*, 1, 2), and another one close by, in Kaptol, Slavonia (*T. II*, 3). All three belong to the mature or organically animated form, according to E. Kunze, which could be dated from the second half of the seventh to the third quarter of the sixth centuries B. C. Apart from the Peloponnese, a number of these has been discovered in northern Greece and Macedonia (*T. II*, 4), so that the assumption that they came to Donja Dolina from down there is quite plausible. This is confirmed, to a certain extent, by the lack of this mature form on the Adriatic Coast, where more than thirty 'Illyrian' helmets were found, all of them belonging to the later form, dated from the last quarter of the sixth century onwards. A lotos fialae, found in a Donja Dolina grave along with one of these helmets (*T. I*, 9), might have come by the same commercial route.

One could conclude that frequent relations of different kinds existed between Donja Dolina and the south from the end of the seventh to the third quarter of the sixth centuries. Bearing in mind that sometime since the middle of the seventh century B. C. indigenous tribes had been developing economically and politically, the appearance of an important commercial centre in their surrounding was, in fact, conditioned by their new needs. Thanks to its suitable geographical position, Donja Dolina became quite known in this way and was visited even by caravans from the far south.

In the second half of the sixth century the importance of this southern route decreased. The reason lies partly in the increasing strength of the neighbouring tribes which may have temporarily governed the commerce in Donja Dolina, and also — which seems more important — in the appearance of rich Greek material in the graves of indigenous princes in Trebenišće, Novi Pazar, Činamak, Peć etc. They speak of new and close clients, very interested in Greek wares — thanks to a new step in the development of social and economic relations in the Balkans — so that the need for distant and somewhat hazardous markets, like Donja Dolina, did not exist any more.

For a complete understanding of this 'Macedonian' route to Donja Dolina one needs more space for a large analysis and more field-work data. However, it might have been of more importance for the connexion between Greece and the interior of the Balkans (prior to the development of frequent traffic along the Adriatic Coast at the end of the sixth century), than one can judge at the first sight from a couple of objects mentioned here. At the end, may we bring back to your attention the fact that both Corinthian helmets found in the Balkans — in Glasinac and Kaptol — belong to the type which was produced before the last quarter of the sixth century. It is possible that they also came by the same route from the south, considering the fact that such helmets have not been found on the eastern Adriatic Coast as yet.

MIROSLAVA MIRKOVIĆ

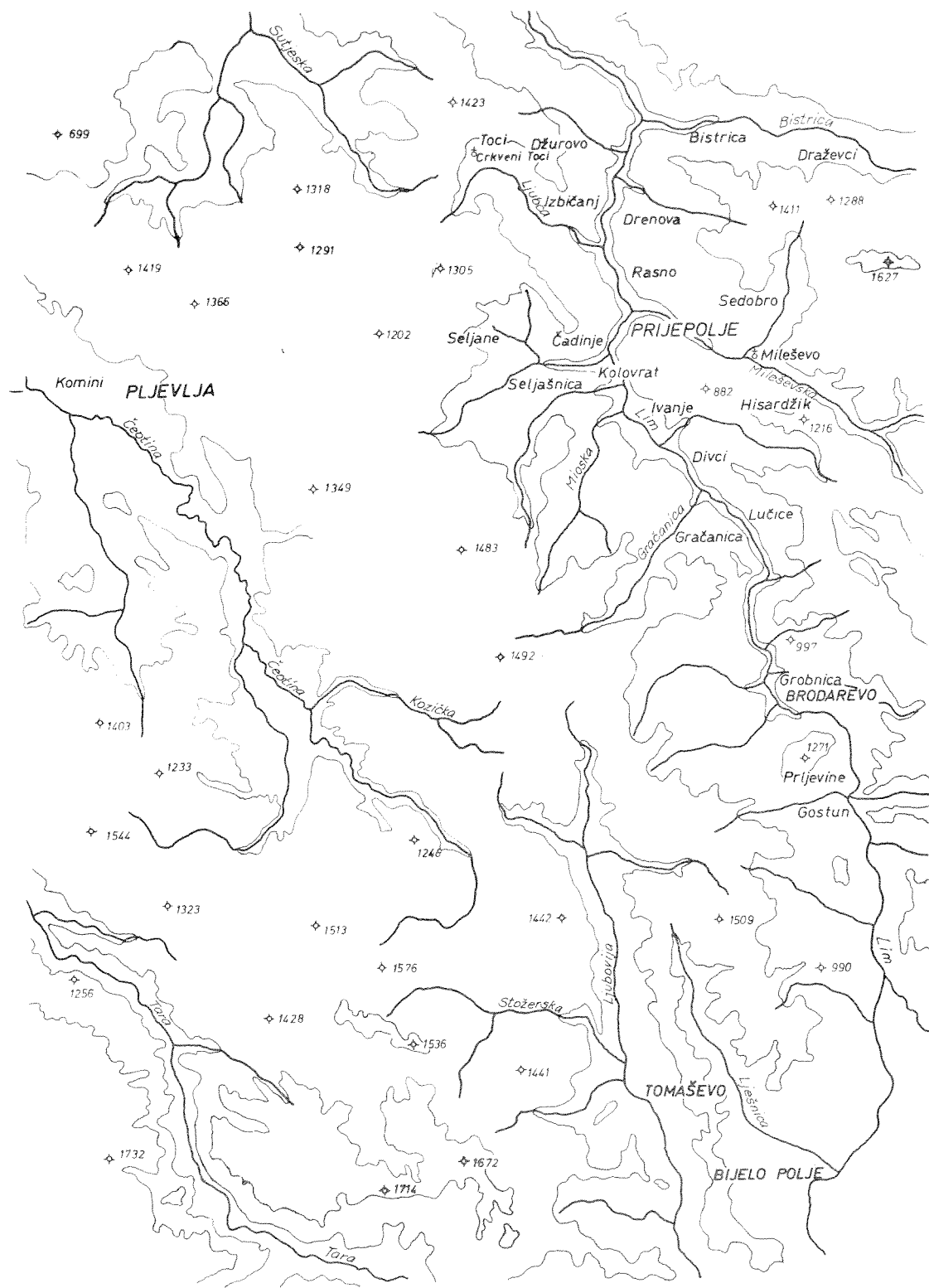
IZ ISTORIJE POLIMLJA U RIMSKO DOBA

SKRAĆENICE

<i>AEM</i>	Archaeologisch-epigraphische Mittheilungen aus Oesterreich
<i>Godišnjak CBI</i>	Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja, Sarajevo.
<i>ILIug.</i>	A. et J. Šašel, Inscriptiones latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMXL et MCMLX repertae et editae sunt, Situla, 5, Ljubljana 1963.
<i>Jahresh</i>	Jahreshefte des österreichischen archäologischen Instituts
<i>Vjesnik AHD</i>	Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku, Split.
<i>Vjesnik HAD</i>	Vjesnik Hrvatskoga arheološkoga društva, Zagreb.
<i>WMBH</i>	Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und Herzegovina, Wien.
<i>Zbornik FFB</i>	Zbornik Filozofskog fakulteta, Beograd
<i>ZA</i>	Živa antika

U dolini Lima, u jugoistočnom delu provincije Dalmacije, daleko od Primorja, velikih gradskih centara i magistralnih puteva, tragovi većeg rimskog naselja nalazili su se kod današnjeg Kolovrata, na ušću Seljašnice u Lim, oko 3 km. jugozapadno od Prijepolja. Natpisi i drugi spomenici nađeni u Seljanima, Džurovu, Rasnom i Izbičnju, zatim u Ivanju, Divcima i Brodarevu ukazuju na to da je duž Lima bilo i drugih, manjih naselja¹.

¹ Rimsko naselje u Kolovratu otkrio je, kako obaveštava A. J. Evans, *Antiquarian Researches in Illyricum*, (1885) 44, austrijski vicekonzul u Pljevljima H. Müller malo pre Evansovih putovanja kroz ove krajeve (»recently«). Up. i M. Hoernes, *AEM* 4, 1880, 196. Evans je video na ušću Seljašnice u Lim mnoštvo rimskih spomenika raznih vrsta: »Cornices and bases, altars, sarcophagi, sepulchral slabs, and lesser fragments innumerable lay about in wild confusion, and in the middle a broken column, and the base of another stood apparently in situ«. Slično je zabeležio i C. Patsch, *WMBH* 4, 1896, 52. N. Vulić, *Spomenik* XCVIII, 1941—48, 161, obaveštava o većoj građevini na mestu »Dvorine« u Kolovratu. On smatra da je bila u pitanju

Sl. 1. — Geografska situacija Polimlja

Na severu je Polimlje bilo povezano sa dolinom Drine, a na istoku je put vodio prema Ibru i kopaoničkoj rudničkoj oblasti; jedan put je išao na zapad, u dolinu Čehotine, prema rimskom gradu u Kominima kod Pljevalja i dalje prema Primorju². Ipak, zajedno sa dolinom Čehotine, ova oblast između visokih planina predstavlja zatvorenu geografsku celinu, koja je i pod Rimljanima u znatnoj meri sačuvala ilirski karakter. U nekropolama kod Komina urne sa spaljenim pokojnicima u upotrebi su i u prvim vekovima Carstva³; na nadgrobnim spomenicima u Kolovratu i Kominima, na kojima portretne predstave često u načinu izrade pokazuju ekstremnu linearnost, karakterističnu za neromanizovane krajeve⁴, sačuvan je veliki broj ilirskih imena.

U narativnim izvorima nema podataka koji bi se sa sigurnošću mogli vezati za ovaj deo unutrašnjosti provincije Dalmacije; naselja na Limu se ne spominju ni u itinerarima, jer nisu ležala na glavnom putu. Jedinu mogućnost proučavanja ove oblasti u rimsko doba pružaju sačuvani natpisi. Prvi natpisi iz Kolovrata zabeleženi su kod M. Hoernesa i A. J. Evansa⁵. Kada je, međutim, 1894. godine C. Patsch obišao Kolovrat i obližnje Čadinje, video je samo odlomke spomenika, baza i stubova; pomenuti natpisi bili su već nestali⁶. Nove epigrafske spomenike iz Kolovrata i drugih mesta u Polimlju objavio je N. Vulić u Spomeniku LXXI i XCVIII⁷. Ukupnom broju natpisa,

orkva, u koju je uzidano više rimskih natpisa. Poslednji tragovi rimskog naselja i nekropole nestali su u vreme izgradnje fabrike »Miloradović« na ovom mestu. — O nalazima rimskih spomenika u drugim mestima na Limu v. Vulić, Spomenik LXXI, 1931, 136 i d., i Spomenik XCVIII, 1941—48, 160 i d. Up. i M. i D. Garašanin, *Arheološka nalazišta u Srbiji*, Beograd 1951, 164; *Starinar* 1, 1950, 183; Sv. Dušanić, *Budimljanska eparhija i manastir Uspenja u Seljanima kod Prijepolja*, Beograd 1964, 1 i nap. 1 i 56; isti, *Polimlje i zadužbina Mehmed paše Sokolovića u Pobraću kod Rudog*, Beograd 1967, nap. 3. Neki neobjavljeni spomenici iz Kolovrata i okolnih mesta spominju se u knjizi Istorija Crne Gore, Titograd 1967, 221 i d.

² Put niz Lim nije otkriven, ali njegovo postojanje ne dolazi u sumnju s obzirom na otvorenost Polimlja prema severu; o postojanju puta prema Novom Pazaru, preko današnje Mileševe, svedoči jedan miljokaz nađen kod Hisardžika (Evans, op. cit., 46). Istom trasom se koristio i srednjovekovni put koji je prelazio preko Lima kod Prijepolja (C. Jireček, *Die Handelsstrassen und Bergwerke von Serbien und Bosnien während des Mittelalters*, Prag 1879, 76); put između naselja Kolovrat i Komini preko planinskog prevoja Jabuka otkrio je vicekonzul Müller. Evans je još mogao videti miljokaz na mestu Čičje polje, jako oštećen i nečitljiv (Evans, op. cit., 43). O putu zapadno od Komina v. Evans, op. cit., 43.

³ A. Cermanović — D. Srejšević — Č. Marković, *Inventaria archaeologica*, fasc. 15, 1972.

⁴ Up. A. Cermanović — D. Srejšević, Materijali IV, VII kongres arheologa Jugoslavije, Herceg-Novi 1966, 23 i 25. O umetnosti slabo romanizovanih oblasti up. A. Schober, *Zur Entstehung und Bedeutung der Provinzialrömischen Kunst*, Jahresh. 26, 1930, 24 i d.

⁵ M. Hoernes, *AEM* 4, 196, koji se koristio beleškama vicekonzula H. Müllera; Evans, op. cit., 44 i d. U pitanju su natpisi CIL III 8308 i 8298.

⁶ C. Patsch, *WMBH* 4, 1896, 52. On pretpostavlja da su ovi natpisi mogli biti uzidani u međuvremenu u kameni most što je podignut preko Lima.

⁷ Spomenik LXXI, br. 328—336 i XCVIII br. 333—338. Spomenici iz okoline Kolovrata: Spomenik LXXI, br. 316—320 i XCVIII, br. 330—333.

koji nije veliki, treba dodati nekoliko neobjavljenih koji se sa drugim spomenicima nalaze u porti crkve u Prijepolju. Za neke od njih se pouzdano zna da potiču iz Kolovrata, a za većinu drugih se to s razlogom može pretpostaviti. Zajedno sa ranije poznatim, ovi natpisi pružaju neke elemente na osnovu kojih se može razmatrati pitanje porekla stanovništva Polimlja u rimsko doba, kao i neki aspekti njegove privredne delatnosti. Natpise nose sledeći spomenici:

1. Votivni žrtvenik od krečnjaka, bez gornjeg dela, v. 0,88, š. 0,34, d. 0,47 m. Vis. slova 5 i 3,5 cm. Manje oštećenje natpisa na levoj strani. Potiče verovatno iz Ivanja⁸.

I(ovi) O(ptimo) M(aximo) [...] | Secund[us] | Aug(usti) lib(ertus) AT [...] et Alb(ina) Ingen[ua] | ^scum Secu[us] | dina filia e[x] | v(oto) p(ientissimi?) p(osuerunt).

Ligature: 3 AT 4 ET, AL

2. Votivni žrtvenik od krečnjaka, v. 0,91, š. 0,45, d. 0,315 m. Vis. slova 7 i 4 cm. Na gornjem delu rozeta sa palmetama. Nađen verovatno u Kolovratu.

L(ibero) P(atri) A(ugusto) | Cordi | us Ur | sinus.

R. 2: I upisano u D.

3. Nadgrobna stela od čvrstog krečnjaka, v. 1,32, š. 0,73, d. 0,23 m. Natpisno polje uokvireno lozom, v. 0,39, š. 0,37 m. Vis. slova 3 cm. U istom okviru gore nalaze se dva poprsja, koja se drže za ruke. Levo žena, sa velom na glavi, drži u drugoj ruci ključ; desno muškarac drži svitak. Verovatno iz Kolovrata.

Dis M(anibus) | Aplis Panton | is sibi et Catoni | uxori vivus | fecit.

R. 1.: posle M prazan prostor za 3—4 slovna mesta.

4. Nadgrobni cipus, v. 1,04, š. 0,65, d. 0,50 m. Natpisno polje v. 0,78, š. 0,34 m., uokvireno lozom sa šakastim listovima. Vis. slova 6 i 5 cm. Isti okvir i na bočnim stranama. Nađen u Kolovratu⁹.

D(is) M(anibus) S(acrum) | Aur(elia?) Tri | to vi | va sibi | posuit.

Slova skoro sasvim izbrisana. R. 2: AV u imenu Aur(elia) verovatno su bila u ligaturi, ali se ona više ne vidi.

R. 5: V manje od ostalih slova.

⁸ M. Garašanin, *Istorija Crne Gore*, 228, spominje da je ovaj žrtvenik nađen u Ivanju, južno od Kolovrata. O spomenicima u porti crkve u Prijepolju ljubazno me je obavestio Dr Gojko Subotić, docent Filozofskog fakulteta u Beogradu.

⁹ Navodi ga Svet. Dušanić, Polimlje i zadužbina Mehmed paše Sokolovića u Pobraću kod Rudog, 1, nap. 3, sa obaveštenjem da je nađen pri zemljanim radovima oko fabrike »Miloradović« na 300 m od Lima, u blizini velike zasvođene grobnice.

5. Nadgrobni cipus od belog krečnjaka, v. 1,06, š. 0,70, d. 0,53 m. Natpisno polje uokvireno lozom, v. 0,73, š. 0,31 m. Vis. slova 2,3, 5 i 4 cm. Na bočnim stranama genije obilja sa korpom na ramenu i grozdom u ruci. Nađen u Kolovratu, kod jedne grobnice¹⁰.

*D(is) M(anibus) S(acrum) | G() Suricino | et Sep(timiae) Candi-
dae | avis q(ui) v(ixit) a(nnis) LXXV |⁵ et illa an(norum) LX | et
Aur(elio) Maximo | d(ecurioni) m(unicipi) q(ui) v(ixit) an(nis) LV | et
Aur(eliae) Maditae q(uae) | v(ixit) a(nnis) XXXX par(entibus) |¹⁰ et
Aur(eliae) Venuco | ni sorori q(uae) v(ixit) a(nnis) XVI | Aur(elius)
Lavius d(ecurio) m(unicipi) | et sibi v(ivus) p(osuit).*

Ligature: 2 VR 3 ET, EP AE 4 AV 5 ET, IL, AN 6 ET, AVR, MA 7 VAN 8 ET, AVR, IT, AE 9 VA 10 ET, AVR, VE 11 RI, VA, NI 12 AVR, AV 13 ET.

R. 2: G() je skraćenica za gentilno ime koje je moralo biti poznato u ovoj oblasti¹¹; r. 11: broj XVI na okviru natpisnog polja, kao i deo broja LXXV u r. 4.

Natpis se navodi u Istoriji Crne Gore¹².

6. Nadgrobna ploča od belog krečnjaka, v. 1,26, š. 0,62, d. 0,21 m. Natpisno polje v. 0,44, š. 0,36, uokvireno lozom, koja izbija iz vaze predstavljene na soklu. Vis. slova 4 i 3,7 cm. Gore su predstavljena tri ženska poprsja: desno je starija žena pokrivena glave, sa jabukom u ruci, levo nešto mlađa žena sa velom na glavi i nekim predmetom u ruci koji se više ne raspoznaje i u sredini dečje poprsje duge kose, sa pticom u ruci. Iznad toga trougli zabat sa rozetom, a desno i levo akroterije. Verovatno iz Kolovrata.

*D(is) M(anibus) S(acrum) | Macximae (!) q(uae) v(ixit) an(nis) XX
| et Mustae q(uae) v(ixit) a(nnis) IIII | sorori et filiae d(e)f(unc-
tis) |⁵ et Clemion(i) matri vivae | Surila suis et si | bi viva p(osuit).*

Ligature: 2 MA, MAE, VAN 3 ET, MV, TAE, VA 4 ET, IL, AE 5 ET, MI, MAT, RI 6 ET 7 VA.

7. Nadgrobna ploča od krečnjaka, v. 1,40, š. 0,59, d. 0,27 m. Natpisno polje, uokvireno lozom, v. 0,47, š. 0,41 m. Vis. slova 3,5 cm. Gore,

¹⁰ Garašanin, op. cit., 225.

¹¹ Up. slično skraćivanje gentilnog imena *Paconius* samo na početno P na natpisu iz Komina, Hommages à Marcel Renard III, Coll. Latomus 103, 1969, 118: *L. P. Barbario d(ecurio) m(unicipii)*. *Paconii* su bili jedna od najpoznatijih porodica u ovom naselju. Oni se javljaju i na drugim spomenicima (up. Coll. Latomus 103, 118; Starinar 18, 1967, 202; WMBH 12, str. 124, 7 i 125,8). G (...) u našem slučaju može biti skraćenica za gentilno ime *Gabbius*, *Gabilius* ili *Gavius*. Ovo poslednje je potvrđeno na jednom natpisu iz Komina (up. A. Cermanović, Zbornik Fil. fak. u Beogradu 11, 1970, 79).

¹² Istorija Crne Gore, 225—226, nap. 126, r. 2: *C(aio) Suricino*; r. 5: *ila*; r. 8: *Aur(eliae) Madia*; r. 9: XL r. 10—11: *et Aur(eliae) Venu con(iugi) sorori*; r. 13: *ET* na početku natpisa je ispušteno.

u okviru od koso kanelirane trake, dva poprsja. Desno je žena sa vazom u ruci; muškarac sa bradom je levo, drži u ruci neki predmet, verovatno svitak. Potiče verovatno iz Kolovrata.

D(is) M(anibus) | Narens(is) | v(ixit) a(nnis) XXVIII (?) | MAGE Ael(i) P |⁵ antoni(s) ser(v)| us A T co(niugi) p(osuit).

Ligature: 4 AEL 6 AT. Mala slova: 4 G 5 O. U r. 5 slovo R na okviru napisnog polja.

Ime MAGE ne može se sa sigurnošću dopuniti¹³.

8. Deo nadgrobne ploče od krečnjaka, neravno prelomljen na gornjoj i donjoj strani, v. 0,54, š. 0,48, d. 0,25 m. Na levoj i desnoj strani sačuvan deo okvira, ukrašen lozom. Natpis je sačuvan ceo. Vis. slova 4 cm. Verovatno iz Kolovrata.

D(is) M(anibus) | Val(erius) Optatu(s) | v(ixit) a(nnis) LXX Statia | Lavo v(iva) s(ibi) et P |⁵ AE NEP. S. O. V. | AT V.

Ligature: 2 TA 3 AT 4 ET 5 AE ili TAE, NE 6 AT U r. 4. moguće je i P P; u r. 5 moguće i AEL N P.

9. Odlomak nadgrobne ploče od krečnjaka, v. 1,55, š. 0,61, d. 0,21 m. Uokvireno natpisno polje, v. 0,44, š. 0,43 m. Vis. slova 4 cm. Gornji deo nedostaje. Verovatno iz Kolovrata.

Sl. 2. — Natpis br. 9.

¹³ Up. ime *Magius* sa natpisa iz Arbanasa kod Zadra, Vjesnik AHD LIV, 1952, 213, 35: *M. Magius Galata*.

[Tr]ito (?) | viva m(a)tr(i) | Dusioni | DA. EM |⁵ D . X p(osuit).

10. Gornji deo nadgrobne ploče od krečnjaka, v. 0,83, š. 0,55, d. 0,22 m. Vis. slova 4 cm. Gore tri polufigure. Sačuvan manji deo natpisa:

D(s) M(anibus) | ... ICT DI | V A P I | A | [

PI na kraju r. 3 u ligaturi.

Na navedenim natpisima, kao i na onim ranije poznatim, pojavljuju se ilirska lična imena, među kojima je upadljivo čest oblik ženskih imena sa osnovom na -on: *Cato*, *Lavo*, *Panto*, *Trito*, *Turo*, *Clemio*, *Venuco*. Ova pojava je tipična za srednjodalmatsko jezičko područje¹⁴. *Cato*, kao oblik ženskog imena, potvrđeno je jedino na natpisima iz okoline Pljevalja i Prijepolja¹⁵; ime *Lavo*, poznato u srednjodalmatskoj oblasti, nosi žena na natpisu 8; isto ime, formirano pomoću sufiksa -io, sreće se kao muški kognomen *Lavius* na natpisima u Polimlju, u Kolovratu (5) i nedaleko odatle, u Seljanima¹⁶. *Panto*, rasprostranjeno u srednjodalmatskom imenskom području, pojavljuje se na spomenicima iz Kolovrata jednom kao žensko ime sa carskim gentilnim imenom *Aurelia*¹⁷ i dva puta kao patronimik u genetivu (3 i 7). *Trito* na natpisu 4 i verovatno na odlomku natpisa 9 jedini je dosada poznati femininum ilirskog imena *Tritus*¹⁸. U grupu srednjodalmatskih imena spada i *Turo* na natpisu iz Derikonjića¹⁹.

Imena *Clemio* i *Venuco* inače su nepoznata; u ilirska se mogu uvrstiti po -on osnovi. *Venuco* se javlja u okviru jedne ilirske porodice (5) kao ćerka Aurelije Madite, sestra Aurelija Lavija i unuka G() Suricina. *Clemio* (6), čija ćerka nosi ime *Surila*, rašireno i u ilirskim

¹⁴ R. Katičić, *Das mitteldalmatische Namengebiet*, ZA 12, 1963, 255 i d. Novi nalazi iz Kolovrata potvrđuju ispravnost njegovog mišljenja da se okolina Pljevalja uključivala u srednjodalmatsko onomastičko područje.

¹⁵ Katičić, op. cit., 266. Oblik *Catta* sreće se zapadnije, u oblasti Bajine Bašte.

¹⁶ Katičić, op. cit., 271. Na spomeniku iz Seljana ime je pročitano kao *Lautus* (Vulić, Spomenik XCVIII, br. 336). U pitanju je, međutim, *Lavius* (up. Sv. Dušanić, Budimljanska eparhija i manastir Uspenje u Seljanima kod Prijepolja, 29 i nap. 56). Up. i ime *Lavianus* na spomeniku iz Džurova, severno od Kolovrata, Starinar I, 1950, 183 (Illug. 75 A). G. Alföldy, *Bevölkerung und Gesellschaft der römischen Provinz Dalmatien*, Budapest 1965, 56, računajući sa oblikom *Lautus*, vidi u ovom imenu jedan od tragova Kelta u ovoj oblasti. Isto i J. J. Wilkes, *Dalmatia*, London 1969, 176. nap. 2.

¹⁷ CIL III 8308. Katičić, op. cit., 272, navodi 15 primera, od kojih najveći broj potiče iz Ridera (7) i Pljevalja (4). Ovome treba dodati, osim dva nova primera iz Kolovrata i još jedan iz Pljevalja (A. Cermanović, Coll. Latomus 103, 1969, 118. Verovatno je isto lice u pitanju i na sledećem natpisu, str. 119).

¹⁸ Ime *Tritus* je svuda rašireno. Up. A. Mayer, *Die Sprache der alten Illyrier*, Wien 1957, s.v.

¹⁹ Spomenik LXXI, br. 331 (pogrešno pročitano kao *Aurelia Tuboni*, umesto *Turoni*. O imenu *Turo* v. Mayer, op. cit., 346 (Rider, Siculi); Spomenik LXXI, br. 287 (Pljevlje).

zemljama²⁰, verovatno je bila niskog socijalnog porekla, jer je, kao i ostala imena na ovom natpisu, bez gentilnog imena.

Pored navedenih, srednjodalmatskoj grupi imena pripadaju i *Aplis* (3) i *Pladomenus Carvanius* na danas izgubljenom natpisu CIL III 8308²¹. *Duso-onis*, na natpisu 9, srodno po svojoj prilici imenu *Dussona*²², u ovom obliku nije poznato; dosada nepotvrđena su i imena *Madita* (5), koje bi se moglo dovesti u vezu sa ilirskim *Madussa*, *Madena* i sl²³, i *Vurus*, koji nosi jedan *vilicus* na natpisu iz hrišćanskog vremena²⁴. *Titus Anae Codalianus* na jednom ranije objavljenom žrtveniku iz Kolovrata²⁵ po onomastičkoj formuli blisko je imenima iz Komina.

Mnoga od navedenih imena se javljaju i na natpisima iz Komina, i ta okolnost dozvoljava da se Polimlje i dolina Čehotine, međusobno udaljeni oko 30 km, posmatraju kao prostor naseljen istom etničkom grupom²⁶. Već zapažena onomastička sličnost između oblasti Pljevalja i one naseljene Dalmatima ukazuje na prisustvo istog naroda na dvema udaljenim tačkama između kojih leži prostrana planinska oblast i one-mogućuje direktan kontakt. Ova sličnost mora se imati na umu pri razmatranju pitanja porekla stanovništva Polimlja i okoline Pljevalja.

²⁰ Up. Mayer, op. cit., 325—326.

²¹ Katičić, op. cit., 262 (*Aplis*); isti, op. cit., 273 (*Pladomenus*); 265—266 (*Carvanius*).

²² Za *Dussona* up. R. Katičić, *Zur Frage der keltischen und pan-nonischen Namensgebiete im römischen Dalmatien*, Godišnjak CBI 3, 1965, 65. On je pokazao da se teza o keltskom imenskom području u Dalmaciji između Drine i istočne granice provincije (G. Alföldy, *Die Namengebung der Urbevölkerung in der römischen Provinz Dalmatia*, Beiträge zur Namenforschung 15, 1964 55 i d.) ne može održati. Listu od 15 keltskih imena u ovoj oblasti kod Alföldyja Katičić svodi na tri pouzdano keltska imena.

²³ Ime *Madussa* javlja se u Priboju, severno od Kolovrata (Spomenik LXXI, br. 316). Up. Katičić, Godišnjak CBI 3, 65); *Madena* se smatra ilirskim imenom (up. Mayer, op. cit., 216).

²⁴ *Vurus vilicus* HA, na natpisu Spomenik XCVIII, br. 335.

²⁵ Spomenik XCVIII, br. 333. *Anae* može biti metronimik (up. Mayer, op. cit. 42, sa primerom iz Pljevalja, *Fuscae An(a)e*, Spomenik XCVIII, 308). Up. slične primere: *Aur(eliae) Titulae Arguriana*, Spomenik LXXI, 284; *Catoni Statariae Tui*, CIL III 8323 i dr. v. nap. 26. Mogućno je, međutim, da je na natpisu iz Kolovrata u pitanju patronimik *Anae(i)* od poznatog ilirskog imena *Annaeus*. ANAE, je kako se vidi na fotografiji, zbijeno na ivici spomenika, i sva četiri vidljiva slova su u ligaturi; za jedno I na kraju nije bilo mesta na natpisu. *Annaeus* se javlja u patronimiku na natpisu iz Fatnice, CIL III 12800: *Temus Annaei fil.* Za ime up. i CIL III 1784 i 1820 (Narona).

²⁶ U nekim slučajevima onomastička formula Ilira iz Pljevalja pokazuje proširenje oznakom za rod: *Aur(eliae) Titulae Arguriana*, Spomenik LXXI, br. 284; *Aur(elius) Maximus Argenianus*, Coll. Latomus 103, 118; *Sex. Aurelius Arg.*, CIL III 14604; *Pac(onia) Montana R.*, Coll. Latomus 103, 118; *Titus Pr. R.*, ibid. 120; *L. P. Barbarus d(ecurio) m(unicipi) R.*, ibid., 120; *Catoni Statariae Tui*, CIL III 8323 i dr. Jedini primeri te vrste u Kolovratu bili bi *Titus Anae Codalianus*, Spomenik XCVIII, br. 333 (nap. 25) i *P. Ael(ius) P[ladome]n[us] Carvanius*, CIL III 8308.

Mišljenje koje preovlađuje u starijoj literaturi: da su današnja severna Crna Gora sa gornjim tokom Tare i okolinom Pljevalja i gornji tok Lima u jugozapadnoj Srbiji bili naseljeni Pirustima — zadržano je, uz izvesne dopune, i u novijim delima o provinciji Dalmaciji. Ono potiče od J. A. Evansa, koji je teritoriju Pirusta proširio na gornji tok Tare, Lima i Drine stoga što Strabon ovo pleme, zajedno sa Mezejima i Desidijatima, ubraja u panonska plemena²⁷. G. Alföldy u knjizi o stanovništvu i društvu provincije Dalmacije proširuje Piruste sve do Dindara na Drini i smatra da su oni u rimsko doba bili podeljeni na *civitates Scirtones, Siculotae* i *Cerauni*, od kojih prvu lokalizuje u severnu Albaniju, a druge dve u severnu Crnu Goru, oko Pljevalja (*Siculotae*), i u jugozapadnu Srbiju, na Limu (*Cerauni*). Naziv *Siculotae* on prepoznaje u rr. 5—6 oštećenog dela natpisa iz Kolovrata, CIL III 8308²⁸. Pojavu imena karakterističnih za srednjodalmatsku oblast Alföldy objašnjava kao posledicu preseljavanja koje su Rimljani izvršili prinudno iz okoline Salone i iz naselja Aequum i Tilurium u zemlju Pirusta. Ovo pleme brojno je bilo smanjeno u vreme ugušivanja dalmatskog ustanka, 9. godine. Preseljavanje Dalmata u unutrašnjost provincije imalo je za cilj da u okolini Salone stvori prostor za naseljavanje veterana. Dalmati bi u oblast Pljevalja preneli naziv *Siculota*, koji Alföldy vidi u imenu municipija; po njegovom mišljenju i naziv *Pirusta* se zadržao kao zajednički za sve tri *civitates* i u tom smislu on dopunjava rr. 4—5 na natpisu iz Kolovrata²⁹.

U izvorima nema podataka na osnovu kojih bi se moglo utvrditi dokle su Pirusti dopirali na sever. Proširenjem njihove teritorije na Polimlje još uvek se ne objašnjava zašto ih Strabon ubraja u panonska plemena. Pirusti na natpisu iz Kolovrata, kao i *Siculoti*, samo su jedna od manje verovatnih dopuna³⁰, za koju nema potvrda u ostalom materijalu iz ove oblasti. Protiv pretpostavke o Pirustima u gornjem toku Tare i Lima, pak, govori okolnost da imena južnoilirskog jezičkog područja, u kome treba tražiti jezgro *Pirusta*, nedostaju na natpisima iz Komina i Kolovrata³¹.

²⁷ Evans, op. cit., 13, nap. c i 39 Up. Polaschek, RE XX 2, 1950, 1729 i d.

²⁸ G. Alföldy, *Bevölkerung und Gesellschaft der römischen Provinz Dalmatien*, 1965, 57 i d.

²⁹ Alföldy, op. cit. 58: »Die frühere Auflösung [*Melco*]*m(anorum)* ist nicht zutreffend: die Inschrift spricht klar von mehreren *Civitates*. Wir schlagen eine Ergänzung [*praef(ectus)*] *civitatum* [*Pirustaru*]*m*«.

³⁰ Natpis je tradiran sa znatnim prazninama, koje se dopunjavaju na razne načine. Evans, op. cit., 45, pretpostavio je na oštećenim mestima sledeći tekst: *PRAEFectus Iure Dicundo MVNicipii AVRELI S(P)LO(nistarium) i PRAEFectus CIVITATIVM (MELCO)M-* podrazumevajući pod tim *Melcomani*; Domaszewski, CIL III 8308, daje sledeću dopunu: *D(is) M(anibus) S(acrum) P.Ael(io) P[ro]adome[no] Carvanio an... [praef(ecto)] civitatum... m, praef(ecto) [mun(icipi?)] Aureli S[a]lo(niani?) [et Aure]lia[e] Pantoni con[iu]gi eius viva(e) parentibus pientissimis A[e]l[i]i Titus, Lupus, et Firminus h(eredes) p(onendum) c(uraverunt). H(ic) s(itus) [e(st)]*. Wilkes, Dalmatia, 174, smatra dopunu *Siculotarum* problematičnom i vraća se na Evansovo čitanje. Up. Isti, *Acta antiqua hung.*, 13, 1965, 429.

³¹ O sedištima *Pirusta* up. E. Polaschek, RE XX (1950) 1729.

Kolovrat i Polimlje su arheološki neispitani; u Kominima su otkrivene dve nekropole. Nekropola I, sa čisto ilirskim materijalom, nije starija od I veka n. e.³²; sporadični nalazi odlomaka nadgrobnih stela dozvoljavaju da se njeno trajanje produži i na kasnije vreme³³, i nije isključeno da je ona postojala uporedo sa nekropolom II, na kojoj se sahranjivalo od II do IV veka³⁴. Sa ove poslednje potiče više spomenika sa ilirskim imenima³⁵. Arheološki je vidljiv jedino sloj rimskog vremena. Tragovi predrimskog stanovništva na ovom mestu nisu otkriveni. Nosioi ilirskih imena moraju, prema tome, pripadati doseljenom narodu, i to ne iz okoline već iz oblasti Dalmata, sa kojima imaju zajedničku onomastiku. Oblast iz koje oni potiču najpre treba tražiti između Krke i Cetine³⁶. G. Alföldy je po svoj prilici u pravu kada zaključuje da su preseljavanje izvršili Rimljani. Početak Carstva, međutim, kao datum preduzimanja ove mere manje je prihvatljiv³⁷. Na osnovu nekih indicija koje pružaju natpisi preseljavanje se može datovati i u kasnije vreme. Osim relativno kasnog datuma nastanka nekropole kod Komina, u tom smislu govori i odsustvo carskih gentilnih imena iz I veka kod lica ilirskog porekla. *Iulii*, koji bi se očekivali u većem broju u naseljima nastalim od doseljenika ranocarskog perioda, nedostaju; ime *Claudius* je potvrđeno samo jednom, i to na spomeniku koji nije stariji od II veka, a *Flavius* se sreće dva puta kod vojnika čiji spomenici takođe moraju poticati iz II ili III veka³⁸. Ilirska imena se

³² A. Cermanović — Kuzmanović — D. Srejšović — Č. Marković, *Necropoles romaines à Komini près de Plevlja (Municipium S.)*, *Inventaria archaeologica*, fasc. 15, 1972.

³³ A. Cermanović — D. Srejšović, *Arheološki pregled*, 7, 1965, 144, na osnovu nalaza fragmenata stela zaključuju da je nad izvesnim brojem grobova bio postavljen i nadgrobni spomenik. Ta pojava vremenski približava neke grobove ove nekropole onima sa nekropole II. Jedan deo stanovništva, manje romanizovan, zadržao je stari način sahranjivanja. O konzervativnosti Ilira u običajima sahranjivanja up. I. Marović, *Iskopavanja kamenih gomila oko vrele rijeke Cetine*, *Vjesnik AHD LXI*, 1959, 80.

³⁴ O rezultatima iskopavanja u Kominima kod Pljevalja up. A. Cermanović — D. Srejšović — Č. Marković, op. cit.; isti, *Arheološki pregled* 6, 1964, 105; A. Cermanović — D. Srejšović, *Arheološki pregled* 7, 1965, 144 i d.; 8, 1966, 115; *Materijali IV, VII kongres arheologa Jugoslavije*, Herceg-Novi 1966, Beograd 1967, 23 i d.; Cermanović, isto, 77 i d.

³⁵ A. Cermanović, *Starinar* 18, 1968, 201 i d.; ista, *Coll. Latomus* 103, 1969, 116 i d.; ista, *Zbornik FFB* 11, 1970, 75 i d.

³⁶ Imena koja su zajednička najčešće su potvrđena u Rideru i Vrlikama [up. Katičić, *ŽA* 12, 1963, 255 i d., naročito 271 (*Lavius*), 272 (*Panto*), 273 (*Pladomenus*), 276 (*Stataria*), 279 (*Vendo*)].

³⁷ G. Alföldy, *Bevölkerung und Gesellschaft der römischen Provinz Dalmatien*, 59.

³⁸ *Claudia Procula*, *Coll. Latomus* 103, 122; *Flavii*: *Fl(avius) Aper b(ene)f(iciarius) co(n)s(ularis)*, isto, 119 (= *Starinar* 18, 204); *F(avius) Saturninus, b(ene)f(iciarius) co(n)s(ularis) leg(ionis) XI Cl(audiae)*, *Starinar* 20, 1970, 25 (ligatura FL pogrešno pročitana kao H). Navedeni natpisi potiču sa nekropole iz II—IV veka.

javlja tek kod lica sa carskim gentilnim imenom *Aelius*³⁹; najbrojnija su sa gentilnim imenom *Aurelius*⁴⁰. Njihova pojava u ovom posljednjem slučaju može se objasniti masovnim dodeljivanjem rimskih građanskih prava po Karakalinom ediktu, 212. godine; *Aelii*, pak, sa ilirskim kognomenom pokazuju da je Hadrijan imao razloga da nekim stanovnicima u dolini Čehotine i na Limu dodeli rimska građanska prava. Interesovanje cara za oblast koja leži duboko u unutrašnjosti Dalmacije moralo je biti u vezi sa eksploatacijom prirodnih bogatstava zemlje, u prvom redu rudnog blaga. Potreba za rudarima mogla je biti razlog za preseljavanje Dalmata u unutrašnjost provincije. Ta mera je verovatno bila sprovedena nešto ranije, u vreme vlade Trajana, koji je, osim onih u Dakiji, aktivirao i rudnike u središnjem delu Balkanskog poluostrva⁴¹.

Rudnici srebra kod Kolovrata su i epigrafski potvrđeni. Na ari nađenoj u Prijepolju, Vjesnik HAD 15, 1928, 37, posvećnoj Silvanu, spominje se *Mercurius argenti actor*⁴². U vezi sa rudnicima srebra verovatno je i posveta *Dijani* na natpisu iz Čadinja kod Kolovrata CIL III 8298: *D(iane) A(ugustae) S(acrum) T. Aur(elius) Saturninus eq(ues) R(omanus) ex v(oto) l(ibens) p(osuit). Dea virago Delia, votum faventi numine, quod [debeo] felix ego l(ibens) p(osui?)*. Dijana je smatrana boginjom srebra i njen lik se javlja na rudničkom novcu balkanskih

³⁹ CIL III 8308 (Kolovrat): *P. Ael(ius) Pladomenus Carvanus*. Carsko gentilno ime *Aurelia* na istom natpisu pokazuje da je spomenik iz vremena posle Marka Aurelija. Natpis 7: *Ael(ius) Panto*.

⁴⁰ Komini: CIL III 8320 (*Aur. Tritato*), 8317 (*Aur. Panto*), 8326 (*Aur. Testo*), 14604 (*Sex. Aur. Arg.*), 14605 (*Aur. Plares*), Spomenik LXXI, br. 284 (*Aur. Titulla Arguriana*), 285 (*Aur. Vendo*), 287 (*Aurel. Turo*) Coll. Latomus 118 (*Aur. Panto*), 119 (*T. Aur. Aplo* i *Aur. Vendo*, *Aur. Vendo* i *Aur. Plares*). Kolovrat: natpisi 4 (*Aur. Trito*), 5 (*Aur. Madita, Venuco, Lavius*), Spomenik LXXI, br. 331 (*Aurelia Turo*), Spomenik XCVIII, br. 336 (*Aur. Lavius*).

⁴¹ Za Trajanovo i Hadrijanovo vreme može se vezati i aktiviranje rudnika u oblasti Peka u Gornjoj Meziji (up. natpis AELIANA PICENSIA na rudničkom novcu, BMC III 533), na Kosmaju i Dardaniji (up. rudnički novac iz Trajanova i Hadrijanova vremena, S. Dušanić, *Heteroklitičko METALLI u natpisima rudničkog novca*, ŽA 21, 1971, 535 i d.). U vezi sa radom u rudnicima je i preseljavanje Bitinjana u rudničku oblast kod Sočаницa na Kosovu (S. Dušanić, *Novi Antinojev natpis i metalla municipii Dardanorum*, ŽA 21, 1971, 255 i d.).

⁴² Natpis je poznat iz rukopisne zaostavštine majora Rukavine. Iz priloženog crteža vidi se da je na spomeniku bio predstavljen Silvan (up. AEM 9, 1885, 42, 14, i Vjesnik HAD, loc. cit.). Kratak tekst natpisa glasi: *S(silvano) A(ugusto) Mercurius argenti actor v(otum) l(ibens) p(osuit). Vurus vilicus HA*, na natpisu objavljenom u Spomeniku XCVIII, br. 335, verovatno nije bio rudnički *vilicus*, već poljoprivredni; skraćenica *HA* može označavati naziv domena sa koga je on poticao. Znak krsta pokazuje da je spomenik iz poznorimskog perioda. Svedočanstvo o poljoprivrednoj delatnosti u okolini Kolovrata pruža reljefna predstava orača na jednom neobjavljenom spomeniku iz Kolovrata (u dvorištu crkve u Prijepolju). V. T. V.

provincija⁴³. *T. Aurelius Saturninus* je kao *eq(ues) R(omanus)* mogao biti rudnički prokurator⁴⁴.

Pojava robova i oslobođenika na natpisima iz Kolovrata takođe je mogla biti u vezi sa radom rudnika. Ova svedočanstva nisu starija od sredine II veka⁴⁵. Skraćenica u ligaturi AT koja se javlja na nekim od njih (1, 7) mogla bi se razrešiti u *tabularius*, *tabularius argentariarum* ili *adiutor tabularii*⁴⁶, u zavisnosti od toga da li skraćenicu treba čitati TA ili AT.

Ovi rudnici su bili carsko vlasništvo, kako pokazuje pojava carskog oslobođenika na natpisu 1. Među zakupcima je verovatno bilo i Ilira⁴⁷.

Naselje u Kolovratu nastalo je, kako se iz napred izloženog može zaključiti, pored rudnika. Ne može se pouzdano utvrditi da li je ono kasnije bilo municipalizirano. Na natpisu 5, koji je iz vremena posle Marka Aurelija, potvrđen je *d(ecurio) m(unicipiū)*; *II vir Ael(ius) Lavianus* javlja se kao dedikant na ari otkrivenoj u Džurovu, severno od Kolovrata⁴⁸. Municipij čije ime se ne navodi mogao se nalaziti kod Kolovrata; verovatnijim se, međutim, čini da je bio u pitanju municipij kod Komina. Njegov naziv takođe nije poznat⁴⁹. Veliki broj otkrivenih spomenika pokazuje da je bilo u pitanju veliko naselje, u kome se mogao nalaziti centar rudničkog distrikta jugoistočne Dalmacije⁵⁰.

⁴³ Dušanović, *ŽA* 21, 543, 545, 551.

⁴⁴ Rudnički prokurator su pripadali viteškom staležu (O. Hirschfeld, *Die kaiserlichen Verwaltungsbeamten bis auf Diocletian*, Berlin 1905, 153).

⁴⁵ Carsko gentilno ime *Aelius* na jednom od njih (7) pokazuje da je spomenik nastao najranije u Hadrijanovo vreme; indiciju za kasnije datovanje drugog spomenika (1) pruža skraćenica *Aug(usti) lib(ertus)*, koja preovlađuje na natpisima posle sredine II veka (P. R. Weaver, *Status Nomenclature of Imperial Freedman*, Class. Quart. 13, 1963, 276 i d.).

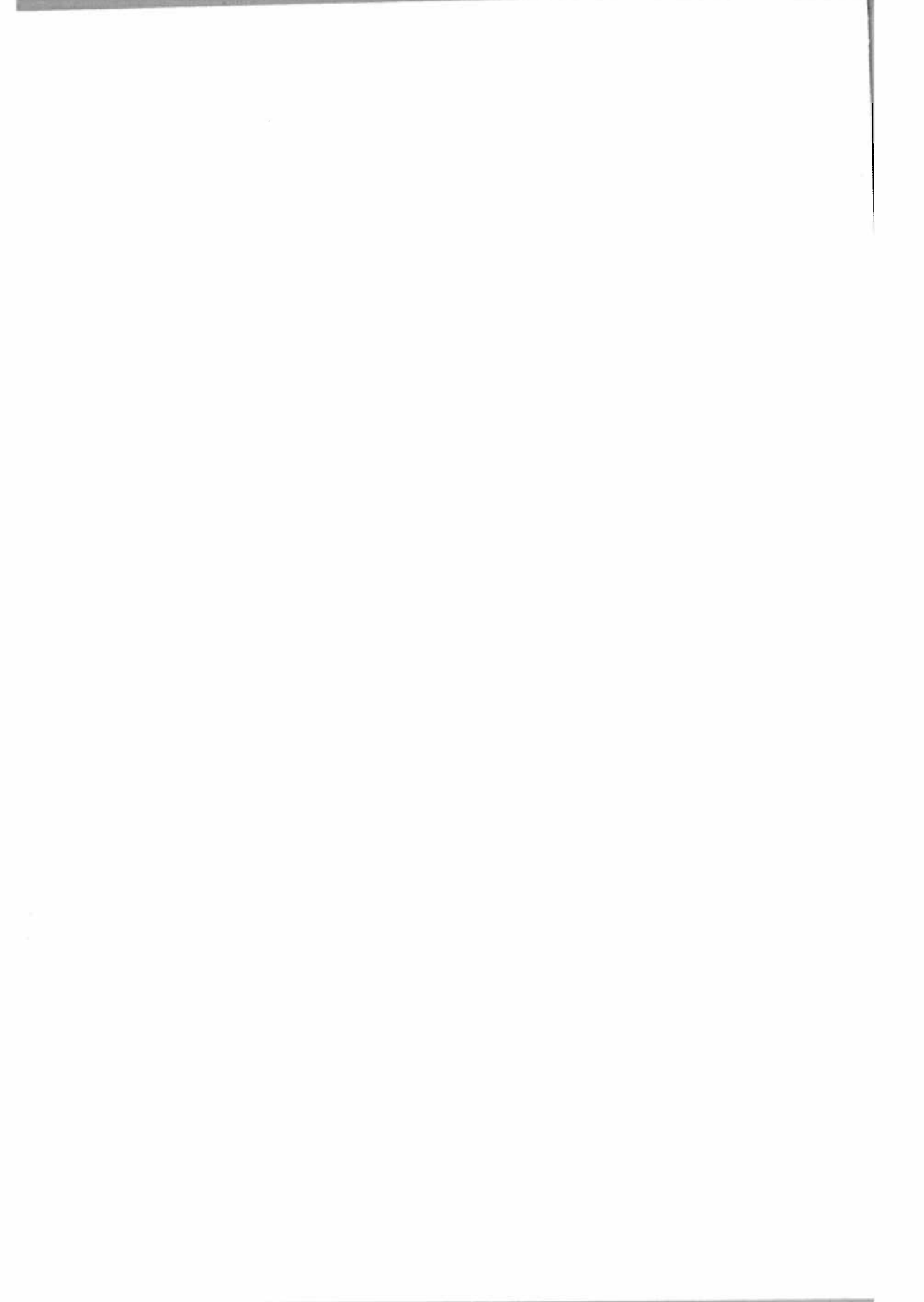
⁴⁶ Up. Hirschfeld, op. cit., 154. *Tabul(arius) aur(ariarum) Dacicarum*, Dessau, ILS 1594; *tab(ularius) ferrar(iarum) Aug(usti) lib(ertus)*, ILS 1596; *adiut(or) tabul(ariorum) Aug(usti) lib(ertus)*, ILS 1344; 1438 i dr.

⁴⁷ Up. natpis 7, na kome vlasnik roba nosi ilirsko ime, *Ael(ius) Panto*.

⁴⁸ Starinar 1, 1950, 183 = ILIug. n. 75A.

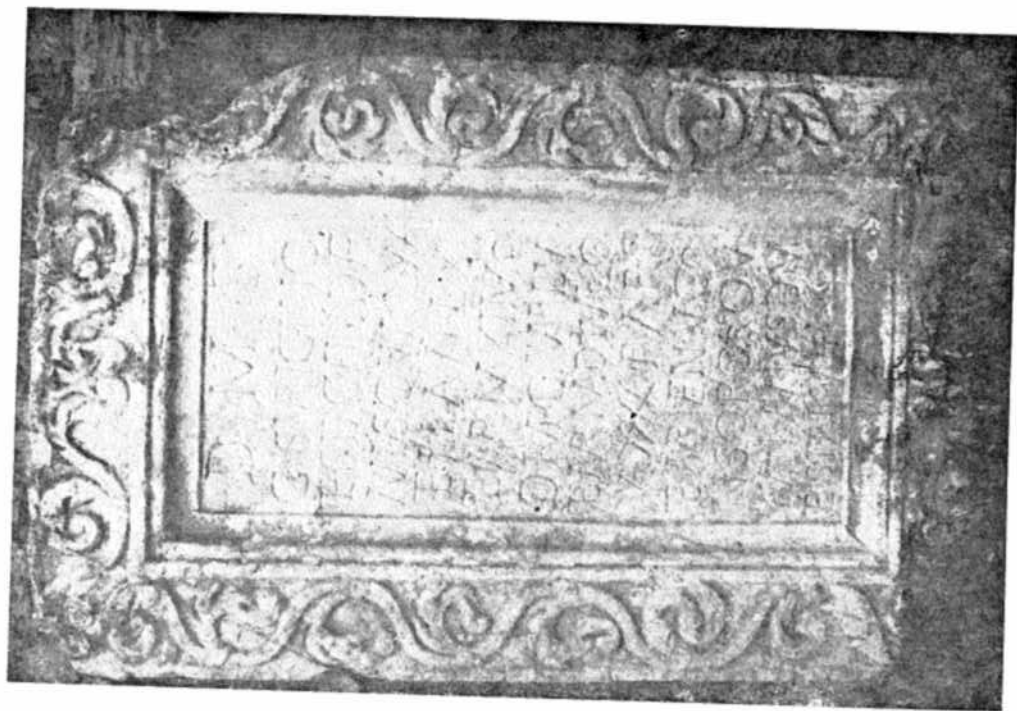
⁴⁹ Uobičajeno je da se naselje kod Komina naziva *municipium S.* na osnovu dva natpisa: CIL III 8308, na kome se u r. 6 pretpostavlja [mun.?] *Aurelium S[.]lo...* i CIL III 8309, na kome se spominje *T. Aur(elius) Sextanus eq(ues) R(omanus) dec(urio) m(unicipi) S.* U prvom slučaju na oštećenom mestu moglo je stajati i *civitas*; na drugom natpisu skraćenica *S.* može označavati poreklo lica, po rodu ili selu, što je čest slučaj na natpisima iz Komina. U istoj poziciji javlja se i slovo *R* na natpisu iz Komina, Coll. Latomus 18, 201, 1: *D(is) M(anibus) s(acrum) L. P(aconio) Barbaro d(ecurioni) m(unicipi) R.* *R* kao oznaka za rod javlja se i kod drugih Pakonija: up. Starinar 18, 1967, str. 202, 2, *Pac(onia) Montana R.* Naziv municipija na natpisima verovatno nije ni navođen, jer se znalo koji je municipij u pitanju (up. Starinar 20, 1970, br. 25: *Deae Xante Nemesi et gento municipi*). O raznim pokušajima dopune naziva municipija up. nap. 30.

⁵⁰ Direktnih potvrda o postojanju antičkih rudnika kod Komina nema. U vezi sa rudarstvom može biti natpis u Spomeniku XCVIII, 1941—48, br. 287: *Serapidi et Isidi M. Ulp(ius) Gemelianus eq(ues) R(omanus) cur(ator) Arbensium, Mettensi(um) Splonista(rum) Malvesati(um)*. Carski prokurator koga spominje Evans, op. cit., 37, pogrešno je pročitao na natpisu CIL III 8303.

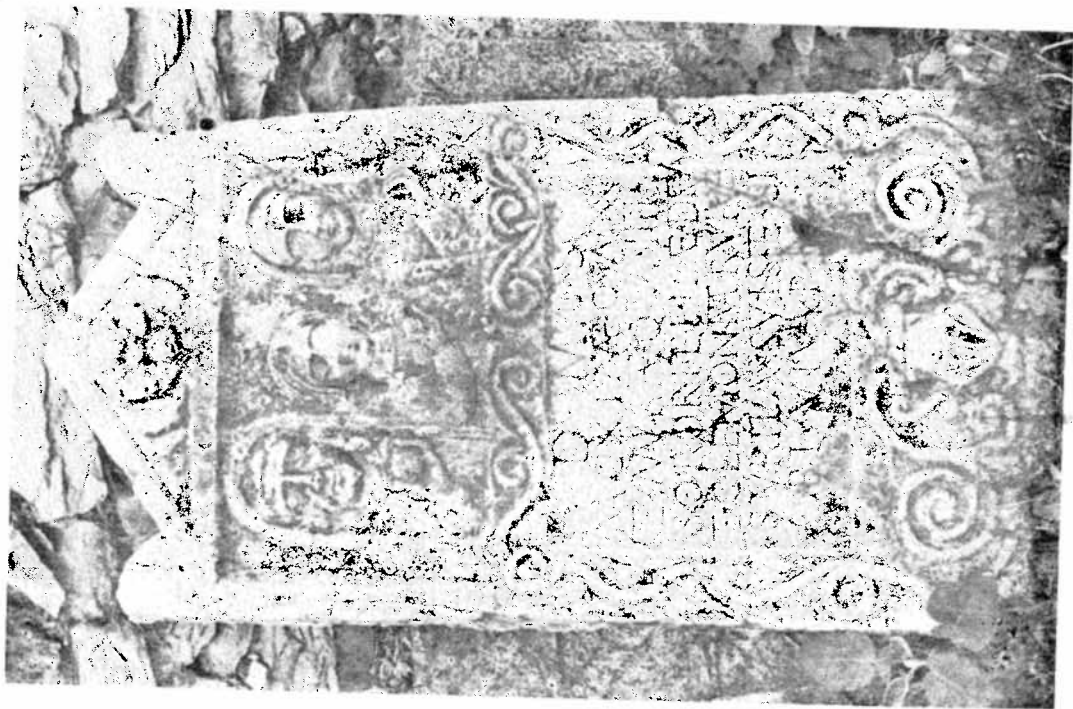

1. — Natpis br. 3

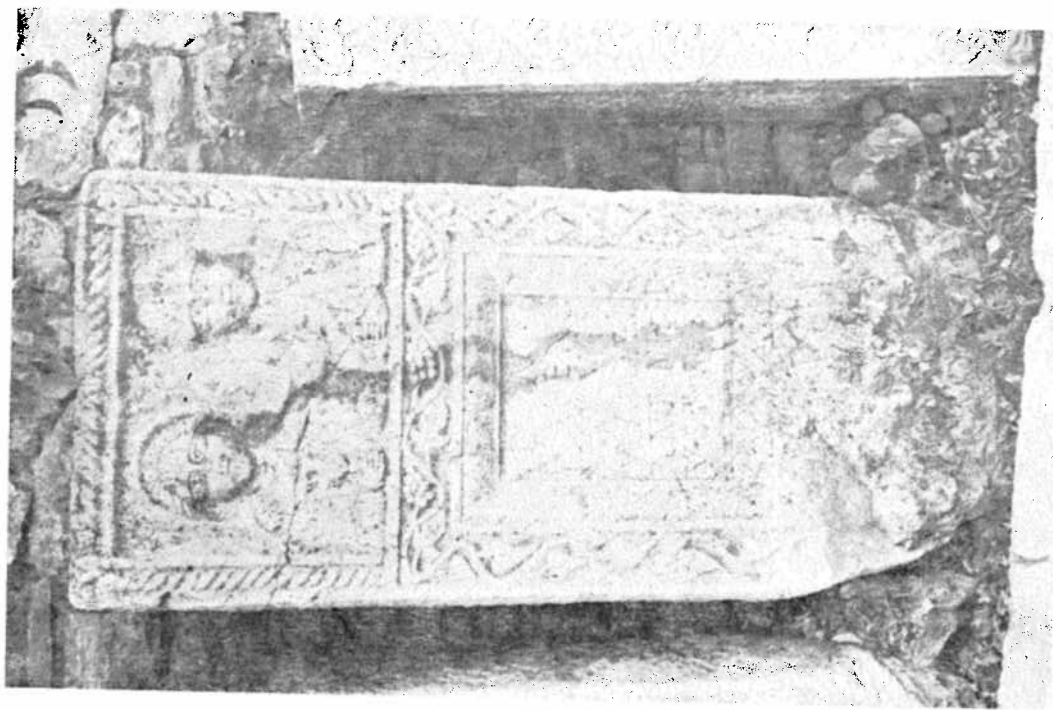

2. — Natpis br. 5

1. — Natpis br. 6

2. — Natpis br. 7

2. — Natpis br. 10

1. — Natpis br. 8

Reljef orača nađen u Kolovratu

ZUR GESCHICHTE DES LIMTALES IN RÖMISCHER ZEIT

ZUSAMMENFASSUNG

Die bisher kleine Zahl von Inschriften aus dem Limtal (dem südöstlichen Teil der Provinz Dalmatien) wird durch zehn neuentdeckte, im Kirchhof in Prijepolje gesammelte Denkmäler erhöht. Die Inschriften stammen vorwiegend aus Kolovrat bei Prijepolje, wo zu römischer Zeit eine grössere Niederlassung entstand. Alle zusammen, die früher bekannten und die neuen Inschriften, geben Anlass zur Erforschung der Bevölkerung dieses zwischen hohen Gebirgen und von den Hauptstrassen entfernt gelegenen Gebietes, das gewisse Eigentümlichkeiten illyrischer Kultur in der römischen Zeit beibehielt.

Illyrische Femininnamen auf *-on*, die auf diesen Inschriften mehrmals vorkommen, sind auch im benachbarten Municipium bei Komini in der Nähe von Pljevlje zahlreich, was auf dieselbe Bevölkerung im Tal der Čehotina (Komini) und im Limtal (Kolovrat und andere Ortschaften) hindeutet. Die weiblichen Namen auf *-on* sind für das mitteldalmatische Namensgebiet charakteristisch¹⁴ und ihr Vorkommen auf den Inschriften im südöstlichen Dalmatien weist auf eine ethnische Beziehung zu den Dalmaten hin. In Kolovrat und in den anderen Ortschaften im Limtal sind folgende mitteldalmatische Namen bezeugt: Cato, Duso, Lavo, Panto, Trito, Turo, dann die bisher unbekannten Namen Clemio und Venuco und die Namen Aplis, Madita, Pladomenus Carvanius und Titus Anae Codalianus.

A. J. Evans und die anderen Forscher haben in diesem Teil Dalmatiens, am oberen Lauf des Lim, der Tara und der Drina, mit dem Stamm der Pirusten gerechnet¹. Das Vorkommen mitteldalmatischer Namen hat gezeigt, dass man hier auch mit einer dalmatischen Komponente rechnen muss. G. Alföldy nimmt an³⁷, dass sie von den Dalmaten stammt, die die Römer aus der Umgebung von Salona und von Aequum und Tilurium am Anfang der Kaiserzeit ins Innere Dalmatiens umsiedelten.

Die Pirusten sind weder archäologisch noch onomastisch im Tal der Čehotina und im Limtal nachgewiesen worden. Auf Grund der zwei neuentdeckten Nekropolen von Komini³², kann man nur über die Bevölkerung der römischen Zeit sprechen. Die Annahme, dass sie von den Römern hierher umgesiedelt wurde, bleibt sehr wahrscheinlich, aber es scheint richtiger, die Umsiedlung aus einen spätere Zeitpunkt, unter Trajan oder Hadrian, zu verschieben. Dafür spricht nicht nur die späte Entstehung der Nekropolen bei Komini, sondern auch das Fehlen der kaiserlichen Gentilnamen des 1. Jahrhunderts bei Personen, die illyrische Namen tragen.

Das gebirgige Land des südöstlichen Dalmatiens könnte für die Römer vor allem wegen des Bergbaus von Anziehungskraft gewesen

sein, und die Umsiedlung der Dalmaten hatte vielleicht ein neu entstandener Bedarf an Bergleuten verursacht. In der Umgebung von Kolovrat bei Prijepolje kann man Silbergruben mit Wahrscheinlichkeit vermuten. Ausser einem *argenti actor*⁴², der auf einer Inschrift bezeugt ist, spricht in diesem Sinne vielleicht auch die Abkürzung AT (die Inschriften **1** und **7**) die man zu *tabularius*, *tabularius argentarius* oder *adiutor tabularii* ergänzen könnte.

Ob die römische Niederlassung bei Kolovrat munizipalisiert wurde, bleibt ungeiss. In Kolovrat ist ein *d(ecurio) m(unicipi)* auf der Inschrift aus dem ausgehenden 2. Jahrhundert nachgewiesen (Inschrift **5**; in Džurovo, nordöstlich davon, hatte ein *II* vir Hercules einen Altar geweiht⁴⁸. Sie könnten ihr Amt in einem Municipium bei Kolovrat ausgeübt haben; es ist aber auch möglich, dass es sich um das Municipium bei Komini in der Nähe von Pljevlje handelte, wo ein Zentrum des ganzen Bergwerkreviers des südöstlichen Dalmatien gelegen haben konnte.

WŁODZIMIERZ PAJĄKOWSKI

DIE ARDIÄER—IHRE WOHNSTITZE UND IHRE HISTORISCHE ROLLE

In den bisherigen Errungenschaften der neuzeitlichen Forschungen über die Geschichte der Illyrier sind auch einige mindest diskutabile Feststellungen enthalten, auf die sich jedoch die Synthese dieser Geschichte stützt. Dazu gehört vor allem die Konzeption der Rolle, die die illyrischen Ardiäer im Prozeß der Entstehung und der Entwicklung des illyrischen Staates gespielt haben. Der Vorrang in deren Formulierung gehört G. Zippel, dem Autor der ersten neuzeitlichen Synthese der illyrischen Geschichte¹. Die Zippelsche Konzeption der Rolle der Ardiäer stützt sich auf die Informationen von Cassius Dio und J. Zonaras, die die im Kontext mit den der sog. 1. Intervention Roms in Illyrien vorausgehenden und damit verbundenen Ereignissen notierten Herrscher der (S)Ardiäer Agron und Teuta als Ardiäer bezeichneten². Die zweite Quelle der Konzeption stellen zwei erhaltene Bruchstücke des Werkes Theopomps dar, die Philippos II. gewidmet sind. Im ersten berichtet Theopomp, daß die Ardiäer 300000 Prospelaten besäßen, und zwar mit einem Status, der den Heloten nahestand³. Im zweiten Bruchstück charakterisiert Theopomp die Ardiäer als ein im Essen und Trinken zügelloses Volk. Die Kelten, die diese Schwächen kannten, sollen

¹ G. Zippel, *Die römische Herrschaft in Illyrien bis auf Augustus*. Leipzig 1877 (zit. G. Zippel). Ders. *Quaestionum Illyricarum specimen*. Diss. Regimonti, S. 35.

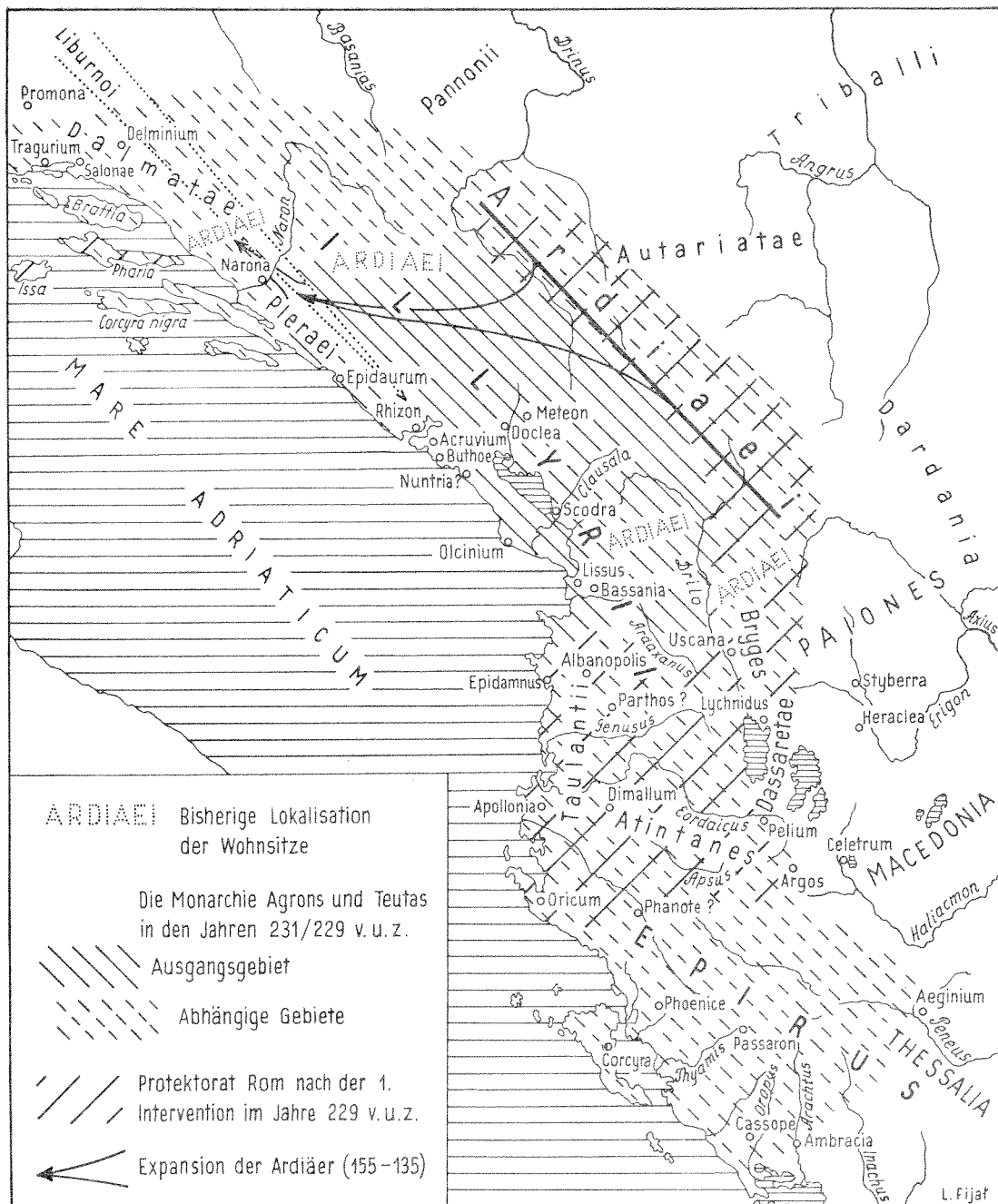
² *Cassii Dionis Cocceiani Historiarum Romanarum quae supersunt*. Ed. U. Boissevain, Berolini 1895—1926. XII. Frg. 49, 2:

Ἀγρών τῶν Σαρδιαίων Βασιλέα

Frg. 49, 3: Τευτά — ἐκρατεῖ τῶν Σαρδιαίων

Joannis Zonarae Epitome Historiarum. Ed. L. Dindorf I—IV. Lipsiae 1868—1875. VIII, 19: Ἀγρών τῷ τῶν Σαρδιαίων Βασιλεῖ

³ *Athenaei Naucratis Dipnosophistarum libri XV*. Ed. G. Kaibel. Lipsiae 1923, VI, 271 (zit. Athen.).

sie angeblich überlistet und vernichtet haben⁴. Uns interessieren an erster Stelle die Bruchstücke Theopomps. Es wird nämlich äußerst instruktiv sein, die Anfänge einer der unbegründesten Anschauungen über die Entstehung und über die Entwicklung des illyrischen Staates zu zeigen.

Die Nachricht über die Zusammenstöße der Ardiäer mit den Kelten erregte bei einigen Forschern den Gedanken, daß sie an die Küste gewandert wären, und zwar an das rechte Ufer des Narons, wo sie angeblich die Manier besiegt hätten, die dann zu ihren Prospelaten wurden⁵. Als Beweis dient hier »Periplus Ps. Skylax, der den unteren Naron als Wohnsitz der Manier ansieht⁶. Dieses Volk wird später nicht notiert. Die Wanderung der Ardiäer aus dem Inneren des Kontinents an die Küste und die Unterwerfung der Manier mußten etwa vor dem Jahr 370 erfolgt sein. Etwa zwischen 370 und 360 oder vor etwa 339/338 wurden die Ardiäer von den Kelten überfallen, die aus dem Norden anströmten⁷. Die von den Kelten verdrängten Ardiäer begeben sich erneut in das Innere des Kontinents und treffen auf die Autariater, worauf sie sich nach dem Süden wenden. Um die Mitte des 3.Jh. v.u.Z. vermochten die Ardiäer immer mehr vor andere illyrische Völker in den Vordergrund zu rücken und in kurzer Zeit weite Gebiete von Dalmatien im Norden bis zum Epirus im Süden unter ihre Herrschaft zu bringen. Ihre politische Glanzzeit fällt in die Zeit der Regierung Agrons und Teutas⁸.

Leider wurden einmal begangene Grundfehler und Verflachungen von Generation zu Generation überliefert, bis sie die Autorität von Tatsachen erlangten. Die Ansichten G. Zippels — sowohl in bezug auf die Prospelaten als auch der Ausgangswohnsitze, der Wanderung und der geschichtlichen Rolle der Ardiäer — werden heute allgemein anerkannt⁹.

⁴ Athen. X, 443 b.

⁵ G. Zippel, S. 77, 79, 82. i Patsch, *Die Herzegowina einst und jetzt*. Historische Wanderungen im Karst und an der Adria. Wien 1922, S. 42.

⁶ *Scylaeis Caryandensis Periplus*. Ed. C. Mullerus. In: *Geographi Graeci Minores*. Bd. I Parisiis 1882. C. 24.

⁷ G. Zippel, S. 35; J. Lucić, *O migracijama ilirskog plemena Ardiejaca*. In: *Ziva Antika*. Bd. XVI, Skopje 1966, S. 244—254, besonders S. 247; F. Papazoglu, *O teritoriji ilirskog plemena Ardieja*. In: *Zbornik Filozofskog Fakulteta*. Knjiga VII—1, Beograd 1963, S. 71—86 (zit. F. Papazoglu, Ardiaei).

⁸ G. Zippel, S. 38, 44, 46, 48; J. Lucić, S. 248; A. Malevanij, *Iz istorii borby narodnostej Balkanskogo Poluostrowa i uostrowa protiv Rima*. Pierwaja illirijskaja wojna. In: *Norcija I. Woronež* 1971, S. 39.

⁹ C. Schütt, *Untersuchungen zur Geschichte der alten Illyrier*. Diss. Breslau 1910. nach dem Index s. v. Ardiaei; W. Tomaschek, *Paulys-Wissowa-Kroll-Realencyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft*, Bd. II S. 615 s. v. Ardiaioi; C. Patsch, S. 48; M. Fluss, *Illyrioi*. In: *RE V* (Suppl.), S. 312; *Historia E Shqipërisë vël I. Pristhinë*, 1969; A. Stipcević, *Iliret*. Pristhinë 1967; I. I. Russu, *Illiri*. Bucuresti 1969, Karte nach S. 130; J. Wilkes, *Dalmatia*, London 1969. Abschnitt II passim; G. Alföldy, *Bevölkerung und Gesellschaft der römischen Provinz Dalmatien*, Budapest 1965, Karte II; H. Kiepert, *Forme Orbis Antiqui*, Berlin 1901. 1908, Formae XVI. XVIII; A. Malevanij, S. 38—50; J. Lucić, S. 247—248.

Das Problem der Ardiäer und ihrer Prospelaten wirft jedoch wesentliche Zweifel auf, denn im gesamten Nachlaß zu diesem Thema würde sie nur die Notiz bei Theopomp als eine herrschende Klasse über 300 000 untertänige Menschen, die Prospelaten genannt wurden, ansehen. Die wichtigste Informationsquelle stellt hier jedoch die Erzählung von Athenäus, dem griechischen Grammatiker aus Naukratis (Ägypten) dar, der im 3. Jh. in Alexandrien und in Rom lebte. Im 4. Buch seines Werkes »Philosophengastmahl« beschreibt er in einem ungezwungenen Gespräch über altertümliche Themen mit seinen Freunden die verschiedenen Kategorien der untertänigen Bevölkerung, die zu ihren Herrschern etwa in dem Verhältnis standen wie die Heloten zu den Spartiaten. Wir erfahren also, daß die Leleger Untertanen der Karer waren, die Penester der Thessaler, die Bythynier der Byzantier, die Heloten (die aus den Messeniern hervorgegangen sind) der Spartaner, die Katonakoforoi der Sikyoner — in der Reihenfolge nach der Lautung in den Handschriften und mit Berufung auf Theopomp — die Prospelaten quasi Heloten) προοσπελατῶν ὥσπερ εἰλῶων (in der Zahl von 300 000 der Arkader) Ἄρκαδιους, — Ἄρκαδας). Auch Athenäus berichtet, daß ein ähnliches Servitium in Korinth, Attika, auf Ägina, Sizilien und bei den Dardanern bestand¹⁰.

Der Kontext der Erzählung hinterläßt nicht die geringsten Zweifel, daß die Prospelaten eine besondere untertänige Menschengruppe war, die in der Landwirtschaft beschäftigt war. Ein großer Teil der von Athenäus angeführten Beispiele betrifft die Verhältnisse in den peloponnesischen Poleis. In diesem Zusammenhang dürfte die Anwesenheit der peloponnesischen Arkaden keinen Zweifel erwecken, da ja ihre Polis eine ähnliche sozialökonomische Struktur hatte wie bei den Korinthern, Sikyonern und Spartanern. Es erhebt sich somit die Frage, ob die Emendation Ἄρκαδιους Ἄρκάδας Ἀρδιαίους in einer ähnlichen sozialökonomischen Struktur im mittleren Teil der Balkanhalbinsel einen Rückhalt findet. Andererseits beschreibt Athenäus unter Berufung auf Theopomp die Sittlichkeit eines Volkes, dessen Bezeichnung nach dem Manuskript Ἀρδιαῖοι lautet. Sie besaßen 300 000 Prospelaten. Sie hatten eine für sie — wie sich bald zeigte — verhängnisvolle Gewohnheit, jeden sechsten Tag übermäßig zu schmausen. Die Kelten, die ihre Gewohnheiten und Schwächen kannten, richteten entsprechendes vergiftetes Essen und Getränk an und schlugen anschließend die Leiden vernichtend¹¹.

Die Erzählung hinterläßt auch keine Zweifel, daß die handschriftlichen Ἀρδιαῖοι die hier im Gegensatz zu den Illyriern Ἰλλυριοῖι stehen, im Grunde genommen ein primitives und barbarisches Volk darstellen. Daraus ergibt sich die Frage, ob sie imstande waren, eine ähnliche sozialökonomische Struktur wie auf Peloponnes zu schaffen und zu leiten. Die nächste Frage wäre: kann ein Land, das bisher den Ardiäern als Wohnsitz zugeschrieben wurde, der Ort einer intensiveren Landwirtschaft gewesen sein, was doch die Anwesenheit der Institution der Prospelaten suggeriert?

¹⁰ Athen. VI, 271.

¹¹ Athen. X, 443 b.

Nach Strabon¹² haben eigentlich erst die Römer die Ardiäer dazu gezeugt, sich mit der Landwirtschaft zu befassen, und zwar nachdem sie von der Küste ins Landinnere verdrängt wurden. Vorher befaßten sie sich vor allem mit Seeräuberei. Daß die Ardiäer vielmehr Hirten und Viehzüchter waren, davon überzeugt wiederum eine andere Erzählung von Strabon und Ps. Aristoteles¹³ über die Ursachen der Kämpfe zwischen den Ardiäern und Autariatern. Es zeigt sich, daß sich beide Völker mit Viehzucht befaßten. Es fehlt also sogar an irgendwelche Voraussetzungen, die auf eine landwirtschaftliche Entwicklung bei den Ardiäern hinweisen.

Unsere Zweifel aus dem Obenerwähnten sind noch keineswegs erschöpft: Im gesamten Nachlaß zum Thema der Ardiäern könnte nur die Notiz bei Theopomp sie mit den Kelten verknüpfen. Dagegen war das illyrische Volk der Autariater auf jeden Fall im Kontakt mit den Kelten. Bei Polyän finden wir die Beschreibung eines Zwischenfalls, an dem gerade Autariater und Kelten beteiligt waren¹⁴. Wenn es um die Ardiäer geht, so scheinen die erreichbaren Quellen sie an erster Stelle den Autariatern gegenüberzustellen.

Wenn wir die obengenannten Zweifel resümieren und die bemerkten Quellenwidersprüche berücksichtigen, stellen wir fest, daß die Emendation hier nichts klärt. Daraus ergibt sich der Rückschluß, daß man aufgrund der Information von Theopomp keine Synthese der illyrischen Geschichte konstruieren kann. Zum Schluß sei darauf hingewiesen, daß man Theopomp schon im Altertum viele Ungenauigkeiten und tendenziöse Einstellung vorgeworfen hat¹⁵.

Die größten Einwände und Zweifel wirft jedoch die Frage der Identifizierung Agrons und Teutas als Herrscher der Ardiäer auf. Frühere Forscher¹⁶, die sich auf Informationen von Polybios¹⁷ — der diesen Ereignissen zeitlich näher war — und des etwas späteren Appians¹⁸, die beide Agron nicht als Herrscher der Ardiäer, sondern der Illyrier bezeichneten, stützten, stellten diesen Herrscher an die Spitze der 1. Intervention Roms gehört, der Staat der Illyrier weiterhin Existenz der Ardiäer von den Römern im Jahre 229, was zu den Folgen der 1. Intervention Roms gehört, der Staat der Illyrier weiterhin exi-

¹² Strabonis *Geographica*. Ed. A. Meineke Lipsiae 1877, VII, 5, 6 (zit. Str.).

¹³ Str. VII, 5, 6; *Pseudo-Aristotelis*. In: *Scriptores Rerum Mirabilium Graeci*. Ed. A. Westermann. Brunsvigae 1839, S. 138 (zit. Ps. Arist.).

¹⁴ *Polyaeni Strategematon libri octo*. Ed. E. Wolfflin, Lipsiae 1889, VII, 4 (zit. Polyän.).

¹⁵ *Polybii Historiae*. Ed. Th. Büttner-Wobst, Lipsiae 1882—1905. VII, 11, 12, 13; XII, 25 f. 27; XVI, 12 (zit. Pol.).

¹⁶ K. Mannert, *Geographie der Griechen und Römer*. Sibenter Theil. Landshut 1812, S. 307—313; J. G. Droysen, *Geschichte des Hellenismus*. Bd. III/2, Gotha 1878, S. 43; ders. *Das Dardanische Fürstenthum*. In: *Kleine Schriften zur alten Geschichte*. Bd. I Leipzig 1893; J. Lelewel, *Die Völker auf slawischem Boden vor der Entstehung Polens*. Bearbeitet von: K. Tymieniecki und Chłopacka. Warszawa 1972 nach dem Index s. v. Illyrier.

¹⁷ Pol. II, 2, 4. Vgl. auch Athen. X. 440.

¹⁸ *Appiani Historia Romana*. Ed. L. Mendelsohn. Lipsiae 1870—1905. *Illyrica*. 7 (zit. App. III.).

stierte, und das unter den Nachfolgern Agrons. Beachtenswert ist auch, daß die Gegner Roms in Illyrien mit dem Namen Illyrier bezeichnet wurden — ausgenommen jedoch die Angaben von Cassius Dio und J. Zonaras — und nicht mit dem Namen Ardiäer, wie es die Konzeption G. Zippels suggeriert.

Zu dieser Konzeption, nach der Agron nur eines der Mitglieder der über die »Illyrii proprie dicti« — das heißt über die Illyrier im eigentlichen Sinne des Wortes — herrschenden Dynastie gewesen wäre, kehrt neuerdings F. Papazoglu¹⁹ zurück. Der Gründer der Dynastie war Bardylis (I.), der in der ersten Hälfte des 4.Jh. v.u.Z.regierte. Die Herrschaft der von ihm gegründeten Dynastie wurde von den Römern unterbrochen, als sie im Jahre 167 Gentios, den letzten Vertreter dieses Geschlechts, in Gefangenschaft nahmen.

Die von F. Papazoglu erwähnte alte Konzeption der Herkunft Agrons fand keine Zustimmung. Man kann sogar sagen, daß sie auf heftige Abneigung traf²⁰. Jedoch darüber, daß eine der treffendsten Thesen der neuzeitlichen illyrischen Historiographie nicht akzeptiert wird, entschied gegenwärtig mehr der Stand der Forschung über das Thema der Ardiäer, das bisher eine Alternative des Themas der Illyrier darstellte, zumindest wenn es um das Problem der Herkunft Agrons geht.

F. Papazoglu unterzog die bisherigen Feststellungen einer Revision, ausgehend von dem Standpunkt, daß für die Zippelsche Konzeption der illyrischen Geschichte eigentlich nur die Lage der den Ardiäern zugeschriebenen Wohnsitze spricht. Die Verfasserin stellt also fest, daß die Ardiäer nicht das Land nördlich des Narons, also im südlichen Dalmatien, bewohnten, sondern südlich vom Naron und nordöstlich vom Skodra—See. Das bedeutet, daß sie für die Ardiäer das Territorium des gegenwärtigen Montenegros als Wohnsitz bestimmt²¹. Damit brachte sie das Territorium der Ardiäer näher in das Gebiet der grundlegenden Ereignisse, die mit der Tätigkeit Agrons verbunden sind.

Unwillkürlich lieferte sie also zusätzliche Argumente für die Unterstützung der Konzeption G. Zippels, die doch auf der Verknüpfung Agrons mit den Ardiäern beruht. Aber das Thema der Ardiäer ist nicht nur ein Problem der Wohnsitze, sondern auch — und vielleicht vor allem — das Problem ihrer historischen Rolle. Natürlich anders verstanden, als es die Konzeption Zippels voraussetzt.

Vorerst muß man mit der Festlegung der Wohnsitze der Ardiäer beginnen. Grundlegende Informationen bringt in dieser Hinsicht Stra-

¹⁹ F. Papazoglu, *Les origines et la destinée de l'Etat Illyrien*. In: *Historia*, Zeitschrift für alte Geschichte, Wiesbaden 1965, Bd. XIV, S. 135—179.

²⁰ N. G. L. Hammond, *The Kingdom in Illyria (ca 400—167 B. C.)*. In: *Annual of the British School of Archaeology at Athens*. Vol. 61, 1967, S. 239—253; H. Ceka, *Sur le developpement de l'Etat chez les Illyriens*. In: *Les Illyriens et la Genese des Albanais*. Tiranë 1971, S. 139—146; S. Islami, *L'Etat Illyrien, sa place et son role dans le monde mediterraneen*. In: *Studia Albanica* IX, 2. Tiranë 1972, S. 77—103.

²¹ F. Papazoglu, *Ardiaei*, S. 74; dies. *Srednjobalkanska plemena u predrimsko doba*, Sarajevo 1969. Nach dem Index s. v. Ardiaei. Andere Propositionen zum Thema der Ardiäer siehe Wł. Pająkowski, *Epir. Studia*, Poznań 1970, S. 88—90 Karte III.

bon im Zusammenhang mit der Beschreibung des südlichen Grenzlandes Dalmatiens. Nach der Notiz zum Thema des Flusses Naron nennt Strabon die dalmatischen Daorser und dann der Reihe nach die Ardiäer sowie die Pleräer. Danach stellt er fest, daß die Insel Korkyra Melaina den Pleräern näher liegt und die Insel Pharos den Ardiäern²². Da Pharos nördlich von Korkyra Melaina liegt, ergibt sich der Rückschluß, daß die Ardiäer nördlich der Pleräer wohnten.

Indessen scheinen die zwei folgenden Notizen Strabons die soeben gezogenen Schlußfolgerungen auszuschließen. Strabon gibt nämlich anschließend an, daß die Römer die Ardiäer von der Küste ins Landinnere verdrängt hätten²³. Gleich darauf spricht er jedoch von der Küste, die von den Ardiäern und den Pleräern eingenommen wurde²⁴. Es ist klar, daß wir es hier mit einer Beschreibung zu tun haben, die sich auf zwei Quellenschichten stützt, von der die eine die Zeit betrifft, in der die Ardiäer die Küste bewohnten, die zweite betrachtet den Stand, der sich aufgrund der römischen Expansion ergab. Die Frage ist jetzt, wo die Ausgangswohnsitze der Ardiäer lagen — an der Küste oder im Landinneren?

Einstweilen kann der Schluß gezogen werden, daß die Ardiäer eine gemeinsame Grenze mit den Dalmatinern hatten. Es mag sein, daß es die spätere Grenze war.

Die nächste Notiz zum Thema der Ardiäer erscheint im Zusammenhang mit der Beschreibung der Wohnsitze der Pannonier; diese grenzten an Dalmatien, aber einige der Völker Pannoniens hatten eine gemeinsame Grenze mit den Ardiäern²⁵.

Östlich von den Ardiäern wohnten sicherlich die Autariater. Entsprechende Schlüsse ergeben sich aus der Notiz zum Thema der permanenten Kriege mit den Autariatern, einem Volk des inneren Balkans²⁶. Der nächste östliche Nachbar der Ardiäer waren sicherlich die Dardaner.

Größere Schwierigkeiten bereitet das Problem der Ausbreitung der Ardiäer nach Süden. Eins der Fragmente Strabons²⁷ mag für sie eine gemeinsame Grenze mit den Paionen bestimmen. Bisher wurde jedoch dieser Hinweis in den Forschungen über die Wohnsitze der Ardiäer nicht berücksichtigt. Das Land der Ardiäer ist stets durch das Land der Dardaner von Paonien getrennt²⁸. Währenddessen treffen wir bei Polyän auf eine Nachricht, die den Schluß in bezug auf gemeinsame Grenzen zwischen den Paionen und den Ardiäern zu unterstützen scheint. Polyän sagt nämlich, daß sich der Herrscher der Paionen Ariston, der Sohn Audoleons, der von Lysimachos heimtückisch aus dem Land vertrieben wurde, durch die Flucht zu den Sardanern, Sardeern, Sardieern (Σαρδανέων, — Σαρδέων, — Σαρδιέων) rettete.

²² Str. VII, 5, 2.

²³ Str. VII, 5, 6.

²⁴ Str. VII, 5, 7.

²⁵ Str. VII, 5, 3.

²⁶ Str. VII, 5, 6; *Ps. Aristot.* S. 138.

²⁷ Str. VII, Frg. 4.

²⁸ F. Papazoglu, *Srednjobalkanska plemena*, Karte.

Die Verleger jedoch und mit ihnen die Forscher behaupten, daß es sich hier um das Land der Dardaner handelt²⁹. Was im Lichte der erhaltenen Bruchstücke Strabons nicht nur unbegründet ist, sondern vor allem irreführend. Damit wird nämlich den Dardanern das Gebiet der heutigen Šar Planina zugeschrieben, während die Dardaner einen Teil dieses Gebietes doch wohl erst in der 2.Hälfte des 3.Jh.einverleibten. Außerdem stellten die Dardaner am Anfang des 3.Jh.v.u.Z.keine Macht dar. Die Zeit des Anwachsens der Bedeutung der Dardaner fällt erst in die zweite Hälfte des 3.Jh. Also somit gelangen wir zum Schluß, daß eine Grenze zwischen den Ardiäern und den Paionen bestanden hat. Wenn es um die Dardaner geht, so waren sie sicherlich, wie schon oben erwähnt wurde, die östlichen Nachbarn der Ardiäer. Eine weitere Bekräftigung für diesen Schluß ergibt sich aus der Beschreibung der Ereignisse, die sich aus dem Ablauf der ersten Intervention Roms in Illyrien und aus dem ersten makedonischen Krieg ergeben — darüber jedoch im weiteren.

Am umstrittensten jedoch ist die Frage der westlichen Nachbarn der Ardiäer. Das ist fast eine paradoxe Angelegenheit; wir kennen nämlich ein recht großes Gebiet, das allgemein Illyrien bezeichnet wird. Es wird über die verschiedenen illyrischen Völker diskutiert, aber das Volk der Illyrier, wenn seine Existenz schon akzeptiert wird, kann jedoch nicht genauer lokalisiert werden³⁰. Die griechischen Quellen unterscheiden innerhalb des illyrischen Siedlungswesens eine gesonderte Gruppe, die mit Illyriern — Ἰλλυριοί — bezeichnet wurde. Die entsprechende lateinische Bezeichnung kann nur »Illyrii proprie dicti« sein, das heißt Illyrier im eigentlichen Sinne des Wortes. Die Ereignisse, in deren Zusammenhang vom 6/5 Jh. bis zum 2. Jh.v.u.Z. die Illyrier in Erscheinung treten, erlauben es festzustellen, daß sie ständig an der Küste gewohnt haben. Sie haben etwa das Land von Epidamnus im Süden bis in die Gegend vom Rhizon im Norden eingenommen. Die volle Unterstützung für die vorgeschlagene Lokalisation der Wohnsitze der Illyrier ergibt sich aus dem Text der ersten vollen Beschreibung der adriatischen Küste, die uns »Periplus« Ps. — Skylax bringt. Von unserem Standpunkt aus stellt dasjenige Fragment des »Periplus« eine Bedeutung dar, das die Beschreibung des Küstenstreifens südlich von den Encheleern vornimmt und der von den Kodexen in folgender Form aufgezeichnet wurde: Ἰλλυριοί κατ'αντίον δὲ ἐστὶ τὸ Ἰλλυρικὸν ἔνος ἐν ᾧ ἡ Ἐπιδάμνος ἐστὶ³¹. Es ist dem letzten Herausgeber des »Periplus«, G. Müller, zu verdanken, daß dieses Fragment in den bisherigen Forschungen nicht entsprechend ausgenutzt wurde, denn er hielt es für richtig, das handschriftliche κατ'αντίον durch Ταυλαντίων zu ersetzen. Über den sachlichen Wert dieser Emendation — oder vielmehr über dessen Mangel — wurde schon früher diskutiert³². Die Emendation stellt selbst nichts dar und führt in das durch den »Periplus« klar

²⁹ Polyæn. IV, 12. Adnotatio critica S. LX, 165.

³⁰ F. Papazoglu. *L'Etat Illyrien*, S. 140; Alföldy, *Dalmatien*, Karte II.

³¹ Scyl. S. 26.

³² Wł. Pająkowski, *Epir*, S. 27ff.

präzisierte Bild der ethnischen und politischen Verhältnisse Elemente der Unklarheit hinein, die des öfteren eine rationale Interpretation verhindern.

Wenn wir also die Emendation als unbegründet ablehnen, so finden wir im »Periplus« Angaben, die voll und ganz unsere Ansicht über die Bewohnung des adriatischen Küstenstreifens südlich von Epidamnos bis nördlich vom Rhizon von den Illyriern unterstützen.

Aus dem, was bisher zum Thema der Nachbarn der Ardiäer gesagt worden ist, geht hervor, daß sie im Norden gemeinsame Grenzen mit den Dalmatinern und gewissen Pannoniern gehabt haben — im Osten mit den Autariatern und den Dardanern, im Süden mit den Paionen, im Westen mit den Illyriern. Wenn wir so die Wohnsiaz der Ardiäer lokalisieren, bestimmen wir auf diese Weise die Lage der illyrischen Landschaft Ardia — ἡ Ἀρδία — von der Strabon sagt, daß sie im Inneren des Kontinents liegt, aber in dem Teil, der dem Adriatischen Meer zugewandt ist³³. Somit lag das Land Ardia, das zweifellos von den Ardiäern bewohnt war, im Osten von dem Land der Illyrier. Daraus ergibt sich der nächste Schluß, daß nämlich Ardia kein Teil des Landes der Illyrier war. Den Ardiäern schreiben wir definitiv den westlichen Teil des heutigen Makedoniens und Kosovos, die ganze Metochija, den nordöstlichen Teil des heutigen Albaniens sowie den östlichen Teil Montenegros zu.

Nachdem dies festgelegt worden ist, können wir zum nächsten Problem übergehen: Strabon sagt von den Ardiäern, daß sich die Sache mit ihnen so verhält wie mit den Autariatern, Tribalern, Boiern, Scordisci und den Dardanern; aufgrund der ununterbrochenen Kriege, die sie miteinander und später mit Makedonien und Rom führten, verfielen mit der Zeit die einst mächtigen Völker, so daß sie entweder in Vergessenheit gerieten oder eine nur geringe Rolle spielten³⁴. Wenn Strabon die Ardiäer in einer Reihe mit den Autariatern, Tribalern, Dardanern, Scordisci und den entfernteren Boiern aufstellt, so zählt er sie zu den bedeutenen balkanischen Völkern, von denen jedes für sich eine eigene, selbständige Vergangenheit besitzt. Andererseits schreibt Strabon den Ardiäern eine mehr oder weniger aktive Teilnahme an den Ereignissen zu, deren Schauplatz die neutralen Gebiete der Balkanhalbinsel waren. Zu dieser Aktivität gehörte sicherlich auch ihr Kampf mit den Autariatern — wahrscheinlich für die letzteren erfolgreich³⁵. Die Kämpfe müssen in die Zeit vor der keltischen Invasion verlegt werden, also vor dem Ende des 4.Jh.v.u.Z. Diese Kämpfe brachten ebenfalls nicht die Herrschaft der Autariater über die Ardiäer, da diese noch am Vortage der keltischen Invasion unabhängig waren. Zumindest läßt sich dies aus der Flucht Aristons, dem Herrscher der Paionen, ins Land der Sardiäer schließen³⁶.

Einige Zeit nach der keltischen Invasion in den Jahren 280/279 begannen die Dardaner, in diesem Teil der Balkanhalbinsel eine große

³³ Str. VII, 5, 1.

³⁴ Str. VII, 5, 11.

³⁵ Str. VII, 5, 6; Arist. S. 138; App. III. 3.

³⁶ *Polyaen.* IV, 12. Siehe oben Anm. 27.

Rolle zu spielen. Wie es scheint, versuchten sie, ebenfalls die Ardiäer und Paionen unter ihren Einfluß zu bringen. Die Dardaner waren der Realisierung dieser Pläne nach dem Verfall des Staates der Paionen — was unter dem Druck der Dardaner und vor den 30er Jahren des 3.Jh. v.u.Z. erfolgte, sehr nahe. Durch den Verfall des Staates der Paionen wurden die Dardaner unmittelbare und — wie aus den späteren gegenseitigen Verhältnissen hervorgeht — gefährliche Nachbarn der Makedonier, aber auch der Illyrier. Von diesem Augenblick an beginnt sich auch das Problem der gegenseitigen Beziehungen zwischen den Illyrier und den Ardiäern abzuzeichnen, was eine erstrangige Bedeutung für die Ablehnung der Zippelschen Konzeption der illyrischen Geschichte hat.

Das Königreich der Illyrier (*Illyrii proprie dicti*), das um die Wende des 5./4.Jh.v.u.Z.³⁷ entstand und daß in der Zeit der Herrschaft seines Gründers Bardylis (I.?) erfolgreich in die inneren Angelegenheit Makedoniens und Epirus' ingerierte sowie sich erfolgreich der syrakusanischen Expansion unter Dionysos I. widersetzte, kam — angefangen von Philippos II., der Bardylis (etwa 359/358) besiegte — unter den Einfluß Makedoniens, und zwar bis zum Tode Kassandros'. Diese Tatsache erleichterte darauf die Expansion der Monarchie der Aiakiden aus Epirus, deren vorzüglichster Vertreter Pyrrhos war. Erst der Verfall der Monarchie der Aiakiden nach dem Tode ihrer letzten Vertreterin Deidamia im Jahre 234/233 v.u.Z. beseitigte das letzte Hindernis auf dem Wege einer vollen Wiedergeburt der illyrischen Monarchie. Diese Renaissance brachte die altertümliche Historiographie — ausgenommen Cassius Dio und J. Zonaras — in den Zusammenhang mit der Herrschaft Agrons und Teutas, der Witwe Agrons, die das von dem Gatten begonnene Werk kontinuierte. Unter der Herrschaft Agrons und Teutas befanden sich weite Gebiete Dalmatiens bis nach Epirus — nicht gerechnet abhängige Länder und Völker, zu denen ebenfalls die Ardiäer gezählt werden müssen — wovon die Ereignisse im Zusammenhang mit dem Feldzug Teutas nach Epirus und im Zusammenhang mit der ersten Intervention Roms in Illyrien zeugen. Während des Feldzuges nach Epirus brach eine Rebellion gewisser Untertanen Teutas aus. Nachdem sie zu den Dardanern übergegangen waren, zog Teuta ihre Landtruppen aus Epirus zurück³⁸. Es kann sich hier nur um die Ardiäer handeln, die für die Wiedererlangung der Freiheit in den Dardanern Verbündete für ihr Vorhaben fanden. Es scheint aber, daß die Ardiäer wieder unter die Herrschaft Teutas gerieten. Jedoch konnten sie sich aufs neue von ihr in der Zeit der ersten Intervention Roms lösen. Die Römer zogen nach der Abwehr der Illyrier vor den Mauern von Epidamnos in die tiefer gelegenen Gebiete Illyriens zurück und schlugen die Ardiäer³⁹.

Die Herrschaft der Illyrier über die Ardiäer gab den ersteren eine ausgezeichnete Basis für die Penetration der tiefer gelegenen Gebiete der Balkanhalbinsel. Es ging vor allem um das Territorium des Staates

³⁷ Die Dokumentation dieses Problems wurde in einer getrennten Abhandlung dargestellt.

³⁸ Pol. II, 6.

³⁹ Pol. II, 12.

der Paionen, um dessen Beherrschung die Illyrier höchstwahrscheinlich mit den Dardanern und den Makedoniern rivalisierten. Die Niederwerfung der Ardiäer von den Römern überließ ihnen einen ausgezeichneten Ausgangspunkt für einen zukünftigen Angriff auf Makedonien. Gleichzeitig hatte man vom Gebiet der Ardiäer eine gute Einsicht in die inneren Angelegenheiten des nach der ersten Intervention beträchtlich verkleinerten Staates der Illyrier.

In der Zeit der Unruhen haben sich wahrscheinlich die Ardiäer von den Römern losgelöst, was jedoch nicht bedeutet, daß sie unter die Herrschaft Demetrios' kamen. Es ist vielmehr anzunehmen, daß sie unter die Herrschaft des nächsten illyrischen Königs Skerdilaidas, des Bruders Agrons, der nach einer gewissen Zeit von den Römern akzeptiert wurde, kamen. Auf jeden Fall eroberte Philippos V. in der Zeit des ersten makedonischen Krieges das Land der Ardiäer von Skerdilaidas⁴⁰. Nach dem zweiten makedonischen Krieg — unter der Regierung Pleuratos', dem Nachfolger Skerdilaidas' — kehrten die Ardiäer sicherlich wieder unter die Herrschaft der illyrischen Könige zurück. Aber schon dessen Nachfolger und zugleich der letzte Herrscher der Illyrier Genthios verlor wahrscheinlich das Land der Ardiäer am Vortage des dritten makedonischen Krieges — genauso wie er die Herrschaft über Lychnidus, Parthos, Bassania und über die Dalmatiner verlor, was aber schon das Werk der römischen Politik war.

Es kann angehen, daß Perseus das Land der Ardiäer für eine kurze Zeit eroberte. Wenn es so war, so erlangten die Ardiäer sehr wahrscheinlich nach dem dritten makedonischen Krieg und nach der dritten Intervention Roms in Illyrien (Krieg mit Genthios) ihre Unabhängigkeit.

Auf den geschichtlichen Schauplatz als mehr oder weniger selbständiges Objekt treten die Ardiäer erst infolge der nachstehenden Ereignisse auf: Nach dem dritten makedonischen Krieg und nach der dritten Intervention Roms in Illyrien wiesen alsdann die Dalmatiner große Aktivität auf. Sie überfielen u.a. Völker, die von Rom abhängig waren, bzw. mit Rom befreundet waren, z.B. die Daorser.

Die Römer zogen 12 Jahre nach dem Krieg mit Genthios, also im Jahre 155 gegen die Dalmatiner und zerschlugen ihre Union sowie ihr Zentrum Delminum⁴¹. Nach der Vernichtung der Union der Dalmatiner stand der Weg an die adriatische Küste für die Ardiäer offen. Zusammen mit den Ardiäern erscheinen im Küstengebiet die Pleräer, die wahrscheinlich einen Teil der ehemaligen Union der Dalmatiner darstellten.

Die Überfälle der Ardiäer und der Pleräer auf die Römer und auf die Völker, die mit ihnen befreundet waren, bewirkte im Jahre 135 eine weitere römische Expedition⁴². Der Sieg der Römer bedeutet aber keineswegs die Verdrängung der Ardiäer ins Innere des Kontinents. Bald darauf verzeichnen wir den nächsten Abschnitt der Aktivität der Ardiäer, und zwar im Zusammenhang mit den Bürgerkriegen in Rom.

⁴⁰ *Titi Livii Ab urbe condita*. Ed. M. Wissenborn. Lipsiae 1906. XXVII, 30 (zit. Liv).

⁴¹ Pol. XXXII, 16.

⁴² App. III, 10; Liv. Per. Libri 56.

So setzte zum Beispiel Marius im Kampfe mit seinen Gegnern gewisse Bardäer ein, was den Vardiäern (Sardiäern), Ardiäern entsprechen könnte. Sie wurden von Cinna und Sertorius umgebracht⁴³.

Die Ardiäer gehören schließlich sicherlich zu den aktivsten Teilnehmern am Aufstand in Illyrien, der nach dem Tode Caesars⁴⁴ ausbrach und eine Folge des nächsten Bürgerkrieges in Rom ist. Brutus, dem die Verwaltung über Illyrien übertragen wurde, hatte nämlich keine Zeit und keine Möglichkeiten, sich mit der Niederwerfung des Aufstandes zu befassen.

Schließlich ergibt sich die wesentliche Frage: wie war das Verhältnis der Optimaler zu den Illyriern? Kämpften doch in der Armee Cassius' und Brutus' illyrische Parthiner und vielleicht noch andere Illyrier⁴⁵. Diese Illyrier zogen die Optimater selbst in den Kampf gegen Octavian und Antonius, was sich daraus ergab, daß sie die Verwaltung über die Provinz in ihren Händen hatten. Es ist auch nicht ausgeschlossen, daß die Mannschaften eines bedeutenden Teiles der Kriegsschiffe der großen Flotte unter dem Befehl von Sextus Pompeius aus Illyriern bestand. Anders gestaltete sich die Situation im Kriege gegen Sextus Pompeius auf Sizilien. Antonius war zu dieser Zeit mit den Parthern beschäftigt, er mußte bald darauf seine Truppen aus Illyrien zurückziehen. Kurz vor der entscheidenden Auseinandersetzung mit Sextus Pompeius unternahm Octavian das gleiche. Auf diese Weise wurde Illyrien von allen römischen Truppen entblößt.

Wie es scheint, erreichte in der Zeit der Kämpfe auf Sizilien die Tätigkeit des illyrischen Piratentums ihren Höhepunkt. In dieser Zeit besetzten die Liburner wohl Epidamnos⁴⁶. Die Kämpfe der Illyrier weisen Merkmale eines Befreiungskrieges auf, wovon die von Appian aufgezeichnete Tradition zeugt.

Unter den Gründen für den Feldzug nach Illyrien gibt Octavian hauptsächlich die Überfälle der Illyrier auf Italien an. Appian fügt jedoch noch hinzu, daß daran einst von Rom abhängige und auch unabhängige Illyrier teilnahmen⁴⁷. Zu der ersten Gruppe der Abhängigen gehörten sicherlich die Ardiäer. Zumindest zählt Plinius⁴⁸ sie zu den gefürchteten Verwüster Italiens. Viele illyrische Völker rottete Octavian vollständig aus, z.B. die Bewohner der Inseln Melite und Korkyra Melaina⁴⁹. Die Rache der Römer traf auch die Ardiäer. Strabon stellt nämlich eindeutig fest, daß die Römer die Ardiäer, später Vardiäer bezeichnet, tief ins Landinnere verdrängten und sie dazu zwangen, sich mit Landwirtschaft zu beschäftigen, weil sie gefährliche Seeräuber waren. Der Boden war jedoch wenig ergiebig, aber steinig

⁴³ *Plutarchi Vitae parallelae*. Ed. C. Sintenis. Lipsiae 1881—1895. Vita Marii S. 43, 44.

⁴⁴ App. III, 13; B. C. II, 59.

⁴⁵ App. B. C. IV, 88, V, 75.

⁴⁶ App. B. C. II, 39.

⁴⁷ App. B. C. 128, 132; III, 16.

⁴⁸ *Plini Secundi Naturalis Historiae*. Ed. C. Mayhoff. Lipsiae 1875—1906. II, 42 (zit. Plin.).

⁴⁹ App. III, 17, 24, 25, 26, 27, 28.

und gebirgig, so daß das Volk aufgespalten wurde und fast vollständig unterging⁵⁰. Nach Plinius⁵¹ zählten die Ardiäer zu seiner Zeit nicht mehr als Dekurien. Ein Teil von ihnen wohnte unter dem Namen Vardiäer im Gebiet Narons und ein andere Teil unter dem Namen Sardiäer im Gebiet Salonas. — Das wäre der Epilog der Geschichte der Ardiäer.

Das Obengesagte zum Thema der Ardiäer stellt eine Negation der Zippelschen Konzeption der Geschichte der Illyrier dar. Agron, den Zippel und seine Anhänger an die Spitze der Ardiäer stellte, war in Wirklichkeit Herrscher der Illyrier. Die Ardiäer waren ein illyrisches Volk, das im Landinneren wohnte, jedoch gemeinsame Grenzen mit den Illyriern hatte. Die Ardiäer muß man vielmehr zu dem Komplex der mittelbalkanischen Völker zählen. In Wirklichkeit stellt ihre frühere Geschichte einen Teil der Geschichte dieser Völker dar. Unter den Einfluß der Könige der Illyrier gelangten sie erst unter Agron. Um die Herrschaft über die Ardiäer mußten die Illyrier mit den Dardanern kämpfen. Nach der ersten Intervention Roms in Illyrien kamen die Ardiäer unter die Herrschaft Roms. Später stellten sie ein umstrittenes Territorium zwischen dem illyrischen König Skardilaidas und Philippos V. dar. Enine größere Rolle begannen die Ardiäer erst nach der Niederwerfung der Dalmatiner im Jahre 155 von den Römern zu spielen, da ihnen dadurch der Weg zur Küste geöffnet wurde. Der römische Feldzug im Jahre 135 gegen die Ardiäer und Pleräer bedeutete keineswegs ihre Verdrängung ins Landinnere.

Zum zweiten Mal spielten die Ardiäer in der Zeit des Aufstandes in Illyrien nach dem Tode Caesars eine größere Rolle. Ihren Höhepunkt erreichten sie in der Zeit der Kämpfe auf Sizilien gegen Sextus Pompeius. Ein Ende der Aktivität der Ardiäer bereitete erst Octavian in den Jahren 35—33 v.u.Z., als er sie ins Landinnere verdrängte, obgleich nach Strabon und Plinius ein Teil der Ardiäer an der Küste zurückblieb.

⁵⁰ Str. VII, 5, 6.

⁵¹ Plin. II, 43.

ŽIVKO MIKIĆ

LATERALNA OSTEOMORFOLOŠKA REKONSTRUKCIJA PRAISTORIJSKIH LOBANJA SA NALAZIŠTA LEPENSKI VIR

UVOD

Lobanje o kojima je reč u ovom radu rekonstruisane su jednom kombinovanom metodom u lateralnoj ravni. Osnova svake rekonstrukcije je lateralna fotografija lobanje postavljena u položaj frankfurtske linije (OAE). Za prikaz ovog metoda izabrano je osam lobanja različitog pola, uzrasta, različite očuvanosti, ali sa jednog nalazišta (Lepenski Vir) i praistorijskih kultura koje se jedna na drugu nadovezuju (kultura Lepenskog Vira i Protostarčevo, odn. Starčevo-kultura). Ovako rekonstruisana lobanja, bez obzira na nedostatak jednog dela koštanog tkiva, daje najpribližniju »živu sliku« individue koja se svodi na liniju profila. Ona je dovoljna da pokaže razliku između polova, uzrasta i tipova, što znači da je ta rekonstrukcija već time samu sebe opravdala i potvrdila. I to je i postavljeno kao cilj ovoga rada.

Da bi se prikazala postupnost u metodu i procesu rekonstrukcije, započeto je sa lobanjom bez oštećenja — broj 26 (po inventarskoj knjizi grobnih nalaza), kojoj je trebalo dodati samo »živi deo«, zatim su uzete tri lobanje (broj 7/I, 47 i 54/d) sa očuvanom donjom vilicom ali bez kostiju lica, i — na kraju — četiri lobanje (broj 7/II, 45/a, 45/b i 54/e) kojima nedostaju obe vilice i kosti lica.

Treba napomenuti da je prethodno ustanovljeno da pomenutih osam lobanja pripadaju sledećim antropološkim tipovima (varijetetima): starom kromanjonskom tipu pripadaju lobanje broj 7/I, 7/II, 45/a i 45/b; robustnom mediteranskom tipu pripadaju lobanje broj 47 i 54/d, dok su lobanje broj 26 i 54/e svrstane u gracilni mediteranski tip.

KRATAK ISTORIJAT REKONSTRUKCIJA

Prvu rekonstrukciju morfologije lica načinio je 1877. godine Schaffhausen na jednoj recentnoj lobanji. Godine 1898. Kollmann i Büchly¹ započeli su rad na rekonstrukcijama praistorijskih lobanja, a veliki antropolog Rudolf Martin načinio je već oko 1900. godine jednu naučnu studiju o rekonstrukcijama izgleda neandertalskih ljudi. Na ovoj istoj problematici Bull je nastavio dalji rad, tako da je 1913. godine na osnovu sistema tragova muskulature izvršena rekonstrukcija izgleda čoveka iz La Chapelle aux Saints. Antropolozi s kraja prošlog i početka našeg stoleća, kao npr. Szombathy, Boule, Rutot, Mollison, Lath, Eickstedt, Lebzelter, Bayersdorf, Weinert i Woodwort, bavili su se problemom kako rekonstrukcije same lobanje, tako i njenog celovitog antropološkog izgleda.

Poznati su i specifični primeri rekonstrukcija. Antropolog i lekar His² »modelovao« je statuu slavnog kompozitora Bacha. Iz kraja prošlog veka potekle su i Schillerova, Danteova i Raffaelova statua što ih je modelovao Welcker. Kupffer je izradio statuu filozofa Kanta. Nasuprot ovim rekonstrukcijama koje su urađene iz kurtuaznih razloga — da bi se sačuvali likovi zaslužnih ljudi, Czekanowski³ i Eggeling⁴ svoj rad usmerili su ka izučavanju srazmera i proporcija morfoloških elemenata lobanja u odnosu na »živi deo«, kao opštih pravila u antropologiji. Neki drugi antropolozi, opet, svoje izučavanje su bazirali na analizi fizionomija pojedinih rasa i tipova. Tako je, npr., Ziedler⁵ radio na melanezima, Suzuki⁶ na japancima, da bi posle utvrđenih vrednosti njihov rezultat mogao da se iskoristi i u procesu rekonstrukcije. Krogmann, McGregor i Frost su odvojeno radili, a cilj im je bio da iznađu kriterijume za kategorizaciju pojedinih tipova fizionomija — upravo ono što jednu individuu čini različitom od druge. Krogmann⁷ je značajan po svojoj sistematizaciji fizionomija ljudi, koja je našla svoju primenu u procesu identifikacije za razne pravosudne potrebe.

¹ Kollmann, J. — Büchly, W.: *Die Persistenz der Rassen die Rekonstruktion der Physiognomie prähistorischer Schädel*. Arch. f. Anthrop. XXV, 1898, 329—359.

² His, W.: *Anatomische Forschungen über Johan Sebastian Bach's Gebeine und Antlitz nebst Bemerkungen über seinen Bilder*. Abh. Math.-phis. d. Klasse d. Königl. Sächs. Ges. d. Wiss., XXII, 1895, 379—420.

³ Czekanowski, J.: *Untersuchungen über das Verhältnis der Kopfmasse zu den Schädelmassen*. Arch. f. Anthrop. N. F. VI. 1907, 42—89.

⁴ Eggeling, H.: *Die Leistungsfähigkeiten physiognomischer Rekonstruktionversuche auf Grundlage des Schädels*. Arch. f. Anthrop. N. F. XII, 1913, 44—47.

⁵ Ziedler, H.: *Beiträge zur Anthropologie der Gesichtsweisteilen der Neger*. Zeitsch. f. Morph. u. Anthrop. XXI, 1919—1921, 153—184.

⁶ Suzuki, K.: *On the Thickness of the Soft Parts of the Japanese Face*. Journal. Anthropol. Soc. Nippon, LX, 1948, 7—11.

⁷ Krogmann, W.: *The Reconstruction of the living Head from Skull*. FBI Law Enforce Bull., IX, 1946.

Savremeni sovjetski antropolog M. Gerasimov^{8, 9, 10} izradio je sa svojim saradnicima specifičnu metodologiju u procesu rekonstrukcije. Njegov metod je reljefni, nasuprot navedenim autorima koji su radili isključivo grafičku rekonstrukciju (Welcker je za svoje statue kao osnovu imao portrete pomenutih ličnosti). Pošto prvo načini kopiju same lobanje (odliv) u odgovarajućoj masi, Gerasimov pristupa rekonstrukciji muskulature na osnovu tragova na lobanjskim kostima, da bi na kraju mišićni deo bio prekriven slojem koji odgovara kožnom tkivu. Opšte je mišljenje da se ovim metodom može dobiti najverovatniji plastični izgled individue na osnovu čije lobanje je izvršena rekonstrukcija, što može da nađe svoju primenu u različitim granama antropologije: u paleoantropologiji (rekonstrukcije fosilnih nalaza), u somatologiji (kriminalistici) itd., ali sam proces ovakve rekonstrukcije zahteva vrlo dug vremenski period i posebno sistematičan i detaljan studijski rad.

Rekonstruktivni metod koji će biti prikazan u ovom radu daje užu sliku rekonstruisane individualnosti (samo liniju profila), ali je prikladniji za arheološko-antropološke potrebe: za razne uporedne analize, za ilustrativnije prikazivanje raznih sličnosti i razlika pojedinih ljudskih tipova, za izložbene potrebe itd., a za izradu je potrebna lateralna fotografija lobanje i poznavanje morfologije kostiju. Zahvaljujući relativno kratkom vremenu koje je potrebno za izradu jedne ovakve rekonstrukcije, ovaj metod je pogodan za izradu celih serija rekonstruisanih lobanja. Treba napomenuti i to da je prilikom izrade rekonstrukcije potrebno da originalni nalaz bude stalno analiziran i prisutan, tako da se najverovatniji oblik, bilo da se radi o koštanom ili mekom tkivu, samo nadvezuje na fotografiju, sa kojom čini jednu nedeljivu celinu.

HRONOLOGIJA NALAZA

Merenja radioaktivnog ugljenika (C^{14}) sa Lepenskog Vira izvršena su u skladu sa preporukama Pulmanove konferencije (1965), proračunata sa Libijevim vremenom poluraspada na 5570 godina, a u pogledu starosti primenjena na godinu 1950. Merenja su obavljena na Institutu za praistoriju i ranu istoriju pri Akademiji nauka u Berlinu, na Institutu za praistoriju i ranu istoriju Univerziteta u Kölnu, kao i na Univerzitetu Pensilvanije u Filadelfiji. Dobijeni rezultati se najvećim delom poklapaju (11): kultura Lepenskog Vira počinje sredinom VI milenija, oko 5500. i traje do 4600. godine (ukupno 900, ili najmanje 700 godina s obzirom na promenjeno vreme poluraspada). Protostarčevačka kultura se nadovezuje na kulturu Lepenskog Vira (oko 4600. godine), a starčevačka kultura traje do 4300. godine stare ere.

⁸ Gerasimov, M.: *Osnovy vosstanovlenija lica po čerepu*. Moskva 1949.

⁹ Gerasimov, M.: *Vostanovlenije lica po čerepu*. Moskva 1955, str. 58 i 68.

¹⁰ Gerasimov, M.: *Ljudi kamennogo veka*, Moskva 1964.

ANTROPOMORFOLOŠKI OSTACI I ELEMENTI

U Vremenu od 1967. do 1970, koliko su na nalazištu Lepenski Vir trajala arheološka iskopavanja, otkriveni su ostaci preko stotinu individua. Ostaci skeleta svih pokojnika nisu uvek nađeni u kompletnom sastavu. Sekundarna sahrana je u grobovima takve vrste ostavila samo pojedine delove skeleta. S obzirom na to da je kultura Lepenskog Vira trajala najviše 900 godina (5500—4600) i da je naselje u celini iskopano, konstatuje se srazmerno prema broju kuća (bilo kog sloja) i dužini trajanja naselja vrlo mali broj ostataka pokopanih pokojnika. Sastav zemljišta (les) nije delovao na raspadanje kostiju, nego je verovatnija pretpostavka da su samo povlašćene ličnosti sahranjivane u okviru naselja, bilo da je u pitanju primarna ili sekundarna sahrana, a kako u blizini nema pogodnog mesta za nekropolu, prihvatljiva je tvrdnja prof. Srejovića da su pokojnici prvobitno izlagani negde van naselja. Pošto bi insekti i ptice ubrzali proces raspadanja, pojedini delovi skeleta su vraćeni u naselje i sahranjivani, što je i utvrđeno u konkretnim situacijama tokom višegodišnjih iskopavanja.

Interesantan je slučaj u grobu broj 7. Muški skelet je ležao ispod kućnog poda, a pored njegovih ramena nađena je jedna ženska lobanja bez skeleta i jedna glava bovida. Obe ljudske lobanje pripadaju istom antropomorfološkom tipu (stari kromanjonski), približno su iste starosti (ženska matusus; muška matusus-senilis), a kako su se našle u istom grobu, može se samo odgovoriti tim da je ovo nalaz koji potvrđuje da su primarna i sekundarna sahrana postojale i uporedno primenjivane.

Antropološki materijal sa Lepenskog Vira je ustupljen na obradu dru J. Nemeskeriju (Budimpešta, Statistički centar za demografska ispitivanja). U sastavu knjige »Lepenski Vir« D. Srejovića¹⁾ dr Nemeskeri je dao jedan preliminaran izveštaj pod naslovom »Populacija Lepenskog Vira«, a konačna antropološka publikacija još nije objavljena.

Seriju od osam lobanja načinio sam po samostalnom izboru držeći se kriterijuma: da lobanje budu različitog stepena oštećenosti radi postupnosti u prikazivanju samog toka rekonstrukcije ovakvim kombinovanim metodom, da budu zastupljeni svi antropološki tipovi koji su živeli u naselju, te da budu i iz obe praistorijske kulture koje su prekrivale nalazište Lepenski Vir. Tako odabrane, lobanje označene brojevima 7/I, 7/II, 45/a i 45/b pripadaju nosiocima kulture Lepenski Vir (stari kromanjonski tip ljudi), a lobanje broj 26, 47, 54/d i 54/e pripadaju stanovništvu starčevačkog kulturnog horizonta (robustni i gracilni mediteranski tip).

Na tabeli broj I date su merne i morfološke karakteristike ovih osam lobanja. Analizirajući ih, može se zaključiti:

¹⁾ Srejović, D.: *Lepenski Vir*, Beograd 1969, 9—181.

Dodatak IV — Vreme, H. Quitta, Berlin.

Datovanje radioaktivnih proba, 229—238.

Dodatak V — Covek, J. Nemeskeri, Budimpešta,
Populacija Lepenskog Vira, 239—262.

TABELA I. — MERNE I MORFOLOSKE VREDNOSTI

Grob broj	7/I	7/II	45/a	45/b	26	47	54/d	54/e
Grab Numer								
Pol								
Geschlecht	♀	♂	♂	♂	♂	♀	♀	♀
Starost								
Alter	maturus	maturus — senilis	adultus	maturus — senilis	juvenilis	maturus	Adultus	adultus -maturus
Martin No 1	180 ?	189	180	203	186	180 ?	182	184 ?
2	178	186	166	202	174		175	
2/a	172	182		195	169		170	
3	179	187	185	198	184	192	177	185
8	138	143		157 ?				
9	105 ?	108	108	155 ?	98	99	93	
10	112	124	124	128	119		105	112
10/b	118	127	119	117	114		103	
70					60	52	55	51
71	31				33	35	33	27
Index 8/1	76,67	75,66		77,34				
Lobanjski Kapacitet po Welcker-u								
Schädelkapa- cität nach Welcker	1285	1434		1775				
Dužina ske- leta in situ								
Skelettlänge in situ	1630			1780	1630	1530		1550
Lobanjski oblik po Sergiju								
Schädelform nach Sergi	ovoid — sfenoid	sfenoid	ovoid	elipsoid	ovoid	birsoid	birsoid	pentagonoid
Varijetet								
Varietäten	stari kromanjonac alter Cromagnoiden	stari kromanjonac alter Cromagnoiden	stari kromanjonac alter Cromagnoiden	stari kromanjonac alter Cromagnoiden	gracilni mediteranac gracil. Mediteranoiden	robustni mediteranac robust. Mediteranoiden	robustni mediteranac robust. Mediteranoiden	gracilni mediteranac gracil. Mediteranoiden

1. unutar mediteranskog tipa može se naćinćti još jedna podela: lobanje broj 47 i 54/d pripadaju robustnom tipu, a lobanje broj 26 i 54/e pripadaju gracilnom mediteranskom tipu;

2. lobanje starog kromanjonkog tipa imaju ovoidno-sfenoidno-elipsoidne kalote, robustni mediteranski tip isključivo birsoidne kalote, a za gracilni mediteranski tip lobanja su karakteristićne ovoidne i pentagonoidne obanjske kalote;

Prilikom formiranja tabele I podatke za grobove broj 7/I, 7/II i 45/b preuzeo sam iz navedene publikacije J. Nemeskarija, a za ostalih pet lobanja (45/a, 26, 47, 54/d i 54/e) odgovarajući merni podaci i morfološki elementi su delo autora rada.

3. index 8/1 kod starog kromanjonkog tipa je mezokran;

4. lobanjski kapacitet, izraćunat po Welckeru, a po Brocovoju podeli, za isti tip je srednji;

5. telesna visina za muškarce, izraćunata po dugim kostima, iznosi 175—178 cm, što odgovara visokom rastu. Odgovarajućih podataka kod ženskih skeleta nije bilo;

6. dućina skeleta in situ, relativan podatak, kod pet skeleta iz ove serije iznosi 1620 mm — srednji rast.

STANJE OĆUVANOSTI

Kako je u uvodnom delu već pomenuto, radi postupnosti u prikazivanju procesa rekonstrukcije, redosled lobanja je utvrđen prema njihovom oštećenju. Stoga će u ovom delu rada, kao i u narednom — završnom, lobanje biti obraćene onim redosledom koji je utvrđen prema stepenu njihove oćuvanosti.

Lobanja broj 1

Lobanja (iz groba broj 26, mušskog pola, juvenilis, gracilnog mediteranskog tipa) saćuvana je u svom anatomskom poloćaju, a jedini nedostatak joj je frontalni deo nazalne kosti.

Lobanja broj 2

Na ovoj lobanji (iz groba broj 47, ženskog pola, matusus, robustnog mediteranskog tipa) prethodno je izvršena rekostrukcija saćuvanih lobanjskih kostiju slepljivanjem. Kada je dobijena celina, videlo se da nedostaje donji deo okcipitalne kosti, zatim delovi parietal-

NAPOMENA:

Kao student, tokom svih arheoloških kampanja na Lepenskom Viru, bio sam zadućen za iskopavanje grobova, njihovu terensku obradu i dokumentaciju, i još u tome vremenu javila mi se želja da učinim pokućaj u smislu rekonstrukcije lobanja koje su bile oštećene. Odrećena iskustva oko sastavljanja lobanjskih kostiju stekao sam uz dra Nemeskerija, koji je antropološki materijal praktićno obraćivao na Filozofskom fakultetu u Beogradu, a prof. Srećoviću sam zahvalan na ukazanoj mogućnosti za ostvarenje ove moje davnaišnje namere.

nih i temporalnih kostiju sa obe strane lobanje, kao i kosti lica. Donja vilica je u celini očuvana.

Pošto je desna strana ove lobanje (posmatrano u lateralnoj ravni) bolje očuvana, uzeta je u toj projekciji za dalji proces rekonstrukcije.

Lobanja broj 3

Ovoj lobanji (iz groba broj 54/d, ženskog pola, adultus, robustnog mediteranskog tipa), pored uništenih kostiju lica, nedostaju još delovi parijetalnih i temporalnih kostiju sa obe strane. Rekonstrukcija slepljivanjem lobanjskih kostiju nije vršena, a donja vilica je u celosti sačuvana.

Lobanja broj 4

Kod ove lobanje (iz groba broj 7/I, ženskog pola, maturus, starog kromanjonskog tipa), pored nedostatka kostiju lica, takođe nedostaju delovi temporalnih i parijetalnih kostiju, a donja vilica je sačuvana delom do svog ramusa mandibule. Na ovoj lobanji je regio occipitalis rekonstruisan slepljivanjem odgovarajućih kostiju, a za dalju rekonstrukciju izabrana je desna strana zbog bolje očuvanosti.

Lobanja broj 5

Na ovoj lobanji (iz groba broj 7/II, muškog pola, maturus-senilis, starog kromanjonskog tipa) linija oštećenja ide od processus styloideus-a, arcus zygomaticus-a, os temporale, preko suture frontozigomatike, da bi i jedan deo supercilijalnih lukova morao da se rekonstruiše. Rekonstrukcija slepljivanjem lobanjskih kostiju ovde nije vršena.

Lobanja broj 6

Posle slepljivanja sačuvanih lobanjskih kostiju (prva faza rekonstrukcije u daljem tekstu) konstatovano je da ovoj lobanji (iz groba broj 45/a, muškog pola, adultus, starog kromanjonskog tipa) nedostaju obe vilice, kao i delovi temporalnih i parijetalnih kostiju sa obe strane. Os zygomaticus, očna duplja sa leve strane i koren nosa su u celosti sačuvani.

Lobanja broj 7

Ova lobanja (iz groba broj 45/b, muškog pola, maturus-senilis, starog kromanjonskog tipa) imala je jednu veliku dvokrako razgranatu pukotinu sa svoje leve strane, koja je najverovatnije stvorena pritiskom zemlje u kojoj je ležala. Pored nedostatka obeju vilica i kostiju lica, sa leve strane je sačuvana os zygomaticus.

Os parietale na ovoj lobanji (iz groba broj 54/e, ženskog pola adultus-maturus, gracilnog mediteranskog tipa) deformisana je jednom vertikalnom presijom parietalnih kostiju, koja je vidna od sutura squamos-e prema mernoj tački bregma-vertex, posmatrano u lateralnoj ravni sa obe lobanjske strane. Na njoj je obavljena prva faza rekonstrukcije, a pored obeju vilica — nedostaju joj i kosti lica, kao i deo os temporale.

PROCES REKONSTRUKCIJE

Svaka lobanja je postavljena u položaj frankfurtske linije (OAE). Kod lobanja koje nisu imale očuvane sve koštane delove trebalo je prvo izvršiti rekonstrukciju tih nedostataka — druga faza rekonstrukcije. Da bi se ona što preciznije izvela, postavio sam pored frankfurtske linije dve horizontalne i dve vertikalne tangente, s tim što je uvedena i vertikalna simetrala, označena sa A-M. Ona se sa linijom OAE seče pod pravim uglom u porus acusticus externus, odnosno to je merna tačka porion, označena slovom A. Tačka označena slovom M predstavlja mesto u kom se vertikalna simetrala A-M seče sa gornjom linijom lobanje, odnosno sa gornjom horizontalnom tangentom, što ne mora uvek da se dogodi u mernoj tački bregma (spoj suture coronalis i suture parietalis). Ovo rastojanje je inače mera broj 21, po Martinu¹². Gornja tangenta, linija OAE i donja tangenta su međusobno paralelne. Sa linije OAE pod pravim uglom povučena je vertikalna tangenta, na jednom kraju sa visine glabele (g), a na drugom kraju sa opisthion (op) — najizbočenije merne tačke na os occipitale. Na ovaj način je jedan deo linije OAE dužinski ograničen, a ta vrednost predstavlja lobanjsku meru broj 1, po Martinu¹³. Vertikalnim tangentama i simetralom A-M, koje su međusobno paralelne, lobanja je ograničena u jednoj ravni.

Lobanju je potrebno i horizontalno uokviriti. Četvorougao tangenti, s obzirom da vertikalne i gornju horizontalnu kroz tačku M već imamo, možemo zatvoriti i sa donje strane. Zaključio sam da je za ovu tangentu najpogodnija tačka gnation (gn) na donjoj vilici. Sada imamo utvrđenu svaku lobanjsku tangentu; gornja prolazi kroz tačku M, donja kroz gnation (gn), leva vertikalna dodiruje lobanju u glabeli (g), a desna ima svoje dodirno mesto u mernoj tački opisthion (op). Sve tangente se međusobno seku pod pravim uglom, pod pravim uglom naležu na simetralu A-M, odnosno na liniju OAE, koja je takođe jedna simetrala.

Po obavljenoj drugoj fazi rekonstrukcije moguće je zatvoriti ovaj četvorougao tangenti i njihovih simetrala, s tim što se tri tangente i jedna simetrala mogu povući pre početka ove faze rekonstrukcije. Ovaj proces će biti prikazan na svakoj lobanji ponaosob.

¹² Martin, R. — Saller, K.: *Lehrbuch der Anthropologie I*. Stuttgart 1957, str. 462, sl. 238.

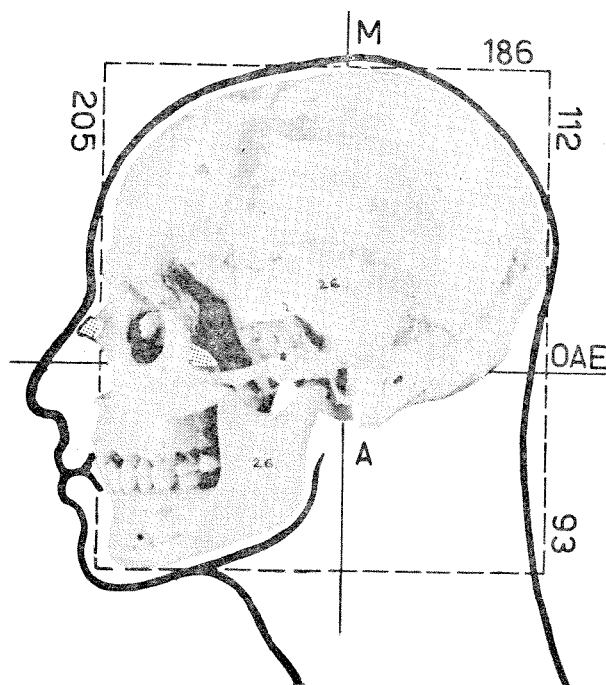
¹³ Navedeno delo: str. 453, sl. 234.

Treća faza rekonstrukcije predstavlja iznalaženje tzv. medijalne linije i njeno grafičko povezivanje sa već rekonstruisanim i postojećim koštanim delom lobanje.

Drugu i treću fazu rekonstrukcije pratićemo postupno na svakoj lobanji, tj. redosledom koji je utvrđen prema stepenu očuvanosti koštanih delova.

Lobanja broj 1 (sl. br. 1)

Na ovoj lobanji nema oštećenja kostiju, tako da je frankfurtska linija postavljena bez teškoća. Njena dužina ograničena vertikalom glabele i vertikalom opistiona iznosi 186 mm. Vertikalna simetrala A-M je postavljena, a kako ona predstavlja meru broj 21, njena vrednost je 112 mm. Horizontalna tangenta kroz tačku M zatvara gornji deo četvorougla, a donja tangenta koja dodiruje gnation zatvara ga sa donje strane. Ovim je lobanja ograničena u smislu proporcionalnosti, a efikasnost svega toga će se pokazati kod onih lobanja koje nisu očuvane u svom anatomskom sastavu.

Sl. 1

Iz ovog četvorougla tangenti i simetrala mogu se izvući još neke bitne merne vrednosti. Tako cela dužina glabelarne tangente iznosi 205 mm, njena gornja strana 112 mm (istovremeno vrednost simetrale A-M, odnosno lobanjske mere br. 21), a donja 93 mm, što je radi preglednosti obeleženo na tangenti opistiona.

Kod ove lobanje, zahvaljujući izuzetnoj očuvanosti, nije potrebna ni prva ni druga faza rekonstrukcije, izuzimajući frontalni deo os nasale, koji je jednim malim delom od suture nasomaxillaris uništen. Kako je ovo minimalno oštećenje, moglo se odmah videti da je ova individua imala prav nos (postoji opšta podela na prav, orlovski, meki prćast i prćast nos), tako da je bez teškoće pridodato nekoliko mm oštećenog koštanog tkiva (tačkasto šrafirano).

Pored već pomenutih karakteristika ove lobanje u ranijem tekstu, treba dodati da je položaj zuba kleštast — gornji i donji zubi se direktno naslanjaju jedni na druge. Postoji nekoliko položaja zuba — prema opštoj podeli: stepenast, kleštast, škarast (kada se oni razmi-moilaže), krovast položaj, položaj zuba u obliku krovnog venca, kao i zjapeći položaj. Ovaj elemenat je važan kod profilacije usana.

Treća faza rekonstrukcije, koju ćemo prvi put na ovoj lobanji posmatrati, predstavlja iznalaženje medijalne linije — najverovatnijeg profila, uključujući pored tipskih odlika i individualnu starost kao najvažniji elemenat (u mlađim godinama života profilacija lica, obratka i podbratka se razlikuje od one u poznijem dobu), a izuzimajući sekundarne individualne odlike, kao što je npr. telesna težina, odnosno stepen uhranjenosti. Pol takođe može dati svoje odlike u smislu robusticiteta ili gracilnosti.

Ispod kožnog tkiva nalazi se 2—3 mm mekog vezivnog tkiva, tako da je liniju profila od glabele do opistiona relativno najlakše povući. Zavisno od reljefnosti os occipitale, može se dati najverovatnija ledna linija vrata. Kod ove lobanje ta reljefnost je vidna, tako da ukazuje na jednu razvijeniju vratnu muskulaturu, bez obzira na starost (juvenilis). U prilog ovome govori i pol (muški).

Za nos je već konstatovano da ima jedan prav oblik, što bi značilo da je ravan nozdrva u visini spine nasalis.

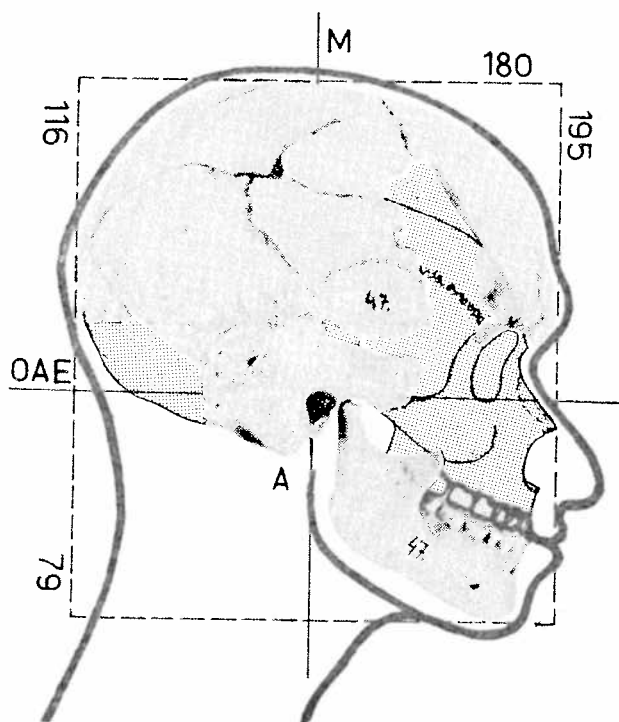
Visina prednjih zuba trebalo bi da u većini slučajeva uslovljava profilaciju usana. Tako posmatrano, ova individua bi trebalo da ima usne osrednje profilacije, neoštećene brijanjem(?), s obzirom na pol i individualnu starost. Iz tih istih razloga obradak i podbradak ne bi smeli biti opušteni, nego bi se blagom linijom spuštali prema prednjem profilu vrata.

Smatrajući da je rekonstrukcija sa svim svojim fazama i po liniji profila u lateralnoj ravni izvedena, mislim da se može potpunije videti kako je izgledao jedan gracilni mediteranac u konkretnom slučaju, ili neki drugi antropomorfološki tip.

Lobanja broj 2 (sl. br. 2)

Za postavljanje linije OAE na ovoj lobanji nedostaje os zygomaticus, odnosno donji obod očne duplje. Rastojanje sutura frontozygomatica — zygomaticotemporalis postoji, što znači da jednu dimenziju koja ukazuje i na oblik os zygomaticus već imamo. Gornji obod očne duplje, koju gradi čeona kost, takođe imamo, kao izuzetno važan elemenat. Po gornjem obodu očne duplje može da se postavi i njegova donja strana, koja u isto vreme daje još jednu dimenziju zigomatične kosti. Međutim, dobijanjem dna očne duplje može da se postavi OAE-

-linija kao prva simetrala. Sa nje se vertikalno diže simetrala A-M (116 mm), kao i glabelarna i opistion tangenta. One su ograničile OAE-liniju na 180 mm i dale joj vrednost lobanjske mere br. 1, po Martinu.

Sl. 2

Donji svod os occipitale na ovoj lobanji nedostaje. Na očuvanoj površini reljef vratne muskulature nije izražen, iako je zatiljačna kost relativno izbočena, što je zapravo i konstitucijska odlika ženskog pola. Tačkasto šrafirana površina pokazuje rekonstruisani deo, a njegovom obliku me je vodila celokupna forna lobanjske kalote.

Mandibula ove lobanje je u celosti sačuvana. Zubi su joj vrlo niski, s jedne strane i zbog individualne starosti (maturus), tako da sam analogno njima takve zube postavio i u gornju vilicu. Os zygomaticus je već ranije dobijena, tako da je ostalo da se izvrši rekonstrukcija maksile u celini, kao i nosne kosti. Ova dva elementa su kod ove lobanje data sa najviše verovatnoće. Po povinuću glabele trebalo bi očekivati jedan prav nos, a njegova visina je nepoznata. Visinu na sl. 2 sam postavio srazmerno ostalim delovima lobanje, s napomenom da je u pitanju ženski pol, kod koga bi u normalnim prilikama trebalo očekivati sitnije i niže lice.

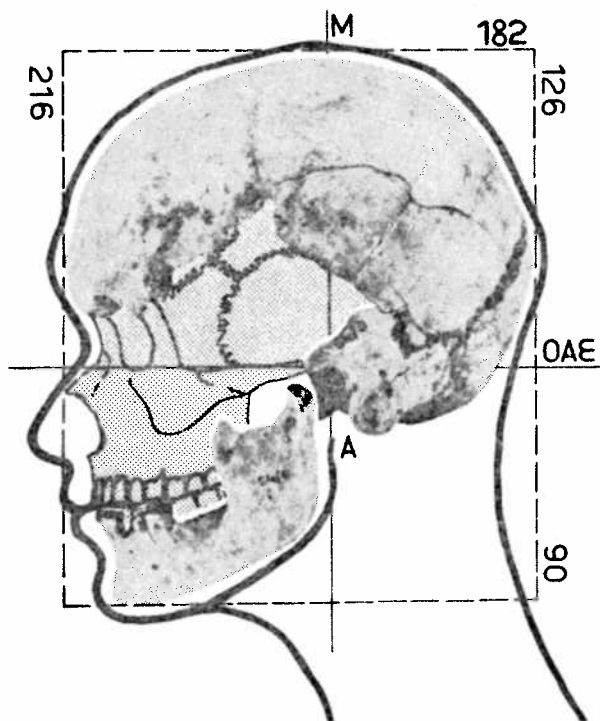
Deo os temporale i os parietale nije predstavljao nikakvu teškoću u rekonstrukciji, tako da je ovim druga faza završena. Sve tangente su postavljene, a ukupna prednja visina lica iznosi 195 mm.

Medijalna linija od glabele do opistiona prati konfiguraciju lobanjske kalote na odgovarajućoj udaljenosti. Kod ove lobanje leđna linija vrata se oko iniona odvaja i povija nadole. Uži vrat je uslovljen polom (ženski) i slabo izraženim reljefom vratne muskulature na zatiljačnoj kosti.

Rekonstrukcija medijalne linije gornjeg dela lica, tj. oblika nosa i gornje usne nadovezuje se na konfiguraciju koja je uspostavljena prema koštanom delu u drugoj fazi rekonstrukcije. U celini lice je nisko, nos pravilan i malo opušten, tanje usne, obradak takođe nizak, a podbradak je uslovljen morfologijom donje vilice i starosnim dobom individue (maturus).

Lobanja broj 3 (sl. br. 3)

Facijalno oštećenje na ovoj lobanji je isto kao kod prethodnog slučaja, s tim što je zahvaćen veći deo frontalne kosti. Mandibula je cela. Na njoj je intra vitam ekstrahirano nekoliko zuba. Za postavljanje frankfurtske linije nedostaje zigomatična kost, tako da rekonstrukcija mora početi od nje.

Sl. 3

Arcus zygomaticus ima jedno svoje hvatište. Drugom stranom preko suture frontozigomatike vezuje se za čeonu kost. Uz pomoć očuvanog gornjeg dela očne duplje povučen je procesus frontalis zigomatične kosti, koju sada treba spojiti sa njenim arkusom. Kada je ovo

urađeno, stvorena je osnova za ucrtavanje donjeg dela očne duplje. Time je dobijena i druga tačka kroz koju treba da prođe frankfurtska linija. Sa nje podignuta simetrala A-M iznosi 126 mm, a glabelarna i opistion tangenta ograničavaju OAE-liniju na 182 mm. Gornja površina trećeg molara (M³) sa leve strane ima dve ravni preko kojih se dodirivao sa odgovarajućim zubom iz gornje vilice prilikom konzumiranja hrane. To je nepobitan dokaz da je mandibularna veza u fosi mandibularis popustila, kao i da zubi nisu direktno nalegali jedni na druge, nego da su imali neki drugi položaj. U odnosu na individualnu starost zubi su relativno visoki, što ima svog odraza na profilaciju usana.

Duboko povinuće glabele ukazuje na malo prćast nos. Kakav je oblik imala incisura nasalis i koliko je iznosila visina maksile, rekonstruisao sam pomoću korelacije sa ostalim lobanjskim elementima.

Deo frontalne, parietalne i temporalne kosti je bilo lako rekonstruisati, a interkostalni šavovi su postavljeni samo da bismo ih jasnije razgraničavali.

Medijalna linija se od glabele do opistiona prostire na ravnomernoj udaljenosti od koštanog dela, da bi se posle izražene protub. occ. externa i posle iniona blago lučno povijala čineći leđnu liniju vrata. Posle glabele, sa prednje strane lobanje, pošto je koren nosa ukazao na malo prćast oblik, medijalna linija koso ide duž ravni nozdrva, da bi potom pokazale dobro profilisane usne. Mentum mandibule je konkavno naglašen, tako da se dalji oblik profila morao dati po njemu. Posle zašiljenog obratka, medijalna linija blago prelazi iz ravnog podbratka u prednji profil vrata.

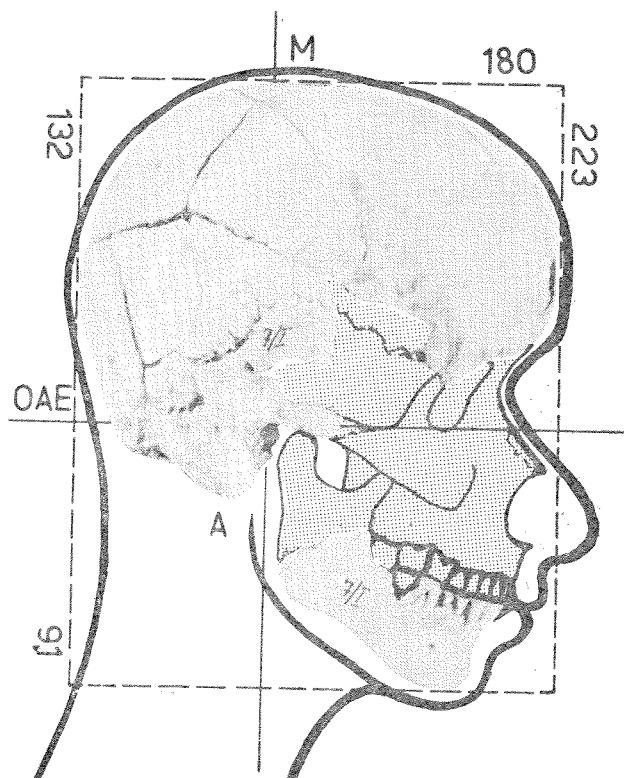
Lobanja broj 4 (sl. br. 4)

Posle prve faze rekonstrukcije, na ovoj lobanji sledi postavljanje frankfurtske linije, koja je osnova za drugu fazu. Opet se mora poći od os zygomaticus. Na njen oblik ukazuju frontalni i temporalni okrajak, između kojih se uklapa ova kost. Gornji obod očne duplje je sačuvan (zaklapa prav ugao u odnosu na frontalnu ravan lica), tako da se srazmerno njemu mogao postaviti i donji. Na osnovu ova tri elementa ucrtao sam zigomatičnu kost i izvršio postavljanje OAE-linije, koja kad se ogradi glabelarnom i opistion tangentom ima 180 mm, a sa nje podignuta simetrala A-M 132 mm (ukazuje na makrokraniju).

Mandibula iznad ramusa nije sačuvana, ali je svojim preostalim delom mogla sasvim pouzdano da se zglobi sa lobanjom u fosa mandibularis, tako da je i njen oštećeni deo dobijen u odgovarajućem obliku. Najveća problematičnost se i kod ove lobanje pojavila pri rekonstrukciji gornje vilice i nosne duplje. Po povinuću glabele, koje je blago udubljeno i veliko, trebalo bi očekivati meki prćast nos, kakav je i prikazan medijalnom linijom. Visinu maksile sam rekonstruisao tražeći najbližu proporcionalnost sa ostalim delovima lobanje, tako da joj oblik i veličina budu u srazmeri sa lobanjskom celinom.

Sada se može postaviti donja tangenta kroz gnation (ukupna visina lica iznosi 223 mm), i kako je cela lobanja uokvirena, može se preći na iznalaženje medijalne linije profila.

Od glabele do iniona medijalna linija prati konfiguraciju kalote, da bi se potom spustila u oblik leđne linije vrata. Oblik glabelarnog povinuća je već pomenut, tako da je prema njemu oblikovan jedan meki prćasti nos. Kako su zubi sačuvani samo u donjoj vilici, profilacija gornje usne je data analogno donjoj, koja je određena prema

Sl. 4

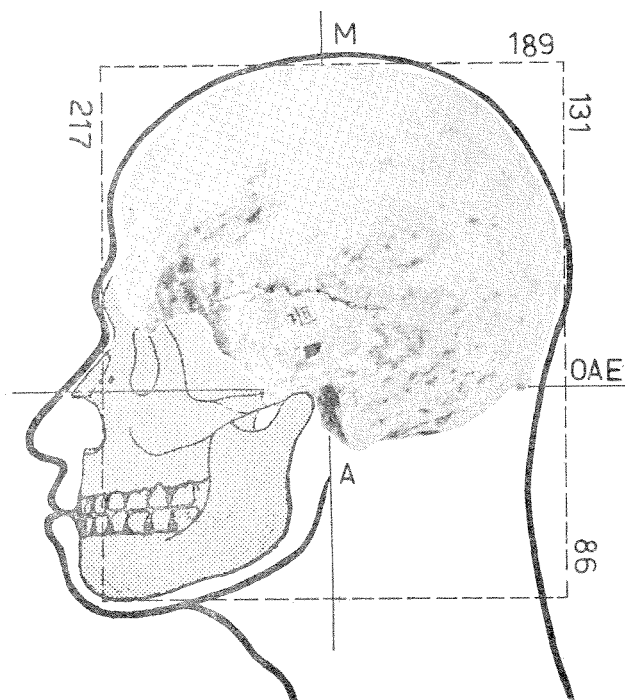
visini zuba, prema individualnoj starosti i prema polu. Obradak se drži profila mentuma mandibule, a podbradak blagom linijom prelazi u prednji profil vrata.

Lobanja broj 5 (sl. br. 5)

Posle ženske lobanje (7/I) sledi muška lobanja (7/II) iz istog groba. Njena rekonstrukcija započinje drugom fazom. Kao i kod nekoliko poslednjih primera, za postavljanje osnovne simetrane (OAE) treba prethodno izvršiti rekonstrukciju zigomatične kosti. Na osnovu pravca, položaja i robusticiteta frontalnog i temporalnog okrajka izvršio sam ucrtavanje os zygomaticus. Gornji obod očne duplje je malim delom sačuvan, ali je i on ukazivao na velike i duboke očne konhe. Glabela je uništena, ali po profilaciji čelne kosti (jako naglašeni frontalni tuberi, kao i superciliarni lukovi) vidljivo je da je i glabela mo-

rala biti jako naglašena. Na crtežu sam je tako i postavio, uz odgovarajuće glabelarno povinuće i prav koren nosa.

Po postavljanju vertikalnih tangenti na OAE-liniju, njena dužina je ograničena na 189 mm, a vrednost simetrane iznosi 131 mm (kod obe lobanje iz groba broj 7 ova dimenzija ukazuje na vidnu makrocefaliju). Shodno ovoj karakteristici, posebno kod ove lobanje pošto nema očuvanu mandibulu, delove lica ispod zigomatične kosti ucrtao sam prema najverovatnijoj srazmeri ukupne lobanjske celine. Gornji deo lica, koji zahvata ugao između OAE-linije i glabelarne tangente i sučeljava se sa frontalnom i temporalnom kosti, rekonstruisan je sa više sigurnih elemenata. Ostaci ovih kostiju određuju lateralnu horizontalnu dimenziju lica. Lateralna vertikalna dimenzija lica je sa više verovatnoće postavljena. Njen oslonac je reljefnost ostalih očuvanih kostiju i srazmera u odnosu na celu lobanju. Na taj način dobijena je ukupna visina lica od 217 mm.

Sl. 5

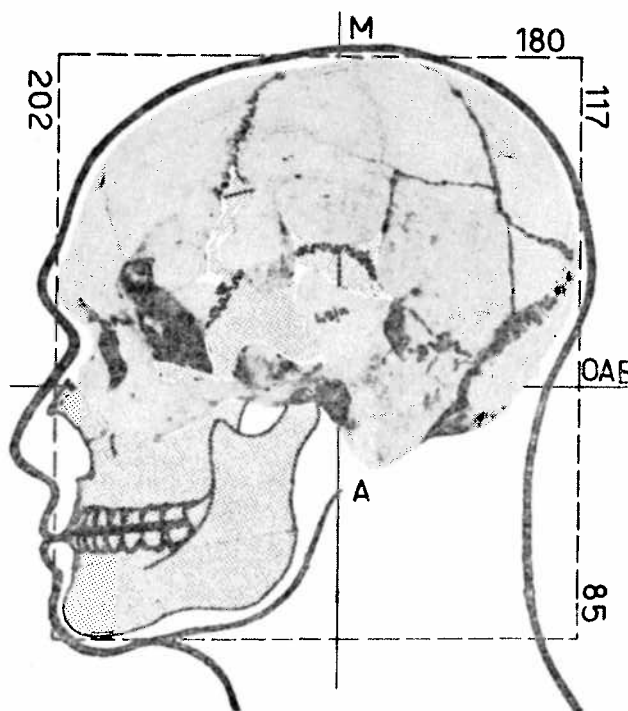
Kroz gnation je povučena donja horizontalna tangenta, a cela lobanja postavljena je u četvorougao u okviru lateralnih lobanjskih dimenzija 189×217 mm, tako da je stvorena osnova za treću fazu rekonstrukcije.

Posle glabelarnog povinuća medijalna linija preko glabele i frontalna postavljena je u četvorougao u okviru lateralnih lobanjskih dimenzija u jako profilisan vrat (reljef vratne muskulature na os occipitale).

vidno je izražen). Sa suprotne strane ova linija čini profil lica pravilnim oblikom nosa, dok je profilacija usana, obratka i podbratka, kao i prednja linija vrata deo koji u sebi sadrži najviše elemenata zasnovanih na proporcijama sačuvanih lobanjskih delova.

Lobanja broj 6 (sl. br. 6)

Kod ove lobanje obavljene su sve tri faze rekonstrukcije. Posle slepljivanja sačuvanih lobanjskih kostiju, dobijena celina je kao i kod svake lobanje, fotografisana. Za dopunu je trebalo pridodati gornji deo maksile i celu mandibulu. Os zygomaticus je u celosti sačuvana, tako da je linija OAE bez teškoće postavljena. Očne duplje su takođe u celosti očuvane. Njihov oblik je povijen i dosta povučen, što bi pre mogla da bude individualna nego tipska odlika. OAE-linija ograničena glabelarnom tangentom i zadnjom vertikalnom tangentom, koja kod

Sl. 6

ove lobanje prolazi kroz lambdu a ne kroz opistion, ima vrednost od 180 mm. Sa nje podignuta A-M vertikalna simetrala iznosi 117 mm. Ispod OAE-linije, u predelu lica, sa njene donje strane prostire se veći deo os zygomaticus, kao i najviši deo maksile. U poređenju sa nekoliko prethodnih slučajeva, ovde imamo više elemenata za rekonstrukciju donjeg dela lica.

Pravac pružanja os nasale ukazuje na jedan pravilan nos, malo podignut, jer po spoljašnosti cele lobanje ne bi trebalo očekivati pravo

i visoko lice. Lice bi ovde najverovatnije bilo nisko i malo istureno, sa tragovima prognatije (lobanja daje štrčeći izgled). Svaki drugi oblik bi više odudarao od celine očuvanih delova.

Prednja linija lica može da se postavi, dok je mandibula na zadnjoj strani ograničena fosom mandibularis. Znači, ostaje da se odredi najniža donja tačka — gnation. Držeći se elemenata profilacije lica, video sam da bi najverovatnija ukupna visina lica iznosila oko 200 mm. Držeći se takvih relacija, postavio sam ispod maksile mandibulu. Cela lobanja je dobila svoj lateralni izgled, koji nije narušen nijednom asimetrijom ili sličnim detaljima.

Nedostatak temopralne kosti, s obzirom da je u pitanju lateralna ravan lobanje, nije predstavljao teškoću u ucrtavanju.

Ovim bi druga faza rekonstrukcije bila završena.

Medijalna linija preko glabele, bregme, lambde, opistiona i iniona pokazuje jaku vratnu muskulaturu, koju je usloвила reljefnost na os occipitale. Facijalni profil od jako izražene glabele prelazi u prav i malo podignut nos, neznatno isturene usne, da bi obradak i podbradak bili najmanje pouzdani u celoj rekonstrukciji, a prednja linija vrata, analogno zadnjoj, zbog jake vratne muskulature, daje jako izražen vrat i sa prednje linije profila.

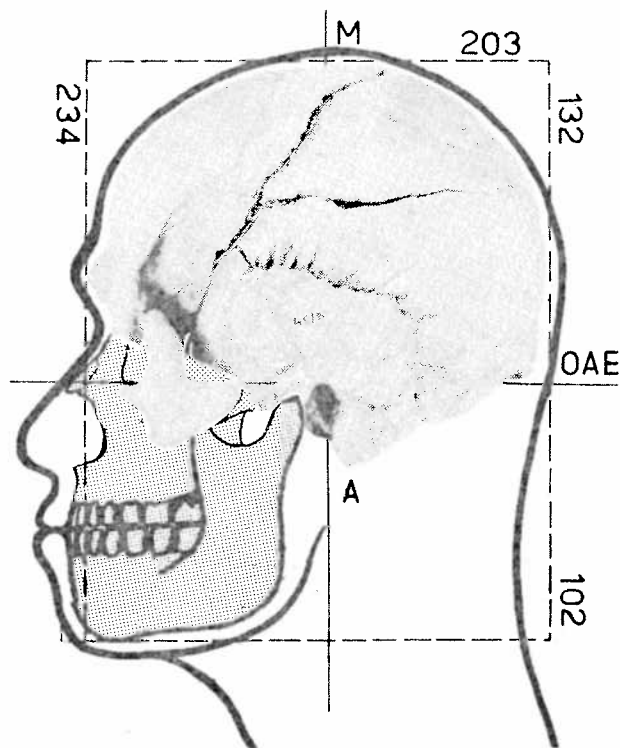
Lobanja broj 7 (sl. br. 7)

Prva faza rekonstrukcije na ovoj lobanji razlikuje se od ostalih, što je uslovljeno stanjem očuvanosti. Naime, na bolje očuvanoj levoj strani trebalo je najpre odstraniti pukotinu širine 4—6 mm, koja se protezala preko temporalne i parijetalne kosti. Zaključio sam da je najbolje izvršiti odstranjenje dela zahvaćenog pukotinom isecanjem sa fotografije tako da bi se potom fotografija ponovo sjedinila u svoj anatomske sklop. Kako je sa ove iste lobanjske strane sačuvana i zigometična kost, OAE-linija je postavljena bez ikakve rekonstrukcije, a tangente koje je seku ograničavaju joj dužinu na 203 mm. Visina sime-trale A-M iznosi 132 mm.

Za drugu fazu rekonstrukcije trebalo je dopuniti gornju vilicu nosnim delom, kao i donju vilicu. Po korenu nosne kosti to bi najverovatnije bio jedan pravilno profilisan muški nos. Širina zadnjeg dela donje vilice, kao i širina ramusa mogu pouzdano da se dobiju prema odnosu sa fosom mandibularis i os zygomaticus. Rekonstruisani delovi zasnovani na proporcionalnosti sa sačuvanim lobanjskim delovima su visina gornje vilice sa svojim reljefom, donji deo donje vilice, kao i njihovi zubi.

Uzimajući u obzir tipske i polne odlike ove lobanje, kao i njenu robustnost, pokazalo se da ukupna visina lica iznosi oko 230 mm, od čega 132 mm predstavljaju vrednost mere 21. Ostatak od oko 100 mm predstavlja visinu donjeg dela lica — ispod OAE-linije. Držeći se ovoga okvira, crtežu sam pridodao ova dva elementa, dok je izgled zuba dat samo kao jedna od mogućnosti (broj ekstrahiranih, kao i stepen ojednosti zubne krunice je nemoguće utvrditi na osnovu lobanjskih kostiju).

Medijalna linija posle pravilnog nosa prelazi u profilaciju usana, obratka i podbratka, tj. delova profila koji prekrivaju rekonstruisani deo. Preko naglašene glabele, brgme i iniona, prekrivajući lobanjsku

Sl. 7

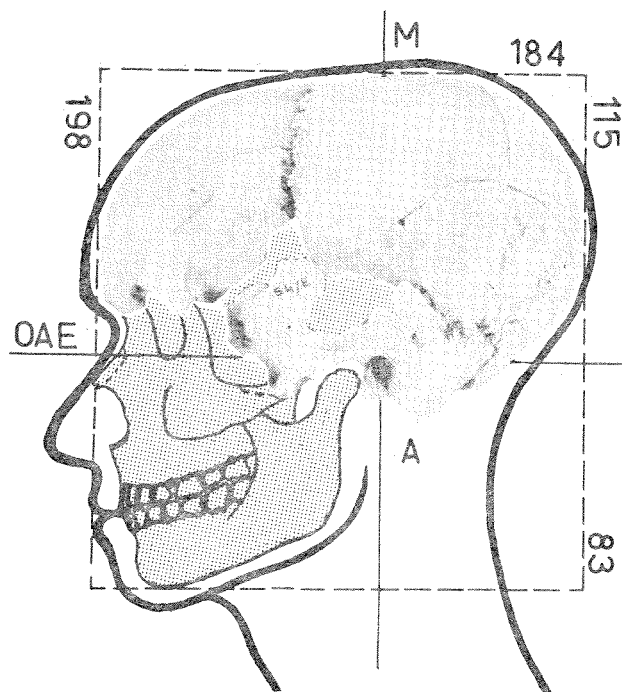
kalotu, ova linija sa zadnje strane prelazi u vrat jake muskulature, što je utvrđeno po reljefnosti okcipitalne regije (protuberantia occipitalis externa vrlo je izražena).

Lobanja br. 8 (sl. br. 8)

Prva faza rekonstrukcije obavljena je na suturi koronalis, na okcipitalnoj regiji, kao i na vezivanju temporalnih i parietalnih kostiju. Pošto je dobijena celina koja je fotografisana, moglo se pristupiti drugoj fazi rekonstrukcije. Vertikalna presija na parijetalnim kostima ne bi se mogla okarakterisati kao veštačka mehanička deformacija (ili oblikovanje) lobanjskih kostiju, nego kao individualna anatomska varijacija. Do ovog zaključka sam došao posle pregleda većeg broja radova raznih autora koji obrađuju deformisane lobanje¹⁴.

¹⁴ Dingwall, J. (1931): *Artificial cranial deformation*. John Bale — Sons. Danielsson Ltd. London. Henschen, F. (1966): *Der Menschliche Schädel in der Kulturgeschichte*. Springer Kiado, Berlin — Heidelberg. Hanko, I. — Kiszely, I. (1971—1972): *Mestersegesen deformalt koranë*.

Postavljanju frankfurtske (OAE) linije na ovoj lobanji prethodi rekonstrukcija os zygomaticus. Kao i kod nekoliko prethodnih slučajeva, temopralni i frontalni okrajak zigomatične kosti su očuvani, kao i gornji obod očne duplje, tako da je na osnovu ovih podataka ucrtano telo os zygomaticus. Ono je po svojoj morfologiji gracilno, malih dimenzija i sa proporcionalno očuvanim delovima.

Sl. 8

Kada je postavljena OAE-linija i ograničena vertikalnim tangentama, njena dužina iznosi 184 mm. Visina simetrale A-M (ili mera 21, po Martinu) iznosi 115 mm.

pvándorlaskori fërfikoponia. Evkönyvëböl, 67—84. Jelinek, J. (1960): Vier deformierte Schädel aus der Völkerwanderungszeit aus Südmähren. Časopis Moravského musea. Scientiae naturales, XLV, 251—254. Lorenzova, A. (1960): Umele deformované lebky z Velatic. Spisy Přírodovědecké fakulty University v Brně, 416, 331—371. Moss, M. (1958): The pathogenesis of Artificial Cranial Deformation. Amer. J. Phys. Anthrop., 16, 269—286. Nemeskürti, J. (1952): An anthropological examination of recent macrocephalic finds. Acta Arch. Hung., 223—233. Pilarić, G. (1970): Antropološka istraživanja artifičijalno deformisanih lubanja iz ranosrednjovekovne nekropole u Rakovčanima kod Prijedora. Glasnik muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu, N. S., XXV, 179—197. Robin, V. (1957): Iskustvenno deformirovannye cerepa najdenyye pri raskopkach v Krymi-Trudy kafedri normalnoj anatomii i gistologii s embriologiej. Simferopol. Sittenberger, A. (1936): Ein extrem deformierter Schädel aus einem Fürstengrab auf dem Ostgotenfriedhof in Taganrog. Krim. Sitzungsber. Anthrop. Ges. Wien.

Glaberalna regija na ovoj lobanji je slabo razvijena, ali je njeno nosno povinuće duboko. Ovaj elemenat je značajan za ugao lica koje je nisko, malo i ukošeno. Nos bi trebalo da ima nešto podignut, ali pravilan profil. Visina maksile, kao i cela mandibula rekonstruisane su prema postojećim elementima: prema poziciji fose mandibularis, uglu lica i glabelarne tangente, ukupnoj visini lica (do 200 mm), itd. Oblik zuba je najmanje pouzdan, jer za njihovu rekonstrukciju nije bilo nikakvih podataka. Delovi temporalnih kostiju su osenčeni, tako da su razgraničeni očuvani i rekonstruisani koštani delovi.

Završna, treća faza rekonstrukcije svake lobanje svodi se na iznalaženje medijalne linije kao najverovatnijeg profila. Na ovoj lobanji ta linija od korena nosa do opistiona prati konfiguraciju lobanjske kalote, da bi se potom spustila u leđni deo vrata. Sa prednje strane, posle već pomenutog oblika nosa, malih usana (individualna starost adultus-maturus), blagog obratka i podbratka, medijalna linija se spušta u prednji profil vrata. Gledano u celini, ova lobanja ima vrlo naglašenu i izvučenu zatiljačnu regiju, što je njena individualna odlika, ženskog je pola, a po tipu gracilni mediteranac.

Kako je već u uvodnom delu rada rečeno, osnova svake rekonstrukcije izvedene ovim metodom je lateralna fotografija lobanje postavljena u položaj frankfurtske ravni. Na izabranih osam lobanja sa nalazišta Lepenski Vir, koje pripadaju starom kromanjonskom i mediteranskom tipu (robustna i gracilna varijanta), prikazan je tok njihove rekonstrukcije ovom kombinovanom metodom. Njemu je prethodio kratak istorijat lobanjskih rekonstrukcija, u kome se moglo videti da su one rađene grafički ili reljefno, a da fotografija kao pouzdana osnova rekonstruisane lobanje nije primenjivana. Da bi se ona što potpunije i preciznije iskoristila, dati su antropomorfološki ostaci i elementi izabranih osam lobanja, posle kojih se moglo pristupiti procesu rekonstrukcije.

Treba napomenuti da lobanjske tangente i simetrale postavljene na svakoj rekonstruisanoj lobanji i posmatrane kao merne lobanjske vrednosti — služe kao oslonac simetriji i proporcionalnosti — elementima na koje se u svakoj vrsti rekonstrukcije mora računati.

Prva faza rekonstrukcije (slepljivanje sačuvanih koštanih delova u jednu celinu, koja je potom fotografisana i na koju se nadovezuje dalji tok rekonstrukcije) izvedena je na lobanjama inv. br. 7/I, 45/a, 47 i 54/e. Druga faza rekonstrukcije (ucrtavanje rekonstruisanih koštanih delova i sklopova) izvedena je na lobanjama inv. br. 7/I, 7/II, 45/a, 45/b, 47, 54/d i 54/e, dok je treća faza rekonstrukcije — iznalaženje »medijalne linije« kao najverovatnijeg profila individue — izvedena na svih osam lobanja sa Lepenskog Vira (inv. br. 7/I, 7/II, 26, 45/a, 45/b, 47, 54/d i 54/e).

Napomena: Posle izvršenog procesa prve, druge i treće faze rekonstrukcije na svim lobanjama, tehničku obradu crteža izvršio je drug S. Čerkez, ilustrator Centra za balkanološka ispitivanja ANU BiH.

ZIVKO MIKIĆ

LATERAL-OSTEOMORPHOLOGISCHE REKONSTRUKTION DER PRÄHISTORISCHEN SCHÄDEL AN FUNDEN AUS LEPENSKI VIR

ZUSAMMENFASSUNG

In den Jahren 1967 und 1968 wurden in Lepenski Vir 70 Gräber entdeckt, in denen 85 Individuen verschiedenen Geschlechtes und Alters begraben waren. Ausser 5 Gräbern, die dem späten Eneolithikum und der römisch-byzantinischen Zeit angehören, kann man andere Gräber mit der prähistorischen Siedlung in Lepenski Vir verbinden. Auf Grund der Resultate, die man durch Messen der Isotope des radioaktiven Kohlenstoffes (C-14) erhielt, kann man schliessen, dass die Siedlung in continuo etwa 900 Jahre (5500—4600 v. u. Z.) besiedelt war. Da in Lepenski Vir zwei verschiedene prähistorische Kulturen aus diesem Zeitraum entdeckt wurden — die vorneolithische Kultur des Lepenski Vir, und die ältere neolithische Startschewo-Kultur (nach D. Srejo-
vić, Philosophische Fakultät Belgrad)¹ — so gehören auch die entdeckten Gräber dieser frühen Etappen der Prähistorie des Donauraumes und die in ihnen gefundenen Skelette verschiedenen anthropologischen Typen an.

Das anthropologische Material von Lepenski Vir behandelte Dr. J. Nemeskèri (Statistisches Zentrum für demographische Forschung, Budapest). Als Beitrag zur Monographie über Lepenski Vir gab Nemeskèri einen präliminaren Bericht unter dem Titel »Die Population des Lepenski Vir« heraus², in welchem er in Hauptzügen die Charakteristika der Bevölkerung dieses wichtigen prähistorischen Fundortes angibt.

Das anthropologische Material von Lepenski Vir ist nicht in allen Fällen vollkommen erhalten. Die Schädel, die für die morphologische Kategorisation ansonsten sehr wichtig sind, wurden in anderen Gräbern gefunden, oft ohne die Mandibula oder die Gesichtsknochen. Die Ursache dieser Unvollkommenheit ist zweifelhaft: sekundäre Bestattung, welche sehr oft in der Kultur von Lepenski Vir praktiziert wurde, und der Druck der Erde, genauer gesagt, die Beschädigungen, die durch intensive Bautätigkeit hervorgerufen wurden. Das Ziel dieser Arbeit ist die laterale Rekonstruktion der Schädel, die auf die eine oder andere erwähnte Art beschädigt wurden, um somit eine möglichst grosse Zahl der anthropologischen Funde von Lepenski Vir für weitere, detaillierte Forschung vorzubereiten.

¹ Srejo-
vić, D. (1966): *Lepenski Vir — A New Prehistoric Culture in the Danubien Regien*. Arch. Jug., 7, 13—17. (1967): *Lepenski Vir — Excavation at Lepenski Vir — Preliminary Report*. Starinar N. S. 18, 157—164. (1969): *Lepenski Vir — Protoneolithic and Early Neolithic Settlements*. Archaeology 22, No 1, 26—36.

² Nemeskèri, J. (1970): In D. Srejo-
vić — *Lepenski Vir. Die Population des Lepenski Vir*. Beograd — Srpska književna zadru-
ga.

Für die Rekonstruktion wurden im ganzen 8 Schädel auserwählt. Sie stammen aus den Gräbern, die den verschiedenen Bauhorizonten des Lepenski Vir angehören (1a — b, II, IIIa — b), d. h. der vorneolithischen und der Startschewo-Siedlung. Diese Schädel, mit 7/I, 7/II, 45/a und 45/b nummeriert, nach dem Inventarbuch der Gräberfunde, gehörten den Trägern der Lepenski Vir — Kultur an, während es nicht sicher ist, ob die mit 26, 47 54/d und 54/e nummerierten Schädel der Bevölkerung der protoneolithischen oder der Startschewo-Siedlung angehören.

Die Rekonstruktion wurde auf Grund der morphologischen Spuren zum Ziele der besseren Unterscheidung zwischen zwei grossen Varietäten — Cromagnoniden und Mediteranoiden — durchgeführt. Die Basis jedes rekonstruierten Schädels ist seine laterale Aufnahme (in OAE-Linie), dann folgt der rekonstruierte zerstörte Knochenteil und am Ende kommt der »lebendige« Teil. Mit diesen Methoden kann man das wahrscheinlichste Bild der rekonstruierten Schädel bekommen, was für einen weiteren Vergleich ganz deutlich und genügend ist.

Auf der beigelegten Tabelle sind die Grabnummer, das Geschlecht, das Alter, die wichtigeren Schädelmessungen nach Martin, die Schädelkapazität, die Länge des Skelettes in situ, die Form der Kalotte nach Sergi und die Varietät jedes rekonstruierten Schädels angegeben. Auf Grund dieser Messungen und Angaben kann man auf folgendes schliessen:

1. Die rekonstruierten Schädel von Lepenski Vir kann man in zwei Haupttypen, alter cromagnonider Typus (Nr 7/I, 7/II, 45/a und 45/b) und alter mediteranoider Typus (inzwischen grazil und robust; 26, 47, 54/d und 54/e) einordnen.

2. Die Schädel mit den Charakteristika des alten mediterranoïden Typus kann man, nach der Morphologie, in zwei Varietäten teilen: in den robusten mediterranoïden Typus (Schädel Nr 47 und 54/d) und den grazilen mediterranoïden Typus (Nr 26 und 54/e).

3. Der alte cromagnonide Typus hat ovoid-sphenoid-elipsoide Kalotten: der robuste mediterranoïde Typus hat ausschliesslich birsoide (Nr 47 und 54/d), und der grazile mediterranoïde Typus ovoide (Nr 26) und pentagonoide (Nr 54/e) Schädel-Kalotten, usw.

RESULTATS DES RECHERCHES EFFECTUEES PAR LE CENTRE D'ETUDES BALKANIQUES EN 1974

Le Centre d'études balkaniques a dirigé son activité en 1974., ainsi que chaque année, selon le plan et le programme accepté par les membres du Centre à la réunion du 23. novembre 1973. Dans la réalisation de ce programme ont participé tous les membres du Centre, ensuite les collaborateurs scientifiques qui travaillent dans le Centre et aussi beaucoup de collaborateurs des autres centres balkaniques. L'activité du Centre en 1974. a été effectuée surtout dans le cadre des thèmes qui durent plusieurs années. Dans la période passée le Centre a été orienté vers les projets les plus importants, réalisés dans le cadre de cette organisation et signifiant leurs contributions les plus importantes à la science balkanique en Yougoslavie.

1. Le travail sur la formation du centre de documentation de la culture matérielle et spirituelle des tribus illyriennes — Les collaborateurs ont élaboré 467 localités avec 2500 dessins et 787 fiches. Il s'agit des nécropoles à Sanski Most, Prozor, Kompolje, Nin, Karaburma, Glasinac et Karagač.

Tout le travail du territoire de la RS Croatie est déjà terminé et maintenant il faut ramasser les matériaux des autres régions illyriennes et il faut terminer le travail sur l'étude des localités de la Serbie et de la Macédoine.

Les collaborateurs ont travaillé parallèlement sur le ramassage des matériaux pour le thème »Monuments de culte de la tribu des Dalmates à l'époque antique« et ils ont choisi les types de céramique de la gradina à Korita (Buško Blato) ce qui est la base pour un travail typologique et statistique sur les autres localités dalmates.

2. Le fichier des agglomérations fortifiées illyriennes — En 1974. est tout à fait terminée la deuxième phase des recherches des agglomé-

rations fortifiées illyriennes autour de la plaine de Duvno (37 gradinas). Ces recherches appartiennent au cadre du grand projet qui embrasse peu à peu notre pays tout entier. Ayant terminé les recherches autour de la plaine de Duvno, les collaborateurs chargés de ce travail, auront poursuivi ces études aux alentours de Buško Blato et sur la plaine de Livno.

3. Les recherches anthropologiques sur la région de Glasinac — Dans le cadre des recherches systématiques dans le domaine de l'anthropologie physique les collaborateurs du Centre ont commencé en 1974 à ramasser les matériaux de la région de Glasinac dans la Bosnie de l'est. Il est bien connu que sur ce plateau sont concentrés les tombes illyriennes et que c'est en Europe l'un des centres les plus importants de la civilisation illyrienne. Mais, malheureusement, les matériaux anthropologiques ne sont pas ramassés jusqu'à présent, et on n'a pas pu les étudier. Ayant étudié les nombreux résultats des recherches archéologiques qui ont été effectués à la fin du siècle passé et au commencement de ce siècle, on peut conclure que la plus grande concentration des tumulus qui ne sont pas étudiés, provenant de la période préhistorique, se trouve entre les agglomérations Sokolac et Rogatica. Ce travail a eu en 1974 deux phases: la reconnaissance sur le terrain et la sélection des tumulus et ensuite les fouilles et le rassemblement des matériaux. Ces recherches ont donné les nouvelles expériences pour les études à long terme sur ce terrain.

4. Préhistoire des pays yougoslaves — Les rédacteurs pour chaque une des trois périodes ont définitivement examiné la physionomie de cette édition et exactement choisi la structure des matériaux pour chaque période de la Préhistoire. Ils ont fait aussi la délimitation de la matière et des obligations entre eux. En 1974 ils ont examiné la littérature et étudié les données importantes pour la publication. Le dessin avance bien et on peut conclure que tout le travail est déjà bien avancé.

5. La culture matérielle la plus ancienne des Slaves et son rapport avec la culture des habitants pré-slaves des Ve et VIe siècles en Bosnie et Herzégovine — La première phase des recherches sur le terrain en Bosnie du nord-est (aux alentours de Bijeljina) est définitivement terminée et en 1975 sera élaborée une étude scientifique traitant ce problème.

Sur le territoire étudié ont été découverts deux types d'habitation: les »zemunice« et les maisons en bois sur les piliers, ces dernières ne sont pas encore bien étudiées. On a découvert dans les »zemunice« beaucoup de céramique, mais les trouvailles des outils sont très rares. Toutes ces données montrent un aspect tout à fait nouveau de la culture matérielle des Slaves à l'époque la plus ancienne.

6. Les voies de communications illyriennes et romaines dans les Balkans du nord-ouest — D'après le programme pour l'année 1974 le collaborateur chargé de ce travail a identifié les traces des voies romaines et illyriennes sur les deux directions principales:

a) la direction Salona-Narona avec les voies de communications vers le nord (la plaine de Duvno- Posušje, Rakitno) et

b) la direction Romanija-Drina. Ce programme est tout à fait réalisé. Les recherches ont embrassé la direction Sarajevo-Vid (Narona)-Trilj (Tilurium), ensuite Dicmo-Trilj-Lovreć-Berinovac-Runović-Drinovci-Tihaljina, Ljubuški-Vid et encore quelques directions correspondantes sur la plaine de Glamoč, aux environs de Bosanska Krupa, Cazin, Drvar et Ključ.

7. Elements traditionnels dans la famille paysanne de la Serbie de l'est et d'une partie du sud — En 1974 ont été faites les recherches dans 11 villages dans les communes de Brus, Aleksandrovac, Veliko Gradište, Blace, Kuršumlija, Prokuplje, Žagubica et Petrovac. Les recherches effectuées jusqu'à présent ont donné de très bons résultats et les matériaux ramassés ont affirmé les suppositions fondamentales. Mais, on peut dire que ces matériaux peuvent donner beaucoup de nouvelles données pour mieux connaître la famille paysanne traditionnelle. Les recherches seront poursuivies en 1975.

8. L'ancienne architecture balkanique — Dans ce domaine ont été ramassées les données de la littérature qui ont facilité les recherches sur le terrain.

9. Bibliographie ethnologique de la Yougoslavie — En 1974 vers 1000 unités bibliographiques ont été rédigées et l'auteur chargé de ce travail a été engagé de ramasser les matériaux bibliographiques les plus anciens de la région de Slovénie. Ce travail est bien avancé en collaboration avec les collègues slovènes. L'auteur a fait une bonne partie du travail sur la formation du codex de la bibliographie.

10. La toponymie de Prigorje — En 1974 est terminé le travail sur la transcription des microtoponymes des cartes cadastrales qui se trouvent aux Archives des cartes à Zagreb. On a fait la division de cette région en quatre. Les collaborateurs de l'Institut linguistique à Zagreb, engagés sur ces recherches, ont déjà étudié l'une de ces quatre régions et ils vont poursuivre ce travail pour les autres régions en 1975.

11. Vestiges linguistiques romans en Herzégovine — C'est un projet qui dure plusieurs années. En 1974 ont été effectuées les recherches dans la région de Trebinjska šuma (Poljice, Sedlari, Diklići, Zavalala). Beaucoup de nouvelles données et de nouveaux termes ont été ramassés et maintenant on peut avoir une idée plus claire sur les éléments romans dans une partie de l'Herzégovine.

12. Etudes illyriennes anthroponymiques — L'auteur de ce thème a visité quelques régions illyriennes à Bosanska krajina, en Bosnie du nord-ouest et en Herzégovine de l'est. Il a ramassé les nouvelles données pour les études topographiques et anthroponymiques et aussi pour les études plus larges du domaine de la mythologie illyrienne.

13. Les recherches sur la langue des Romanis durent déjà plusieurs années et chaque année l'auteur publie un travail concernant quelques phénomènes dans cette langue.

14. En 1974 est tout à fait rédigée la Bibliographie d'archéologie antique qui contient 1303 pages, avec l'introduction, liste des auteurs et table des matières. C'est la première fois de ramasser dans une oeuvre si grande tous les matériaux imprimés du domaine d'histoire et d'archéologie se rapportant aux régions pas tellement hétérogènes du point de vue géographique, culturel, ethnique et linguistique, vivant durant des siècles isolées dans les conditions spéciales comme les parties de différentes formations d'états.

Cette Bibliographie est surtout l'une des plus grandes entreprises dans ce domaine.

15. En octobre 1974 a été organisé un colloque international intitulé «Agglomérations fortifiées illyriennes». 26 spécialistes de notre pays et de l'étranger se sont présentés avec leurs rapports, et vers 70 participants y avaient pris part.

La composition du programme de ce colloque se proposait trois buts:

a) essayer donner un aperçu synthétique de l'état des recherches sur les agglomérations fortifiées dans la région des Illyriens,

b) établir certaines comparaisons fondamentales avec les régions voisines et

c) créer une atmosphère favorable et proposer une méthodologie déterminée pour les recherches ultérieures.

A la fin de cette rencontre il semble que ces trois buts ont été atteints.

A ce colloque ont tenu leurs rapports les spécialistes suivants: 1. Mate Suić (Yougoslavie): «Approche scientifique et méthodes de recherche des habitats autochtones sur le territoire illyrien», 2. Selim Islami (Albanie): «Problèmes de chronologie de la cité illyrienne», 3. Dujë Rendić-Miočević (Yougoslavie): «Quelques aspects de la continuité des agglomérations fortifiées illyriennes préantiques à l'époque romaine», 4. Stane Gabrovec (Yougoslavie): «Überblick über eisenzeitliche Befestigungen in Slowenien», 5. Ružica Drechsler-Bižić (Yougoslavie): «Caractéristiques des agglomérations fortifiées dans la région centrale des Japodes», 6. Alojz Benac (Yougoslavie): «Quelques caractéristiques des agglomérations fortifiées dans la région des Delmates», 7. Borivoj Čović (Yougoslavie): «Die Befestigungen und befestigte Siedlungen des Glasinacer Gebietes», 8. Zdravko Marić (Yougoslavie): «Fortificazioni preistoriche e protostoriche nel territorio di Daors», 9. Milutin Garašanin (Yougoslavie): «Agglomérations fortifiées dans la région frontière de l'est du territoire illyrien», 10. Borivoj Čović (Yougoslavie): «Pod bei Bugojno, eine befestigte Siedlung der Bronze- und Eisenzeit in Zentralbosnien», 11. Muzafer Korkuti (Albanie): «Alcune caratteristiche degli abitati protourbani nella Illiria meridionale», 12. Neritan Ceka (Albanie): «Traits de la civilisation urbaine illyrienne»,

13. Frano Prendi (Albanie): «Aspects de la vie sociale, économique et culturelle de Lissus», 14. Aleksandra Mano (Albanie): «Le commerce et les artères commerciales dans l'Illyrie du sud», 15. Skender Anamali (Albanie): «Données épigraphiques sur quelques cités de l'Illyrie du sud», 16. Dhimosten Budina (Albanie): «Antigonée et son agglomération», 17. Burhan Dautaj (Albanie): «Aspects de la vie économique à Dimal», 18. Zef Mirdita (Yougoslavie): «Intorno al problema dell'ubicazione e della identificazione di alcune agglomerati dardani nel tempo preromano», 19. Klaus Kilian (Allemagne): «Die Befestigung auf dem Aetos von Ithaka, Vergleichsmöglichkeiten zu Epirus und Südalbanien», 20. Hadrian Daicoviciu (Roumanie): «Les forteresses daces à la fin du second Age du fer», 21. Gavrilă Simion (Roumanie): «Quelques remarques sur la civilisation gétique des centres et forteresses autochtones de Dobroudja à la fin du Hallstatt et au commencement du la Tène», 22. Maria Čičikova (Bulgarie): «L'apparition des villes fortifiées en Thrace», 23. Dinu Adamesteanu (Italie): «Tipi di insediamenti umani in Puglia e Basilicata», 24. Adriano La Regina (Italie): «Centri fortificati preromani nei territori sabellici dell'Italia centrale adriatica», 25. Vincenzo Tusa (Italie): «Centri fortificati punici ed elimi della Sicilia occidentale», 26. Aleksandra Faber (Yougoslavie): «Zum Megalithenbau-Einige Bemerkungen über die Überwölbung der Stadttore der Megalithenbefestigungen und ihre Datierung», 27. Šime Batović (Yougoslavie): «Caractéristiques des agglomérations fortifiées dans la région des Liburniens».

Après ces rapports et la discussion tous les participants ont été d'accord qu'il faut proposer trois choses:

a) Il serait très utile faire un échange de l'expérience. Ce serait réalisé dans les visites réciproques, dans les participations aux recherches et semblable.

b) Il serait d'une grande importance la formation des centres de documentation, surtout en Yougoslavie, où serait rendu possible un travail systématique à un plus grand nombre de spécialistes.

c) Il faudrait synchroniser la publication systématique des résultats des recherches dans ce domaine, soit dans les publications régulières soit dans les publications spéciales.

Tous les matériaux de ce colloque, les rapports et la discussion, seront publiés dans les Publications spéciales de l'Académie, c'est-à-dire du Centre d'études balkaniques.

16. En 1974 a été préparé pour la publication l'Annuaire du Centre XII pour l'année 1974 qui contient six travaux scientifiques, Recensions et critiques, Chronique. «Bibliographie d'archéologie antique» a été aussi préparée pour la publication.

17. La Centre a eu une large collaboration avec les institutions semblables au pays et à l'étranger.

XIII SASTANAK STALNIH ČLANOVA CENTRA ZA BALKANO- LOŠKA ISPITIVANJA ODRŽAN 16. MAJA 1975. GODINE

Sastanku su prisustvovali slijedeći članovi Centra: prof. dr Franjo Barišić, prof. dr Alojz Benac, prof. dr Borivoj Čović, prof. dr Branislav Đurđev, prof. dr Stane Gabrovec, prof. dr Milutin Garašanin, prof. dr Radoslav Katičić, prof. Špiro Kulišić, prof. dr Fanula Papazoglu, prof. dr Mihailo Petruševski, prof. dr Duje Rendić-Miočević, prof. dr Mate Suić, kao i članovi Centra u stalnom radnom odnosu Sead Čerkez, Blagoje Govedarica, mr Živko Mikić i mr Edina Šebić-Alirejsović. Ovom sastanku nisu mogli prisustvovati: prof. dr Branimir Bratanić, prof. Nedim Filipović i dr Nikola Tasić.

DNEVNI RED:

1. Izvještaj o radu Centra u 1974. godini i diskusija o izvještaju;
2. Izvještaj radnih komisija Centra (Kartoteka grobnih nalaza, Toponimija Prigorja, Praistorija jugoslovenskih zemalja) i diskusija o ovim izvještajima;
3. Prethodni razgovor o stanju istraženosti antičkog doba u našoj zemlji;
4. Plan rada za 1975. godinu i dugoročni plan 1975—1978. godina;
5. Kadrovski problemi Centra;
6. R a z n o.

Nakon iscrpne i veoma korisne diskusije o svakoj tački dnevnog reda, članovi Centra su donijeli slijedeće zaključke:

Ad 1.

Članovi Centra su usvojili izvještaj direktora Centra o radu u 1974. godini. Konstatovano je da se djelatnost Centra za balkanološka ispitivanja u 1974. godini odvijala prema utvrđenom planu rada za tu godinu i prema mogućnostima stručnjaka koji su učestvovali u njegovom ostvarenju. U ovom izveštajnom periodu Centar je posebnu pažnju poklanjao najvažnijim projektima koji se ostvaruju u okviru ove organizacije i koji znače njegov glavni doprinos balkanološkoj nauci u Jugoslaviji.

U vezi sa ovim izvještajem zaključeno je da bi bilo poželjno da se Centar više angažuje u radu Italijansko-jugoslavenskog komiteta za proučavanje praistorije i protoistorije Jadrana i da uloži više napora u oblasti proučavanja problema »protoslavike«. Članovi Centra su se, isto tako, saglasili da se u idućem periodu izradi bibliografija radova za starije praistorijske periode i da se poslije toga redovno izrađuju

i objavljuju bibliografska suplementa koja će obuhvatiti vrijeme od paleolita do perioda »protoslavike« i uključiti discipline kojima se Centar bavi.

Ad 2.

1. Kako je rad na kartoteci materijalne i duhovne kulture Ilira već znatno unapredovao, na zadnjem sastanku Centra je formirana komisija u sastavu: Z. Marić, B. Čović, M. Garašanin, S. Gabrovec i A. Benac sa zadatkom da detaljno pregleda sve dosadašnje kartone i donese svoje prijedloge i mišljenja u vezi sa daljim radom na ovoj kartoteci.

Ova Komisija održala je sastanak u Sarajevu 15. maja 1975. godine, na kojem je podnesen izvještaj o radu na formiranju ove kartoteke, a potom se diskutovalo o dosadašnjem radu i usklađivanju prijedloga za dalji rad, o načinu korišćenja i namjeni kartoteke i o planu rada za slijedeći period.

Nakon iscrpne diskusije o svim problemima i pojedinostima vezanim za izradu ove kartoteke, doneseni su slijedeći zaključci:

a) Radi pružanja što jasnije slike i većeg broja podataka odlučeno je da se uz svaku nekropolu formira po jedan poseban karton na kome bi bili upisani opšti podaci o karakteru nekropole. Ukoliko se radi o nekropoli sa tumulima, potrebno je ovakav karton oformiti za svaki tumulus pojedinačno. U njemu bi bili podaci o obliku tumula, njegovom sastavu i položaju grobova. U oba slučaja poželjna je i skica sa položajem grobova u okviru nekropole, odnosno u okviru tumula.

b) Na svakom kartonu u rubrici »datacija groba« potrebno je obavezno upisati relativnu hronologiju.

c) Na svakom kartonu potrebno je navesti ime autora teksta i ilustracija (ukoliko ima ilustracija).

d) Ukoliko se crteži rade u razmjeri, potrebno je pored crteža upisati odgovarajuću razmjeru.

e) Pošto se svaki karton umnožava u pet kopija, odlučeno je da se ovi kartoni raspodjele po sljedećem principu:

— prva kopija: po abecedi nekropola,

— druga kopija: po kulturnim regijama idući od sjeverozapada prema jugoistoku,

— treća kopija: po hronološkom principu držeći se kulturnih regija kao u kopiji 2,

— četvrta kopija: po načinu sahranjivanja. Osnovna podjela je na ravne nekropole i nekropole sa tumulima. Unutar njih na skeletne i spaljene grobove. U okviru spaljenih na grobove sa urnom i one bez nje, a u okviru skeletnih na opružene, zgrčene i oker grobove,

— peta kopija: šalje se matičnoj ustanovi i autoru teksta.

f) Pošto je u okviru kartoteke deponovan izvjestan broj grobova koji do sada nisu objavljeni, potrebno je sa svakim autorom kartona tih grobova obaviti dogovor o tome u kojoj se mjeri može koristiti taj nepublikovani materijal.

g) Zaključeno je da kartoteka već sada raspolaže solidnim fondom kartona i da se može pripremiti za upotrebu u statističke i tipološke svrhe, čim se obezbijede potrebne prostorije.

h) Tokom 1976. godine potrebno je zajedno sa ekspertima za kompjuterske analize sagledati mogućnosti i način prevođenja kartona na kompjuterske kartice, čime bi se umnogostručila moć upotrebe kartoteke.

i) Prihvaćeno je da se u 1976. godini pod pokroviteljstvom AISEE održi sastanak sa predstavnicima drugih balkanskih zemalja, zainteresovanih za stvaranje ovakve kartoteke. Na tom sastanku predstavnici Centra za balkanološka ispitivanja iznijeće svoja iskustva stečena u dosadašnjem radu i ukoliko je potrebno, pomoći zainteresovanim kolegama u radu na ovom mnogostruko korisnom poduhvatu.

j) Tokom 1976. godine potrebno je obraditi grobne cjeline iz zapadne Srbije gdje je ovaj posao već započet. Uporedo s tim radiće se na kompletiranju nekropola koje su do sada ostale nedovršene (Glasi nac, Kompolje, Karaburma, Romaja).

k) U slijedećem radnom periodu (1977—1980) obradiće se grobne cjeline iz Istre i Makedonije koje su do sada ostale potpuno nezahvaćene radom na kartoteci, a završiće se i svi ostali regioni iz kojih se radi ova kartoteka.

l) Na osnovu dosadašnjih iskustava planirano je da će, pod normalnim uslovima, 1980. godine biti gotova kartoteka istorijskih grobova sa područja sjeverozapadnog Balkana.

Članovi Centra su u potpunosti prihvatili ove zaključke.

2. Pošto je prikupljanje materijala za »Toponimiju Prigorja« već dosta odmaklo, a kartoni su deponovani u Zagrebu, zaključeno je na zadnjem sastanku članova Centra da komisija u sastavu: D. Rendić-Miočević i R. Katičić pregleda ovu građu i da podnese svoje mišljenje o dosadašnjim rezultatima i o principima za dovršenje ovoga projekta. Kao što je poznato, svrha ovoga projekta je da se izradi kompletan popis svih mikrotoponima na terenu Prigorja i da se na temelju toga utvrdi kako se u tom materijalu odnose supstrat, superstrat i adstrat, a takođe treba utvrditi da li u tom materijalu ima ilirskih ili keltskih elemenata.

Članovi Komisije su pregledali čitav materijal koji se nalazi u Institutu za jezik JAZU u Zagrebu i ustanovili su da je posao na tom istraživačkom projektu već dobro odmakao i da je već dao obilnih rezultata. Već je izrađen popis svih toponima koji su sa tog terena zabilježeni u Arhivu mapa u Zagrebu. Taj prethodni posao je potpuno i dovršen.

Detaljno je razrađen i plan terenskih istraživanja, a sastavljen je i popis svih sela koja treba obraditi na terenu.

Sam terenski rad je dobro odmakao. O svim terenskim istraživanjima postoji uzorna i pregledno sređena dokumentacija sa potpunom kartotekom mikrotoponima.

Može se zaključiti da je Centar tu ostvario koordinaciju istraživačkih kapaciteta, potako i podupro rad baš onako kako je to zacrtano u osnovi po kojoj je i stvoren.

Članovi Centra su se saglasili sa ovakvim izvještajem Komisije.

3. Glavna redakcija »Praistorije jugoslavenskih zemalja« održala je svoj sastanak u Sarajevu 15. maja 1975. godine. Na ovom sastanku diskutovalo se o pitanju izrade IV i V sveske Praistorije, o izvještajima rukovodilaca redaktorskih grupa, o pitanju koordinacije rada i o nekim tekućim pitanjima.

Nakon diskusije o svim ovim pitanjima doneseni su slijedeći zaključci:

a) Pošto je izrada IV i V sveske Praistorije jugoslavenskih zemalja prihvaćena od strane Odbora za koordinaciju nauke i tehnologije kao koordinirani projekat, Centar će preko članova Glavne redakcije pokušati u 1975. godini da uključi u finansiranje izrade ovih dviju svezaka republike Srbiju, Hrvatsku i Sloveniju. Ukoliko ovi naponi ne daju pozitivne rezultate, Centar će u slijedećoj godini konkurisati za finansiranje ovih svezaka kod Zajednice za naučni rad SR BiH.

b) Na osnovu izvještaja koji su podnijeli rukovodioci grupa za paleolit i mezolit, neolit, eneolit, prihvaćeni su ovi zaključci;

— Sve tri redaktorske grupe će održati sastanke do kraja mjeseca juna. Na ovim sastancima će se detaljno pretresti pitanje dovršenja tekstova, izbora materijala za crtanje i fotografisanje, kao i pitanje definitivne izrade karata rasprostiranja i tabela tipova.

— Mlađa faza Vučedolske kulture kao i tzv. alpskih facies lengyel-ske kulture će se obraditi u svesci III (eneolit), ali o problemu ovih faza treba dati određena obavještenja i u uvodnom dijelu sveske IV (bronzano doba).

— Ilustrator Centra treba da završi crtanje materijala za svesku o paleolitu i mezolitu (Zagreb, Ljubljana), kako bi se ova sveska prva pojavila iz štampe. Poslije toga će prići ilustrovanju materijala za svesku o neolitu i eneolitu (Priština, Štip, Bitolj, Beograd, Zagreb, Sarajevo i Zadar).

— U pogledu dovršenja plana na izradi Praistorije, Glavna redakcija je zaključila:

1. Da do decembra o.g. treba završiti sve tekstove za I, II, i III svesku.

2. Po završetku rada na tekstovima sve tekstove treba da pregledaju redakcijske grupe pojedinih svezaka, da izvrše potrebna izjednačenja, dopune i korekture, da izvrše pregled ilustrovanog materijala i da na taj način pripreme svoju svesku za Glavnu redakciju.

3. Članovi Glavne redakcije su se saglasili da svaki njen član pročitava sve tekstove i da na taj način bude u potpunosti saglasan sa onim što je napisano i spremno za raspravu o konačnom usvajanju tekstova.

4. Dogovoreno je da redakcijske grupe završe svoj posao u prva tri mjeseca 1976. godine, a potom će raditi Glavna redakcija.

5. Članovi Glavne redakcije su se saglasili da posebno rade na svakoj svesci i da se u tu svrhu »izoluju« 5—8 dana u neko pogodno mjesto.

6. Zamoliće se dr N. Tasić da sazove sastanak grupe za tehnička pitanja (prof. dr S. Dimitrijević, dr. N. Tasić) i da razmotre tempo izrade ilustracija i probleme koji se s tim u vezi pojavljuju.

Članovi Centra su se saglasili sa ovakvim zaključcima Glavne redakcije.

Ad. 3.

Za ovaj sastanak Centra planirana je diskusija o stanju istraženosti antičkog doba u našoj zemlji. S tim u vezi direktor Centra, A. Benac, dao je nekoliko uvodnih napomena u kojima je naglasio da je izučavanje nekih problema u oblasti antičke arheologije i istorije prilično zapostavljeno. U tom smislu na prvom mjestu stoje ekonomski problemi antičkog doba, prvenstveno rudarstva. Mnogo materijala iz rimskih rudarskih revira u zapadnoj i istočnoj Bosni, Srbiji i Kosovu propada zbog nove eksploatacije i time se upropaštava dragocjena dokumentacija. A bez dobrog poznavanja ekonomske situacije ne može se solidno ocijeniti cjelokupna slika života u našoj zemlji za vrijeme rimske dominacije. Na drugom mjestu se može spomenuti arheološka karta, koja je u solidnom obliku izrađena samo za teritoriju SR Slovenije. Takođe se postavlja pitanje i nekih važnih punktova na kojima bi trebalo započeti radove (na pr. Narona), kao i pitanje izvora za istoriju naše zemlje u antičko doba.

Na osnovu ovih nekoliko uvodnih napomena i veoma opsežne diskusije u kojoj su učestvovali svi članovi Centra, prihvaćeni su slijedeći stavovi u pogledu daljnjeg istraživanja antičkog doba u našoj zemlji:

a) Centar je po svom karakteru rada obavezan da se bavi navedenim pitanjima i da doprinese sistematskom rješavanju određenih problema iz oblasti antičke arheologije i istorije u našoj zemlji.

b) Naša vlastita prezentacija antičkog doba u Jugoslaviji nije ni izbliza dovoljna da pokaže sva dostignuća naše nauke u toj oblasti. Zbog toga je nužno da se iniciraju određena istraživanja i studije parcijalnog i sintetskog karaktera i u tom smislu treba animirati određene stručnjake.

c) Kod nas je nedovoljno razvijena i kritika onih djela koja su izišla iz pera stranih autora i u kojima je stanje istraženosti antičkog doba naše zemlje prikazano u krivom svjetlu. Neophodno je da se brže i energičnije reaguje na takve pojave. Sasvim je razumljivo da će najbolji odgovor takvim publikacijama biti naše vlastite studije iz ove oblasti.

d) Problem studija klasičnih jezika je veoma urgentan i treba ga što prije riješiti. Danas je evidentno da se učenje klasičnih jezika u srednjim školama svodi na minimum, da se ukidaju u nekim republikama klasične gimnazije, pa se postavlja pitanje odakle će katedre klasičnih jezika dobijati podmladak. Članovi Centra su se sporazumjeli da Centar pokuša pokrenuti ovo pitanje preko Savjeta akademija koji bi svojim autoritetom mogao da doprinese poboljšanju postojećeg stanja. Pri tome treba podvući da je i studij maternjeg jezika veoma manjkav bez poznavanja klasičnih jezika.

e) Članovi Centra ponovo su konstatovali da je objavljivanje korpusa antičkih izvora i epigrafskih dokumenata u našoj zemlji neophodan preduslov za dalji sistematski rad.

f) Usvojeno je i stanovište da je izučavanje ekonomike antičkog doba u našoj zemlji izuzetno važno i da se bez podataka o ekonomici ne može sintetski izučavati antička istorija naše zemlje. Prema sadašnjim kadrovskim mogućnostima trebalo bi inicirati sistematska izučavanja po pojedinim granama. U tom smislu svaka naša republika bi morala da sagleda svoje mogućnosti i da forsira ona istraživanja koja su potrebna za njenu teritoriju.

g) Članovi Centra su se dogovorili da bi bilo veoma korisno organizovati jedno savjetovanje ili okrugli sto na kojem bi učestvovali stručnjaci koji neposredno rade u ovom domenu. Na ovom savjetovanju bi se detaljnije razmotrili svi ovi problemi i odredili neki pravci daljeg rada. Vjerovatno bi poslje toga trebalo održati i nekoliko sastanaka užih radnih grupa. Centar će u toku zime 1975—1976. godine organizovati ovakvo savjetovanje, a tematiku će odrediti u saglasnosti sa članovima Centra koji se bave problemima antičkog doba. Na ovom savjetovanju bi se raspravljalo i o pitanju edicije, posebno o eventualnoj mogućnosti sintetskog pregleda antičkog doba u našoj zemlji. Prethodno se mora raspraviti da li bi to mogla biti kompletna studija ili bi se samo radilo o antičkoj arheologiji naše zemlje.

Ad. 4.

Članovi Centra su prihvatili plan rada za 1975. godinu koji je Akademija nauka i umjetnosti BiH već bila uvrstila za tu godinu. Članovi Centra su se saglasili da je dosadašnji Srednjoročni plan u suštini jedna dugoročna orijentacija za rad Centra i zato ga treba samo nadopuniti i prilagoditi novom periodu od 1975—1980. godine. U tom smislu su prihvaćene slijedeće nadopune:

1. Pošto Centar već radi na organizovanju i izradi Praistorije jugoslavenskih zemalja ovaj posao treba da nađe svoje mjesto u planu rada za naredni period — do 1978. godine, kada ova Praistorija treba da bude i završena.

2. U plan rada treba da uđu i posebni zadaci iz oblasti izučavanja antičkog doba naše zemlje i da se unesu zaključci koji su doneseni u prethodnoj tački.

3. U plan rada idućih pet godina se unosi i izrada sintetske publikacije »Mythologicum illyricum« (prof. dr R. Katičić), kao i jedan istorijsko-lingvistički prikaz ilirskog plemena Enhelejaca (isti autor).

4. Pripremiće se i objaviti »Corpus numorum illyricorum« za kojim se osjeća izuzetno velika potreba (autor prof. D. Rendić-Miočević).

5. Na isti način u plan rada se uklapa i projekat za izučavanje materijalne i duhovne kulture Panona u našoj zemlji (dr Z. Marić).

6. Centar će se aktivnije uključiti u rad Italijansko-Jugoslovenskog komiteta za izučavanje Jadrana, a u isto vrijeme će kontaktirati sa odgovarajućim institucijama u Italiji radi izučavanja iliro-italskih veza.

7. Prihvaćeno je da se u narednih 5 godina održe slijedeća dva simpozija:

a) III simpozij o Vlasima

b) duhovna kultura Ilira.

Ovome treba dodati eventualni okrugli sto o problemu kasnoantičkih bazilika.

8. Rad Centra u oblasti toponomastike treba revidirati zbog nedostatka odgovarajućih kadrova. Iz prethodnog plana ostaju samo slijedeći zaključci:

a) Istraživanje tipične slavenske toponimije u Prigorju, radi preciznije eliminacije slavenskog sloja u krajevima gdje se traže ostaci starobalkanske onomastike (rukovodioci rada: dr V. Putanec i dr P. Šimunović). Ovaj rad bi služio kao temelj za izdvajanje starobalkanske onomastike na drugim područjima ovog dijela Balkana.

b) Sakupljanje građe za mikrotoponomastiku iz pojedinih regiona Balkana.

c) Sakupljanje građe za ihtionimiju i fitonimiju sa područja kojima se bavi ovaj Centar.

9. U Godišnjaku Centra treba da se redovno pojavljuju i kritički prikazi tekućih izdanja (posebna sinteza).

10. U pogledu budućeg rada na bibliografijama treba dopuniti sadašnju seriju i ubuduće suplementima obuhvatiti cjelokupno pristorijsko i antičko doba.

11. Centar će objaviti posebnu studiju o plemenu Liburna (prof. dr M. Suić).

12. Centar će pomoći u metodskom pogledu drugim balkanskim zemljama u radu na formiranju kartoteka grobnih cjelina u tim zemljama.

Ad 5.

Što se tiče kadrovskih problema Centra, konstatovano je da Centar treba prvo da angažuje jednog romologa, koji bi počeo sistematsku obradu građe koju je sakupio R. Uhlik, a koji više nije u mogućnosti iz zdravstvenih razloga da je sam dalje obrađuje.

Centar će u dogledno vrijeme morati da angažuje i jednog istoričara starog vijeka i jednog lingvistu za antičko doba.

Edina Alirejsović

